

ИСТОРИЈА

год. LIV, бр. 1

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Year LIV, № 1

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

ЗИРМ
2019

ИСТОРИЈА, год. LIV, Скопје, 2019, бр. 1
JOURNAL OF HISTORY, Year LIV, Skopje, 2019, № 1

РЕДАКЦИЈА

Драгица ПОПОВСКА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Маја Ангеловска–Панова (Македонија)

Невен Радически (Македонија)

Клер. К. Тейлор (Велика Британија)

Јури Стојанов (Велика Британија)

Лила Мороз-Гжелак (Полска)

Марина Михайлова Фролова (Русија)

Марјан Иваноски (Македонија, секретар)

Вера Гошева (Македонија)

Никола Минов (Македонија)

Ендрју П. Роач (Велика Британија)

Денис Озден (Турција)

Марио Катиќ (Хрватска)

Стеван Рохдевалд (Германија)

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Macedonia, Editor in Chief)

Maja Angelovska-Panova (Macedonia)

Neven Radicheski (Macedonia)

Claire K. Taylor (United Kingdom)

Yuri Stoyanov (United Kingdom)

Lila Moroz-Grzelak (Poland)

Marina Mihailovna Frolova (Russia)

Marjan Ivanoski (Macedonia, Secretary)

Vera Goseva (Macedonia)

Nikola Minov (Macedonia)

Andrew P. Roach (United Kingdom)

Denis Özden (Turkey)

Mario Katic (Croatia)

Stefan Rohdewald (Germany)

Лектор:

Нада Алексоска

Proof Reader:

Nada Aleksoska

Печатница:

Дизајн и принт солушн студио
„Мавроски“

Printing:

Design&Print Solution Studio
“Mavroski”

Тираж: 100 примероци

Печатењето на овој број е овозможено од Сашко Манолев и
„Електро ЛАБ“ д.о.о. Скопје.

СОДРЖИНА / CONTENTS

НАУЧНИ ТРУДОВИ / SCIENTIFIC PAPERS

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

Просветните и црковните прилики во Дебар и неговата околина во 19 век

5

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

Educational and Cultural Conditions in Debar and its Surroundings in the 19th Century

Бојан ТРПЕВСКИ

Илинденското востание и Мирциштегските реформи

15

Bojan TRPEVSKI

Ilinden Uprising and the Mürzsteg Reforms

Никола МИНОВ

Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат

27

Nikola MINOV

Battle for the Victims: A Contribution to the Question about the Echo of the Ilinden Uprising in the Foreign Press

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ

Организационата поставеност и дејствувањето на

55

Контрачетниците во Велешко во Втората светска војна (1942-1944)

Gjorgji MALKOVSKI

Organisational Placement and Operations of the Counter-Chetniks in the Veles Area During the Second World War (1942-1944)

Теон ЦИНГО

„Кога неправдата станува закон, отпорот станува должност“

75

скопскиот бискуп д-р Смиљан Фрањо Чекада

Teon DZINGO

“When Injustice Becomes Law, Resistance Becomes Duty”

d-r Smiljan Franjo Cekada. The Catholic Bishop of Skopje

Александар МАНОЈЛОВСКИ

Првите повоени правила и програма за работа на еврејската верска општина во Битола

87

Aleksandar MANOJLOVSKI

The First Post-war Working Rules and Working Programme of the Jewish Religious Community in Bitola

Јован ЈОНОВСКИ

Развојот на македонската хералдичка мисла

105

Jovan JONOVSKI
The Development of Macedonian Heraldic Thought

МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS

Викторија АЛЕКСОСКА, Стојанка КЕНДЕРОВА Султански ферман од 1871 година за црквата „Св. Никола“ во село Брждани (Кичевско)	123
Viktorija ALEKSOSKA, Stoyanka KENDERROVA Sultan's Ferman from 1871 about "St. Nicola" Church in the Village of Brzdani (Kichevo District)	
Марјан ИВАНОСКИ Документ за македонското национално малцинство во Бугарија од 1958 година	133
Marjan IVANOSKI Document for Macedonian National Minority in Bulgaria from 1958	
Александар СИМОНОВСКИ Документ за ревизија на документацијата на службата за државна безбедност по Брионскиот пленум во 1966 година	139
Aleksandar SIMONOVSKI A Document for the Revision of the State Security Service's Documentation after the Brioni Plenum in 1966	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Неџад МЕХМЕДОВИЌ Емилија Сиљанова, <i>Панаѓурите по бугарските земји во втората половина на XIX век: места за надворешна и внатрешна трговија</i> (Софија: Нац. библиотека „Св. Кирил и Методиј“, 2013), 314.	151
Емилија Сиљанова, Панаѓурите по българските земи през втората половина на XIX век: средища на външна и вътрешна трговия (София: Нац. Библиотека „Св. Кирил и Методий“, 2013), 314.	
Фатима САЛИФОСКА Майкл Д. Калахан, <i>Лигата на народите, меѓународниот тероризам и британската надворешна политика 1934-1938</i> (САД: Пелгрејв Мекмилан, 2018), 317.	153
Michael D. Callahan, The League of Nations, International Terrorism and British Foreign Policy 1934-1938 (USA:Palgrave Macmillan, 2018), 317.	
Мая АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА Драгица Поповска, <i>Усна историја: минатото низ нарација</i> (Скопје, Институт за национална историја, 2019), 200.	157

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 37:271.2(497.762)“18”

Силвана СИДОРОВСКА - ЧУПЛОВСКА
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРОСВЕТНИТЕ И ЦРКОВНИТЕ ПРИЛИКИ ВО ДЕБАР И НЕГОВАТА ОКОЛИНА ВО 19 ВЕК

Abstract: *The town of Debar and its surroundings was noted as the only part of Macedonian ethnic areas where it was not the case that "Greek language was heard or Greek word was written during the time of dark religious and political slavery." The influence of Greek spiritual persons was entirely insignificant although they were wholeheartedly supported by the Debar beys. The public municipal school in Debar was mentioned in 1840.*

Out of the foreign educational propaganda operating in Debar and its surrounding at the time, the presence of Serbian educational influence was particularly noticeable, which was intensified after the formation of the Principality of Serbia. Unlike Serbian educational propaganda, which appeared in the Debar kaza (district) in the beginning of the 19th century, Bulgarian educational propaganda began to operate several decades later.

By the beginning of the 20th century, Debar and its surroundings were the site of frequent clashes between supporters of Serbian and Bulgarian propaganda. This propaganda shattered the unity of the Macedonian people by manipulating their economic and political position through the use of blackmail and pressure.

Key words: *Debar, surroundings, educational, church, propaganda, school, religious-educational municipality*

Во услови на повеќевековно османлиско владеење во Македонија, како и во другите балкански земји, школството, просветата и културата биле непосредно поврзани со припадноста на религијата, односно црквата. Тоа произлегувало од основите на османлиското шеријатско право. Османлиите ги признавале училиштата и воопшто просветно-културните установи поврзани само со црквата. Врз основа на ова, подоцна, кога целосно се изгубил верскиот карактер на школство-

то и просветата, пак, во услови на османлиско владеење, училиштата се граделе во црковните и манастирските дворови.¹

Најважни средства за проникнување на тутите јазични и културни влијанија во Македонија се одвивале преку црквата, односно, патријаршииските и егзархиските митрополити и црковно-училишните општини. Долго време доминантна позиција на планот на просветата имало грчкото јазично, духовно и културно влијание. Словенската богослужба, писменоста, јазикот и културата, во такви услови успевала да се задржи само по селата и во некои поголеми градови Прилеп, Велес и Дебар.² За градот Дебар и неговата околина е забележано дека бил единствениот крај од македонските етнички области каде што не се помни дека се „чуло и напишало на грчки јазик за времето на темното црковно-политичко ропство“.³ Тоа се гледа и од периодот на 60-тите и 70-тите години на 19 век, кога митрополитот Генадиј во митрополиската канцеларија во Дебар во преписките го користел на месниот јазик.⁴

Општо земено, влијанието на грчките духовни лица во Дебар и околината било сосема незначајно и покрај тоа што биле помагани од дебарските бегови. Авторитетот на грчките духовни лица во овие места не бил силен, така што последниот грчки владика Антим при крајот на 80-те години на 19 век веќе не вршел никаков притисок врз употребата на месниот јазик во училиштата и црквите. Старата традиција била толку силна, што и самата Патријаршија се служела со јазикот на месното население во случаите кога била принудена официјално да се обраќа кон жителите во овој дел од Македонија.⁵

Долгото постоење на патријаршииското духовно лице во Дебарската епископија не дале резултати на грчката пропаганда. Како и на секаде во Македонија и во Дебарскиот крај од страна на грчките владици биле уништени голем број словенски ракописи по црковите и манстирите. За ваквите дејствувања на грчките владици соопштува и македонскиот преородбеник Димитар Миладинов во едно писмо со кукушките провинции во кое меѓу другото ги набројува местата каде

¹ Александар Трајановски, *Црковно-училишните општини во Македонија*, (Скопје: ИНИ, 1988), 108.

² Исто, 62.

³ Крсто Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите* (Скопје: 2004), 65.

⁴ Иван Јованов, „Училишното дело въ Дебърската епархия“, Ил. Илинденъ, кн. 7 (107), год. XI, (София: 1939), 20.

⁵ Глигор Тодоровски, *Малореканскиот предел* (Скопје: ИНИ, 1970), 152.

били уништени словенски ракописи. Во преписката покрај Преспа, Железна Река, Мариово и Охридска Деберца се споменува и Дебар⁶.

Во ќелијните училишта во градот и околната отсекогаш се употребувал црковнословенскиот јазик. Најголем чувар на старословенската писменост бил манастирот „Св. Јован Бигорски“,⁷ каде во почетокот на 19 век било отворено едно од најстарите ќелијни училиште. Во ова ќелијно училиште учител бил Јоаким Крчовски и во него се школувала македонска пред сè црковна интелигенција, како што од овој крај биле Анатолиј и Партенциј Зографски, игуменот Иларион од селото Лазарополе и многу други.⁸ Некои од децата за да се стекнат со поголемо знаење оделе во Зографскиот манастир на Света Гора од каде се враќале со знаења за свештеници, архимандрити, епископи и учители.

Како печелбарски крај со почетокот на 19 век многумина од жителите заминале како занаетчии и трговци во Солун од каде воспоставувале врски и редовно одржуvalе контакти со поголемите градови во Македонија.⁹ Постои податок дека во 1805 година дебарчаните во Солун основале параклис во кој тајно се служеле со македонскиот народен јазик. Во 1817 година шивачкиот еснаф на дебарчаните, крушевчаните и охриѓаните на народен јазик си составиле даритрелен поминок. Во 1832 година истите еснафи отвориле ќелијно училиште во градот.¹⁰ За основањето на Солунската црковно-училишна општина во февруари 1868 година, најголем допринос имале Коста Герасимов (часовничар), Вангел, Блаже и Јосиф Терзијата, родум од Дебар.¹¹

Бранот кој ја зафатил Македонија со основање на општински ќелијни или народни училишта не го одминал ниту градот Дебар. Во овој град општинско народно училиште се споменува некаде во 1840 година. Прв учител кој го основал училиштето бил Митан Пајков од село Клење – Дебарско.¹² Во училиштето во Дебар во периодот 1843-1856 година наставата во световното училиште била водена од учителот Коста Ачиевски. По него за учител се споменува Григор Прличев кој во

⁶ Братя Миладинови, Преписка и коментар Н. Трајков (София:1964), 39 и 43.

⁷ Тодоровски, Малореканскиот предел, 151.

⁸ Славко Димевски, „Врските на Димитар Миладинов со Зографскиот манастир за помагање на црковно-просветното движење во Македонија“, Зб.: *Школството, просветата и културата во Македонија во времето на Преродбата* (Скопје: МАНУ, 1979), 276-293.

⁹ А. Иширковъ, *Градъ Солунъ* (София: 1911), 99.

¹⁰ Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија, 246-247.

¹¹ Исто, 249.

¹² Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите*, 71.

училиштето покрај книги со црковно-словенска содржина, затекол и „српски“ книги. Во времето на неговото учителствување во Дебар, извесен период учители биле Крсто Ѓиновски од Галичник и Тофе Димитријевски. Последниот, наставата ја водел по манстирскиот метод, но предавал и по новите српски учебници.¹³ Во 1866 година во Дебар започнало да работи првото женско световно училиште водено од срpsката учителка Марија Вујиќ од Белград¹⁴.

Во периодот на економскиот развој на еснафските организации кои имале важна улога и во изградбата и дејноста на црковно-училишни општини во Македонија меѓу основаните Преспанско-Охридската, Пелагониската, Скопската, Струмичката, Мелничката, Серската, Полјанска, Воденската, Костурска се споменува и Дебрската црковно-училишна општина.¹⁵ Овој процес на формирање самостојни црковно-училишни општини во Дебар и во повеќе села во Река се случил во 1869 година и бил во чекор со успехот на антипатријаршијската борба во Охрид, Струга, Ресен, Крушево и се наоѓале во непосредна близина на Дебарската епархија.¹⁶ Постојат податоци и за дејноста на селските општини во Селце, Лазарополе, Росоки, Сушица, Тресонче и други општини во пределот Долна Река од каде за потребите за изградба на месните цркви од средината на 50-тите години од 19 век бараде финансиска помош од Кнежевството Србија.¹⁷

Од просветните пропаганди кои дејствуваја во Дебар и Дебарско особено забелижително било присуството на срpsкото просветно влијание кое на интензитет добило по создавањето на Кнежество Србија. Ова е период кога трговските врски биле повторно оживеани, а во чекор со тоа и зголема материјалната и финансиската помош. Од Кнежевството за потребите на манастирите, црквите и училиштата, како и за присуство на српски учители во овој дел од Македонија (во недостик на домородни-б.м), Јован Хаџи Васиљевиќ пишувал: „За Дебарската област и Бигорскиот манастир уште многу одамна во Србија им било дадено големо значење. Срpsките кнезови Милош Обреновиќ и Алекс-

¹³ Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку* (Београд: 1928), 130.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Трајановски, *Црковно-училишните општини во Македонија*, 164-233.

¹⁶ Исто, 231.

¹⁷ Александар Трајановски, *Селските општини во Македонија и нивното поврзување со градските црковно-училишни општини во 60-тите години на XIX век*, Зборник на трудови 4-5 (Скопје: 1984), 83.

сандар Караборѓевиќ на Бигорскиот манастир му поклониле свона и други работи потребни за манастирската црква.”¹⁸

Во селата наставата се водела по српски учебници. До шеесетите години од 19 век во Галичник наставата ја воделе учителите Јанакиј Шена и Крсто Ѓиновски. Покрај црковно-словенски книги во наставата користеле и Српски Буквар, Читанка, Приказни од Стариот и Новиот завет, Црковна историја и Српска историја¹⁹. По овие учители во Галичник, во периодот 1860-1880 година, се споменуваат и други селски општински учители, како Павле Глигоровски, Кузе Џубалевски, Алексо Поповски и Јосе Ачиевски.²⁰ Во селото Лазарополе училиште со манастирска метода постоело уште од почетокот на 19 век. Во училиштето наставата била водена од „најучените“ луѓе, односно зографите. И овде како и во Галичник долго време учител бил Крсто Ѓиновски.²¹ Српски учител во селото се споменува, многу подоцна во 1874 година. Тоа бил учителот Љубомир Павиќ кој во селото престојувал осум месеци и бил поставен од страна на селската општина во Лазарополе за работа во општинското училиште.²²

Со почетокот на седумдесетите години српската просветна пропаганда појавила иницијатива за отворање на Завод за децата од Македонија и Стара Србија кои доаѓале да се школуваат во Србија. Тие требало да бидат под постојан надзор од Одборот во кој ќе се подготвуваат за идни национални работници и српски учители. Ваква иницијатива постоела уште во 1868 година, кога митрополитот Михајло доставил предлог до Министерството за просвета со барање да се формира „Посебен богословски завод за младинци од Турција, бидејќи нивното ниво на образование не одговарало на наставата во редовната Белградска богословија“.²³ На 22 јули 1873 година биле изработени правила за формирање на Второто одделение на Богословијата со единствена намена школување деца од областите надвор од Србија. Негов прв директор бил Милиош С. Милојевиќ. На почетокот школувањето било тригодишен курс, но во следната учебна година 1874-1875 година по предлог на Милош С. Милојевиќ до Министерството за просвета школ-

¹⁸ Хаци Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 129.

¹⁹ Исто, 131.

²⁰ Апостол Апостолов, Училишниот живот во горните села на Мала Река во XIX и почетокот на XX век, год. VII, бр. 9-10 (Скопје: Просветно дело, 1951), 44-45.

²¹ Хаци Васиљевић, *Просветне и политичке прилике*, 132.

²² Тодоровски, *Малореканскиот предел*, 180.

²³ Климент Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век* (Скопје: 1960), 103.

лувањето се продолжило за уште една година. Во оваа учебна година во Второто одделение од вкупниот број ученици, двететини биле ученици од Македонија и Стара Србија.²⁴ Почетокот на Српско-османлиската војна (1876) довело до прекин во работата на Одборот и до постепеното укинување на Второто богословско одделение. Во Моравскиот долововачки батаљон со кој командувал Милош С. Милојевиќ имало и околу 150 доброволци. Од нив повеќемината биле од Охридско и Дебарско.²⁵

За разлика од српското просветна пропаганда која во Дебарската каза се појавила од почетокот на 19 век, бугарската просветна пропаганда започнала да дејствува неколку десетии подоцна. Првите бугарски книги се појавиле во шеесетите години од 19 век. Легални можностти за дејствување на политички и просветен план добила со формирањето на Егзархијата во 1870 година.

Во периодот 1876-1884 година, односно до поставувањето на првиот егзархиски свештеник во Дебар, е период кога македонското население имало извесен самостоен живот во однос на црковно-училишните работи. Прашањето околу црквите и училиштата самостојно ги решавале црковните општини. Учители кои работеле во општинското училиште и биле издржувани од црковно-училишната општина до 1884 година биле: свештеникот Велјан од село Брошица, Хаџи Теофил Аврамов од село Лазарополе (од 1874-1880), по него учители биле градските свештеници поп Тасе, поп Арсо Мартинов, поп Трпе Симеоновски и мирјаните Стрезо од Галичник и Спасе од селото Гари (во 1883 година).²⁶

Во 1884 година ингеренциите над училиштето во Дебар и најголемиот дел од селските училишта ги превзела Егзархијата. Истата година со помош на влијателни лица од Дебар и секако, егзархиските кругови, некогашниот учител и селски свештеник од Лазарополе Теофил Аврамов бил поставен за прв егзархиски архимандрит во Дебарско-Кичевската епархија.²⁷ Портата која го одобрувала неговиот избор

²⁴ Васо Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије (1873-1877)*, Историјски гласник, 4 (Београд:1963), 43.

²⁵ М.Милојевић, *Српско-турски рат* (Шабац: 1887), 7 и 79.

²⁶ Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите*, 71.

²⁷ Ваквиот избор го предизвикало нездадоволството на грчкиот митрополит Антим, кој сè уште се наоѓал во Дебар и набргу дошло до судир за месните цркви во Дебар и околината. Служејќи се со поткуп грчкиот митрополит Антим, го отстранил Теофил, но никогаш не бил поддржан од месното население. На местото од Теофил бил поставен свештеникот Трпе Симоновски од Дебар. Убиството на Теофил уште повеќе ги зајакнало црковните борби во Дебарско. Патријаршијата го искористила убиството и поставила свој човек на митрополитското место во Дебар, во лицето

им сугерирала на месните власти да не прават пречки за неговото свештеничко место. Егзархијата на овој начин добила легални можности за навлегување во епархијата. Ова е време кога речиси сите православни цркви и свештеници, стануваат егзархиски.

Действувањето и навлегувањето на бугарската просветна пропаганда во Дебарската каза уште порганизирано почнала да дејствува со формирањето на Дебарската егзархиска црковно-училишна општина во 1892 година. Општината покрај градот Дебар опфатила и голем број селски цркви и училишта во Горнодебарската и Реканска каза.²⁸ Учителите кои биле во нејзина служба најчесто биле со нико образование. Исклучок бил градот Дебар, каде имало учители и со педагошко образование, најчесто стекнато на педагошкиот оддел при Солунската егзархиска гимназија, Цариградската семинарија, педагошкото училиште во Скопје и егзархиската гимназија во Битола. Во селата имало многу малку или воопшто не постоеле луте со класно образование. Најголем број од овие учители се уште биле со завршено прогимназиско образование или манстирско образование во ќелијното училиште во манастирот „Св. Јован Бигорски“.²⁹

Најголемиот противник на бугарската просветна пропаганда била српската пропаганда на која и покрај ослабените позиции во 1892 година и тргнало од рака да формира православни општини во Галичник и Дебар. Со постигнатиот успех на српската пропаганда и се создале нови услови за слободно настапување. Повлекувајќи се од дејствувањето на просветен план во градот Дебар оваа пропаганда се повеќе имала успех во селата во Дебарската каза. Нејзин најсилен адрут било бесплатното раствурање на учебници во селските егзархиски училишта кој подоцна се покажал и успешен. Во 1899 година опасноста од губењето на влијанието на Егзархијата во малореканскиот предел го предизвикало егзархискиот митрополит Козма Пречистански лично да ги посети селата Галичник и Тресонче.³⁰

на Секулариј, меѓутоа и тој бил истеран од Дебар. (Повеќе види: Томовъ Филипъ, Хаџи попъ Теофилъ, Ил. „Илинден“, кн.8 (58), год. VI, (София: 1934), 6-7).

²⁸ Кирил патриарх български, *Българската езархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877-1878*, том първи, книга втора (София: 1970), 52.

²⁹ Тодоровски, *Малореканскиот предел*, 259; Костов, *Дебар и Дебарско низ вековите*, 71-75.

³⁰ Неговата посета била предизвикана од посетата на патријаршијскиот Велешко-дебарски митрополит Поликарп на Галичник кој ја помагал српската пропаганда. (Повеќе види: Сильвана Сидоровска-Чуповска, „Споровите меѓу Српската и Бугарската пропаганда за црквите и училиштата во Дебарско-кичевската митополија“, *ГИИИ*, год. 60, бр.1 (Скопје 2016), 152).

Ставот на Егзархијата кон учителите Македонци било причина за постојани судири и нездадоволства. Чести биле отпуштањата од работа и се назначувале учители без воопшто да било земено во предвид мислењето на Општината.³¹

Во 1897 година Егзархијата успеала да го реши прашањето за дебарски владика со поставувањето на Козма Пречистански за митрополит. По овој постигнат успех и тргнало од рака непречено да дејствува по селата во Реканската каза. Српската пропаганда која била нејзиниот главен соперник не мирувала. Во 1910 година успеала за Дебарско-велешки митрополит да биде поставен Варнава Росик, зацврстувајќи го уште повеќе влијанието во Дебарска каза и околината.

Дебар со неговата околина бил место на чести меѓусебни судири помеѓу приврзаниците на српската и бугарската пропаганда. Користејќи уцени и притисоци овие пропаганди го разбивале единството на македонскиот народ вешто манипулирајќи со нивната економска положба. Од сето ова најповеќе корист имале османлиските власти, кои задоволно ги триеле рацете подбучнувајќи ги едните против другите, во зависност од моменталната политичка ситуација и од силината на соседните пропаганди.

Литература:

- Апостолов Апостол, „Училишниот живот во горните села на Мала Река во XIX и почетокот на XX век“, *Просветно дело*, год. VII, бр. 9-10, Скопје 1951.
- Братя Миладинови, *Преписка и коментар* Н. Трайков, София, 1964.
- Војводић Васо, „Школовање националних радника за рад ван Србије (1873-1877)“, *Историјски гласник*, 4, Београд 1963.
- Димевски Славко, „Врските на Димитар Миладинов со Зографскиот манастир за помагање на црковно-просветното движење во Македонија“, Зб.: *Школството, просветата и културата во Македонија во времето на Преродбата*, МАНУ, Скопје 1979.
- Ивановъ Иван, „Училишното дело въ Дебърската епархия“, Ил. Илинденъ, кн.7 (107), год. XI, София 1939.
- Иширковъ А., *Градъ Солунъ*, София 1911.
- Кирил патриарх български, *Българската екзархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877-1878*, том първи, книга втора, София, 1970.
- Костов Крсто, *Дебар и Дебарско низ вековите*, Скопје 2004.
- Милојевић М., *Српско-турски рат*, Шабац 1887.

³¹ Исто, 260-265.

Сидоровска-Чуповска Силвана, „Споровите меѓу Српската и Бугарската пропаганда за црквите и училиштата во Дебарско-кичевската митополија“, ГИНИ, год. 60, бр.1, Скопје 2016.

Трајановски Александар, Црковно-училишните општини во Македонија, ИНИ, Скопје 1988.

Трајановски Александар, „Селските општини во Македонија и нивното поврзување со градските црковно-училишни општини во 60-тите години на XIX век“, Зборник на трудови, 4-5, Скопје 1984.

Томовъ Филипъ, „Хаци попъ Теофилъ“, Ил. .Илинден, кн.8 (58), год. VI, София 1934.

Васиљевић Хаци Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928.

Цамбазовски Климент, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 94:325.83(497.7)“1903/1908”

Бојан ТРПЕВСКИ

НУ Музеј на македонската борба за државност и самостојност - Скопје

ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ И МИРЦШТЕГСКИТЕ РЕФОРМИ*

Abstract: *The Ilinden uprising caused some movements of the foreign diplomatic relations in which the Macedonian issue had taken its specific place. Nevertheless, the interest of the Great Powers did not allow for the creation of a Macedonian statehood within the existing constellation of the Powers, but allowed only for reforms for improvement of the Ottoman administration. Hence, the officials of the Great Powers, especially Russia and Austria-Hungary had a meeting at the city of Mürzsteg, near Vienna, while the resistance forces were being demobilized. These reforms were called the Mürzsteg program for reforms or the Mürzsteg reforms. Although they were implemented for reconciliation, they created internal conflicts.*

Key words: *Ilinden Uprising, reforms, Macedonian issue, Great Powers*

За Илинденското востание досега во македонската историографија постојат голем број објавени трудови кои ја третираат проблематиката. Сепак, историјата не е егзактна наука, па не може да се рече за некое прашање во историјата дека е целосно обработено. Преку овој труд се настојува да се претстави британскиот поглед на нештата и македонското прашање во британската надворешна политика во посочениот историски период.

Илинденското востание кое започнало на 2 август 1903 година најмногу влијаело врз засилувањето на реформскиот процес во Македонија. Уште во првите денови востаниците бележеле успеси и формир-

* Трудот е дел од магистерската теза со наслов „Велика Британија и македонското прашање (1878-1912)“, одбранета на Институтот за историја при Филозофскиот факултет во Скопје во 2016 година

рале слободна територија во Крушево, Клисура, Невеска и селото Смилево. Сепак, по првичните востанички успеси, османлиските власти биле свесни дека доколку востанието не биде брзо задушено, ризикувале нова иницијатива на Големите европски сили за реформи во Македонија, „што можеле да имаат тешки последици за нејзиниот суверенитет“.¹ Оттаму, тие презеле жестоки мерки за задушувањето на востанието, особено башибозукот, кој свирепо се однесувал кон востаниците и селаните во Битолскиот вилает каде востанието било најмасовно.

Илинденското востание исто така ја вознемирило европската дипломатија. Уште додека траеле востаничките битки, министерот за надворешни работи на Австро-Унгарија, Голуховски, изјавил дека „прифаќањето на т.н. Виенска програма за реформи од февруари 1903 година, во ништо не ја подобрila состојбата, туку спротивно, таа се вложила“.² Тоа претставува еден вид признание за неуспехот на Февруарските (Падарски) реформи. И покрај тоа, европските дипломати сметале дека новата програма за реформи требало да се заснова на Виенската шема од февруари 1903 година. Велика Британија особено инсистирала на спроведувањето на странска контрола во спроведувањето на новите реформи. Таа всушност била „единствената сила која во навлегувањето на австро-германското влијание на Балканскиот Полуостров гледала загрозување на нејзините интереси на Блискиот и Средниот Исток“.³

И покрај неуспехот на Февруарските реформи, подгответи од Русија и Австро-Унгарија, Големите сили и во новите околности со Илинденското востание решиле да им ја „искажат довербата на двете „најзаинтересирани влади“, сложувајќи се со нивните напори да најдат прифатливо решение за македонската криза“.⁴ Сепак, Англија била за востаничкото движење да се задуши. Но таа сметала дека пацификацијата на Македонија единствено би можела да се постигне преку воведување порадикални реформи, па „дури и за давање на автономија“.⁵ Своите гледишта таа ги доставила на руската и австроунгарската влада, како сугестији за подобрување на реформската програма.

За својот став англиканската влада се обидела да ја придобие француската влада. Сепак, таа не била во позиција да ја спроведе своја-

¹ Глигор Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, (Скопје: 1989), 132.

² Исто, 136.

³ Исто, 137.

⁴ Крсте Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, (Скопје: Архив на Македонија, 1983), 192.

⁵ Исто, 194.

та линија спрема македонското прашање.⁶ Англиската влада се согласила со руско-австрискатаnota за реформи, меѓутоа застанала на своето убедување дека реформите за Македонија треба да се прошират. Во меморандумот што англиската влада го испратила до владите на Русија и Австро-Унгарија се барало проширувањето на реформите да се изврши во врска со следните суштински прашања: „За Англија би било „неопходно“ потребно да се назначи за Македонија еден генерален гувернер, христијанин, кој не произлегува од државите- потписнички на програмата за реформи, ниту од балканските држави и да дејствува независно од султанот. Но, евентуално, таа се согласува и со генерален гувернер- муслиман кој би имал за советници двајца европски агенти.⁷ Англиската влада жалела што нејзиниот поранешен предлог- „да се пратат воени аташеа за контрола на турските трупи не бил прифатен“. Тоа било сега видоизменето во смисла: секоја од Големите сили да приклучи по 6 офицери кон турските воени единици.⁸

Сепак, на автономијата на Македонија Русија и Австро-Унгарија гледале со недоверба.⁹ Имајќи го предвид преседанот со Источна Румелија, двете влади сметале дека слично може да се случи и со Македонија.¹⁰ Во борбата меѓу разните концепции, на крајот сепак победила концепцијата предложена од Виена и Петроград.

На 30 септември 1903 година рускиот цар Николај II во придружба на министерот за надворешни работи Ламсдорф, пристигнал во

⁶ Поради тоа на средбата што британскиот амбасадор во Париз Едмунд Монсон ја имал со поранешниот претседател на француското Собрание, г. Дешанел, Дешанел остро ја нападнал изјавата на францускиот премиер дека Франција не е заинтересирана за балканското прашање. *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Том VI, Вовед и редакција на д-р Александар Трајановски, избор и превод од Зорица Божиновска, (Скопје: ДАРМ, Македоника литера, 2012), 476.

⁷ G.P.Gooch, H.Temperley, *British documents on the origin of the war 1898-1914, vol.V, The Near East. The Macedonian problem and the annexation of Bosnia 1903-09* (London: 1928), 63.

⁸ Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, 200.

⁹ Така рускиот император го убедувал австрискиот амбасадор во Санкт Петербург дека она од што се плашел најмногу била политиката на Англија во Македонија. *Британски документи за историјата на Македонија*, 528.

¹⁰ Битоски, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, 202. Голуховски изјавил пред Вилхелм II дека „...Ни се чини незамисливо и наполно спротивно за интересите на двете сили од Антантата создавањето на една автономна Македонија, која би ги обединувала трите вилаети, и која со текот на времето би требало да доведе до присоединување на Македонија кон Бугарија. Едно такво значително зголемување на кнежевството би довело до осетно нарушување на рамнотежата на Балканот, рамнотежа што би требало да се стремиме да ја зачуваме при секакви околности“.

Виена, каде бил пречекан од австроунгарскиот монарх Франц Јосиф I. Франц Јосиф бил придружен од министерот за надворешни работи Голуховски. Разговорите за решавање на македонската криза се одвивале во гратчето Мирциштег, близу Виена, на Штаерските Алпи. На 2 октомври 1903 година била усвоена програма за реформи чија содржина следниот ден, на 3 октомври 1903 година, била испратена преку идентични телеграми од двете влади до амбасадорите во Цариград, Каличе и Зиновјев. По местото каде била донесена оваа реформска програма, таа го добила името Мирциштегска реформска програма, Мирциштегски реформи, или Мирциштегска програма за реформи.

Мирциштегските реформи биле насочени исклучиво за Македонија во нејзините географски граници. Од неа биле исклучени немакедонските санџаци на трите румелиски вилаети, и исто така во истата не бил опфатен Одринскиот вилает. Со ова, преку Илинденското восстание и Мирциштегските реформи, всушност, за првпат македонското прашање добило третман на посебно, одвоено од тогашното целокупно Источно прашање. Програмата за реформи се состоела од следните одредби: 1. За да се воспостави контрола врз дејноста на локалните отомански власти во спроведувањето на реформите, при главниот инспектор Хилми паша, Австро-Унгарија и Русија треба да назначат цивилни претставници со обврска на секаде да се движат со главниот инспектор, да му обрнуваат внимание за потребите на христијанското население, да ги регистрираат злоупотребите на месните власти... Бидејќи задача на цивилните претставници е да го следат спроведувањето на реформите и смирувањето на населението, нивниот мандат ќе истече по две години од денот на нивното поставување.; 2. Бидејќи реорганизацијата на жандармеријата и на полицијата е една од најсуштествените мерки за смирување во земјата, се налага да се бара од Портата и оваа реформа... Реорганизирањето на жандармеријата во трите вилаети да му се довери на генерал од странска националност во служба при царската османлиска влада. При истата да бидат испратени и воени лица на Големите сили кои ќе ги разделат окрузите меѓу себе и ќе работат како контролори, инспектори и организатори. Тие офицери ќе можат да побараат, ако сметаат за потребно, помош од други офицери и подофицери, исто така странци; 3. Откако ќе се констатира смирување во земјата, од царската влада да се побара измена на територијално- административната поделба и на судските единици, со цел поправилно да се групираат разните националности; 4. Во исто време да се бара реорганизација на административните и судските установи во кои ќе биде пожелно да се вклучат и домашни христијани и да се толерира ширењето на месната самоуправа; 5. Во поважните центри на ви-

лаестите да се формираат мешовити комисии, составени од ист број христијани и муслумани, за разгледување на политичките престапи и други дела извршени за време на бунтовите. Во овие комисии треба да учествуваат и конзуларните претставници на Австро-Унгарија и Русија; 6. Од турската влада да се побараат специјално определени парични износи за враќање во родните места на христијаните што избегале во Бугарија и други места, помош на христијаните кои ги загубиле своите имоти, и поправка на куќите, црквите и училиштата урнати од Турците за време на востанието; 7. Христијанските жители што се вратиле во христијанските села изгорени од турските војски и башибозукот, една година ќе бидат ослободени од плаќање данок; 8. Турската влада се задолжи повторно и без одлагање да ги воведе реформите во проектот подготвен од февруари оваа година, како и оние за кои подоцна ќе се чувствува неопходна потреба; 9. Бидејќи повеќето од насилиствата и сверствата ги извршија илавите и башибозузите, да се задолжи Портата да не се служи со илави и башибозуци и да ги замени со редовни војници.¹¹

Дури на 22 октомври 1903 година бил предаден текстот на Мирцштегските реформи на Високата Порта. Мирцштегските реформи највидум се насочени кон елиминирање на македонското револуционерно движење како извор на нестабилност, но третата точка од програмата всушност ја вовела Македонија во неформална граѓанска војна. Портата начелно ја прифатила реформската програма во ноември 1903 година, но го задржала правото на приговор по одредени точки.

Имплементацијата на реформите започнала во 1904 година, кога во Солун пристигнале Николај Демерик и Хенрих Ритер Милер фон Рогај, првиот руски, вториот австроунгарски цивилен агент при генералниот инспектор.¹² Генералот Де Џорџис бил назначен на чело на реорганизацијата на жандармеријата во Македонија. Маркизот Ленсдаун, државниот секретар за надворешни работи на Велика Британија, го сметал наименувањето како „важен чекор кон спроведувањето на реформите“.¹³ Сепак, османлиската влада се спротивставила на тоа

¹¹ Австриски документи за реформската акција на европските Големи сили во Македонија 1903- 1909 година, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, избор на документи и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, (Скопје: 2002), 57-59.

¹² Ванчо Ѓорѓиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, Зб. 100 години од Балканските војни, Прилози од научниот собир по повод 100 години од Балканските војни одржан на 3-4 декември 2012, (Скопје: МАНУ, 2013), 116.

¹³ Кочо Сидовски, Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, (Скопје: ИНИ 1994), 87.

да има уште еден висок офицер, покрај генералот Де Џорџис. Меѓутоа, по долготрајни инсистирања и преговори, италијанската влада обезбедила поддршка од Велика Британија и Австро-Унгарија за именувањето на полковникот Синьориље во главниот штаб за реорганизација на македонската жандармерија.¹⁴ Друг спор кој бил во врска со прашањето за реорганизација на жандармеријата, било тоа што владите на Русија и Австро-Унгарија не се согласувале офицерите да влезат во османлиска служба, туку тие сметале дека требало да ја имаат положбата на „агенти на силите кои ги претставувале“.¹⁵ Со ваквото мислење веднаш се согласила и англиската влада.

Неединството меѓу Големите сили дошло до полн израз при поделбата на Македонија на жандармериски сектори. Германија одбила да земе учество во реорганизацијата на османлиската жандармерија. Меѓутоа, нејзје ѝ било оставено организирањето на жандармериското училиште во Солун. Прашањето со поделбата на Македонија на жандармериски сектори на крајот било решено на следниот начин: Австро-Унгарија го добила Скопскиот санџак, Русија-Солунскиот, Англија-Драмскиот, Франција-Серскиот, а Италија го добила Битолскиот вилаает.¹⁶ При тоа биле исклучени териториите од санџаците и вилааетите кои се наоѓале надвор од Македонија и оние каде преовладувало албанското население, на пример Дебар.¹⁷ По ова започнал процесот на спроведувањето на реформите.

Финансиската и судската реформа исто така биле дел од Мирциштегската реформска програма. Всушност, финансиската реформа произлегувала од осмата точка на Мирциштегските реформи кои предвидувале спроведување на Февруарските реформи каде се предлагало одделен буџет за секој вилаает. Околу финансискиот дел од реформите се разговарало и на средбата меѓу Ленсдаун и францускиот амбасадор во Лондон во февруари 1904 година. На средбата бил изнесен предлог за да се назначи гувернер независен од султанот и систем на финансиска контрола во која Македонија би имала сопствен буџет одделен од тој на официјалните власти во Константинопол.¹⁸ Конечно по долги и макотрпни преговори било прифатено формирањето на Меѓународна

¹⁴ Исто, 89.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Ванчо Ѓорѓиев, *Слобода или смрт, Македонското националноослободително револуционерно движење во Солунскиот вилаает (1893-1903)*, (Скопје: Табернакул, 2003), 27.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Gooch, Temperley, *British documents on the origin of the war*, 69.

финансиска комисија.¹⁹ Особено големи тешкотии имало во преговорите за судските реформи. Тоа било повод дури и англиската влада заедно со Италија да бараат побрзо темпо во спроведувањето на реформите.²⁰ Сепак, до потпишување на Нота за судски реформи на крајот не ни дошло. Тоа довело и до нови иницијативи од англиска страна за што ќе стане збор подоле.

Првичниот став на Организацијата кон овие реформи бил објавен во Окружното на ГШ од 10/23 декември 1903 година. Во него реформите се оценети како недоволни, „бидејќи тие се ништожни пред целта што ја гониме. Секој знае дека не се боревме за жандарми и падари, туку за премавнување на омразеното турско потисништво“.²¹ Подоцна Даме Груев издал еден циркулар до раководните тела на Битолскиот округ од 12 точки. Преку овој циркулар се целело кон тоа населението „од сите краишта на нашата татковина да истапи со еднакви барања и протести пред меѓународните контролори за побрзо да се компромитираат реформите“.²²

ТМОРО по Илинденското востание се нашло на крстопат. Се појавиле фракции и внатрешни делби кои повеле меѓусебна идеолошка борба. Се издиференцирале две крила: реформско- демократско чии застапници биле Јане Сандански, Горче Петров, Петар Поп Арсов, Пере Тошев итн и конзервативно- централистичко крило чии застапници биле Христо Матов и Христо Татарчев. Првата струја се залагала за доследно зачувување на самостојноста на Организацијата од надворешни пропаганди и нејзина децентрализација и демократизација, а втората се залагала за зачувување на стариот централистички начин на уредување на Организацијата. За таа цел, со цел надминување на ваквата состојба, како и разгледување на причините за неуспехот на востанието, во 1904 и 1905 година биле одржани окружни конгреси како подготовка за Рилскиот општ конгрес одржан во октомври 1905 година. На конгресот било постигнато привидно единство, биле усвоени нов Устав и Правилник, нов Централен комитет и Претставничко тело, и ново име- Внатрешна македоно- одринска револуционерна организација. На Конгресот било дебатирано и околу заземањето на конечен

¹⁹ Исто, 98.

²⁰ Германски документи за политиката на Германија и европските Големи сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција на м-р Ѓорѓи Стојчевски, превод на м-р Ѓорѓи Стојчевски и Петар Стојчевски, (Скопје: ДАРМ, 2005), 208.

²¹ Ванчо Ѓорѓиев, Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење (второ издание), (Скопје: Тримакс, 2011), 342.

²² Исто, 345.

став на Организацијата кон Мирцштегските реформи. На Конгресот бил заземен став Организацијата ниту да ги прифати, ниту да ги негира реформите. Конгресот оценил дека „со Мирцштегската реформска програма Големите европски сили сакале да го зацврстят османлискиот систем на владеење во Македонија“.²³

Сепак, и покрај тоа што Мирцштегските реформи биле донесени токму со намера да се елиминира секој извор на нестабилност во регионот, третата одредба од реформите ги поттикнала соседните држави да го променат начинот на дејствување и пропагандите да добијат вооружен карактер. Реформите всушност довеле до внатрешен конфликт кој бил инспириран од надвор.²⁴

Мирцштегските реформи биле актуелни и во британскиот Парламент каде што се дебатирало за македонското прашање. Така на една од седниците британскиот министер за надворешни работи, лорд Ленсдаун, бил свесен дека владата не можела да остане индиферентна кон состојбата во Македонија, бидејќи „пожар во тој дел од Европа може да предизвика далекусежни меѓународни проблеми и последици“.²⁵ Токму излагањата на ерл Литон и лорд Њутон на 28 март 1905 година го критикувале спроведувањето на Мирцштегската реформска програма, бидејќи програмата според нив не успеала да го спречи крвопролевањето и да воспостави ред.²⁶

Актуелноста на македонското прашање продолжила и кон крајот на 1907 и почетокот на 1908 година, преку предловите на сер Едвард Греј, кои предвидувале решавање на македонското прашање со поставување на христијански гувернер.²⁷ Врз таквите ставови влијаело доделувањето на железнички концесии за австроунгарската влада за Новопазарскиот Санџак. Секако, не треба да се исклучи и притисокот на

²³ Глигор Тодоровски, „Внатрешната организација и Мирцштегската реформска програма“, Прилози за Илинден. Илинденското востание во Македонија, Научен собир посветен на 80-годишнината од востанието (1903-1983), одржан на 30 јуни и 1 и 2 јули 1983 година во Битола и Крушево, Битола- (Крушево: 1983), 88; Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, петти том, (Куманово: 1998), 245. „... Од гледиштето на основните цели на нашето ослободително дело, оваа реформска програма не ги задоволува барањата на нашата Организација, нити пак основните потреби на нашиот народ, дури и ако таа биде спроведена...“.

²⁴ Ѓорѓиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, 116.

²⁵ Александар Растворић, „Македонско питаче у Британском Парламенту 1903-1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), Ниш 2010, 372.

²⁶ Исто, 373.

²⁷ Германски документи за политиката на Германија, 220.

општествената јавност што го вршела врз британската влада.²⁸ Предлоците на англиската дипломатија довеле до Ревалската средба во јуни 1908 година. Заклучоците донесени на Ревалската средба биле повод за Младотурска револуција и превратот летото истата година.²⁹ Успехот на Револуцијата и враќањето на Уставот од 1876 година придонеле кај владите на Големите европски сили да се формира мислење дека ситуацијата се смирила. За тоа докази наоѓаат во привременото стопирање на вооружените активности на српската, бугарската и грчката пропаганда и нивно легализирање преку политичките организации и партии. Исто така и некогашната ВМОРО, особено реформско-демократското крило, се трансформирало во НФП. Тоа ќе придонесе за повлекување на цивилните претставници и агенти на Русија и Австро-Унгарија, офицерите и подофицерите на останатите Големи европски сили, како и расформирање на Меѓународната финансиска комисија со што реформскиот процес во Македонија завршил. Со откажувањето на Големите сили од натамошното инсистирање на спроведување на реформите во Македонија, поради воведувањето на парламентаризмот во Османлиското царство, за момент се одложи решавањето на македонското прашање како тактичко, во определувањето на глобалниот однос на силите. За жал, тоа ќе биде монета за поткусурување во Балканските војни и нивните познати трагични последици за Македонија и македонскиот народ.

*

Илинденското востание со својата масовност и раширеност ја вознемирило европската дипломатија, чиј интерес во тој момент налагало продолжување на статус-квото во овој дел од Европа. Оттука, тоа придонело за раздвижување во меѓународните дипломатски односи. И покрај неуспехот со претходните реформски програми, сепак Големите сили и во новите околности со Илинденското востание решиле да им го доверат изработувањето на новата програма за реформи на Русија и Австро-Унгарија. Во текот на преговорите особено се издвоиле две концепции-рестриктивна предложена од Русија и Австро-Унгарија и автономистичка предложена од Англија. На крајот победила концепцијата на Русија и Австро-Унгарија. Меѓутоа, и англиските

²⁸Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, 326.

²⁹ Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian question, 1893-1908. From Western sources*, (New York 1998), 316. Германскиот и австрискиот печат ја оцениле Ревалската средба како англо-руска завера за поделба на Османлиската империја што предизвикало голема загриженост кај Младотурците кои чекале повод за почеток на револуцијата.

предлози може да се каже дека си нашле свое место во делот од реформите каде се предвидувало секоја Сила да приклучи по шест офицери кон турските воени единици. Конечната програма по местото каде била донесена е наречена Мирштегска реформска програма или единствено Мирштегски реформи. Сепак, и покрај тоа што тие биле донесени за смирување на состојбите, самите претставувале дестабилизирачки фактор.

Организацијата од своја страна пак кон истите се однесувала како да не постојат, бидејќи не ги задоволувале стремежите на македонското население. За жал, тука треба да се согласиме со теоријата дека можеби тоа претставува на некој начин погрешен потег од страна на Организацијата, која била пред сè револуционерна, а не дипломатска. Претпоставката е дека доколку би ги искористила реформите за инфильтрирање на свои кадри во системот и да се користат до максимум можностите можеби би се избориле за пополовна положба на македонското прашање, особено ако се имаат предвид и радикалните предлози на Англија за назначување на христијански гувернер независен од султанот. Во прилог на тоа оди и формирањето на Меѓународната финансиска комисија која требало да има свој одделен буџет.

Литература:

Извори:

Австриски документи за реформската акција на европските Големи сили во Македонија 1903-1909 година, Предговор и редакција д-р Михајло Миноски, избор на документи и превод м-р Ѓорѓи Стојчевски, (Скопје: 2002).

Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), Вовед и редакција на д-р Александар Трајановски, Избор и превод на Зорица Божиновска, том VI, (Скопје: ДАРМ, Македоника литерат, 2012).

British documents on the origins of the war 1898-1914, vol.5, edited by G.P.Gooch and Harold Temperley, (London: 1928).

Германски документи за политиката на Германија и европските Големи сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција на м-р Ѓорѓи Стојчевски, превод на м-р Ѓорѓи Стојчевски и Петар Стојчевски, (Скопје: ДАРМ, 2005).

Дракул Симон, Македонија меѓу автономијата и дележот, том V, (Куманово: 1998).

Монографии и статии:

Битоски Крсте, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, (Скопје: Архив на Македонија, 1983).

Ѓорѓиев Ванчо, *Подземната република, Дамјан Груев и македонското револуционерно движење* (второ издание), (Скопје: 2011).

Ѓорѓиев Ванчо, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, Прилози од научниот собир по повод 100 години од Балканските војни одржан на 3-4 декември 2012, (Скопје: 2013).

Ѓорѓиев Ванчо, *Слобода или смрт, Македонското националноослободително револуционерно движење во Солунскиот вилает (1893-1903)*, (Скопје: 2003).

Lange- Akhund Nadine, *The Macedonian question 1893-1908. From Western sources*, (New York: 1998).

Растовић Александар, „Македонско питање у Британском Парламенту 1903-1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), (Ниш: 2010)

Сидовски Коcho, *Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година*, (Скопје: ИНИ, 1994).

Тодоровски Глигор, „Внатрешната организација и Мирциштегската реформска програма“, Прилози за Илинден, Илинденското востание во Македонија, Научен собир посветен на 80-годишнината од востанието (1903-1983) одржан на 30 јуни и 1 и 2 јули 1983 во Битола и Крушево, (Битола- Крушево: 1983).

Тодоровски Глигор, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, (Скопје: 1989)

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 325.83:070(497.7)“1903”

Никола МИНОВ
Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја

БИТКА ЗА ЖРТВИТЕ

Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат

Abstract: Four different newspapers in four different countries, tell four different versions of the same event: On the 12th of August 1903, the Turkish troops and the bashi-bazouks fell upon the ethnically diverse town of Kruševo in Ottoman Macedonia. In four days, hundreds of houses and shops were burned, while more than a hundred non-combatants, many of whom women and children, were murdered in the streets. The news of the atrocities hit the front pages of the leading newspapers in Greece, Bulgaria, Serbia and Romania. While they all sent the same message of compassion for the victims and expressed strong disapproval of the Ottoman conduct in Kruševo, they could not agree about one issue: What was the ethnicity of the murdered civilians?

Key words: Ilinden Uprising, Kruševo, Civilian casualties, Newspapers

Вовед

Во интервју по повод 115-годишнината од Илинденското востание, македонскиот премиер, Зоран Заев, изјави дека „Илинденското востание е македонско“. Оваа констатација предизвика лавина од реакции во соседна Бугарија. Претседателката на опозициската Бугарска Социјалистичка Партија (БСП), Корнелија Нинова, јавно го праша бугарскиот премиер, Бојко Борисов, зошто не реагира на изјавата на македонскиот колега. Веднаш одговори бугарската Министерка за надворешни работи, Екатерина Захариева, со реплика дека „Илинденското востание географски може да биде наречено македонско и тракиско,

но историски е бугарско". Се огласи и Б. Борисов, кој го предупреди македонскиот премиер дека изјавата ќе оди на негова сметка, а свое мислење на социјалните мрежи изрази и претседателот на Р. Бугарија, Румен Радев, кој истакна дека: „Илинденско-преображенското востание е херојски и трагичен венец на бугарското револуционерно движење за слобода и национално обединување“.

Доколку овие искри на релација Скопје-Софija не се случуваа во времето кога македонско-бугарските односи го достигнаа својот апогеј по потпишувањето на „Договорот за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија“ во август 2017 година, веројатно и реакциите немаше да бидат бурни, ниту пак јавните дебати ќе привлечеа толку големо внимание. Впрочем, со исклучок на медениот месец во јуgosловенско-бугарските односи во втората половина на 1940-тите, македонската и бугарската јавност се навикнати на различните позиции и на конфликтната реторика од двете страни на границата. Спротивственоста во тезите за карактерот на Илинденското востание и етничката припадност на востаниците, претставува константа што се провлекува уште од почетоците на македонската државност и лајтмотив на препирките помеѓу бугарската и македонската историографија. Јасна е и причината за неприфаќањето на другоста. За македонската страна, македонското револуционерно движење и Илинденското востание како негов највисок дострел, претставуваат темел на македонската државност и посебност. Секој обид на Востанието да му се даде поинаков, немакедонски колорит, претставува закана за темелите на посебноста, па дури и на државноста. Бугарската страна стои на дијаметрално спротивни позиции: „Македонија е најромантичниот дел од бугарската историја“, а бугарскиот карактер на Македонската револуционерна организација и на Илинденското востание претставува аксиома, која не подлежи на сомнеж, уште помалку на анализа.

Прва жртва на неотстапливоста од заземените политички позиции е историската наука. Во историските дела за Илинден доминираат субјективизмот и преповторувањата на основните постулати, а нетенденциозноста и чистата наука почесто претставуваат нус-појава на македонско-бугарското историографско ривалство, отколку правило на игра. Во долните редови го разгледуваме историјатот на едно такво, чисто научно прашање за Илинден, изнедрено од обидите на дел од првата генерација македонски историчари за изнаоѓање нови теми за Востанието. Постепено ќе стигнеме и до потесната цел на овој труд, при што го поставуваме и со пример го елаборираме прашањето: Да ли сè уште можеме да отвориме нови теми за Илинденското востание?

Момчето што прво го постави прашањето

Јубилејот „Педесет години од Илинденското востание“ бил пригодно одбележан во научните кругови во Скопје и Софија. Во главниот град на Н.Р. Бугарија излегол зборникот „50 години от Илинденското въстание: статии и спомени“,¹ а Дино Косев ја објавил монографијата „Илинденско въстание“.² Со скромен обем (зборникот има 144, а монографијата 139 страници), двете дела пополниле само мал дел од илинденскиот мозаик, што, во најголема мера, се должело на експлоатацијата на темата Илинден во софиските изданија од претходните пет децении. За причините, текот и последиците од Илинденското востание, во бугарската метропола веќе биле објавени стотина: монографии и делови од книги, зборници, списанија, спомени на револуционери, весничарски написи и драми.³ Во чест на востанието излегувале и низа весници, па затоа и сè што било објавено за Илинден во 1953 година, повеќе или помалку, претставувало повторување на познатите факти и тези.

Младата македонска историографија се соочила со поинаков тип на проблеми. Бројот на професионални историчари во Н.Р. Македонија бил мал, а добар дел од нив биле ангажирани за регистрирање на настаните поврзани со скорешната воена победа. Во пресрет на историчарите не можеле да им излезат ниту книжевните работници, чии капацитети биле насочени кон прославата на 50-годишнината од публикувањето на Мисирковата „За македонците работи“. Проблем претставувал и недостатокот на „прифатлива“ литература, врз чија основа македонските историчари би ги граделе своите тези за Илинден. Исключувањето на ФНР Југославија од Информбирото во 1948 година ги заострило југословенско-бугарските односи, довело до отфрлање на политиката на културна автономија на Пиринска Македонија и предизвикало враќање на бугарската историографија кон тезите за бугарскиот карактер на Македонија и на Илинденското востание.⁴ Политичката реалност во Н.Р. Македонија, пак, наложувала преиспитување и неги-

¹ 50 години от Илинденското въстание: статии и спомени (София: Отечествен фронт, 1953).

² Дино. Г. Косев, Илинденско въстание (София: Отечествен фронт, 1953).

³ За сите студии на тема „Илинденско востание“, објавувани во Софија до 1953 година, види: Ѓорѓи Абациев, „Библиографија на книги, статии и документи за Илинденското востание“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 307-325.

⁴ Чавдар Маринов, „От ‘интернационализъм’ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности“, История на Народна Република България, Режимът и обществото, ред. Ивайло Знеполски (София: Сиела, 2009), 486-491.

рање на таквите тези. „Прифатливите“ софиски изданија на Јовков, Хаџи Димов, Веселинов и Динев биле малобројни,⁵ а единствените пост-воени изданија во Скопје на темата „Илинден“ биле: неколкуте весничарски написи,⁶ литературниот зборник „Илинден“ од 1948 година и вториот том од „Илинденската епopeја“ на Ангел Динев, кој, всушност, го обработувал пост-Илинденскиот период.⁷

Сепак, и покрај споменатите проблеми, токму на 50-годишнината од Илинденското востание, Љубен Лапе, Киро Миљовски, Димче Мире и Димитар Митрев, го уредиле и објавиле „Илинденски зборник 1903-1953“.

Многумина, при првото отворање на Зборникот, би очекувале во него да преовладуваат текстови, кои, во духот на времето, би го искористиле Илинденското востание за елаборирање и надградба на тезите на Ангел Динев за антагонизмот помеѓу Тајната Македоно-Одринска Револуционерна Организација (ТМОРО) и Врховниот Македонски Комитет (ВМК), како етнички конфликт меѓу Македонците и Бугарите. Меѓутоа, во шесте научни статии (седмиот труд е библиографија на дотогашните изданија за Востанието) и 340 страници од „Илинденскиот зборник“, преовладал друг тип на научна анализа и љубопитност. Илинденското востание веќе било обработено од најразлични аспекти, а поголемиот дел необработени и необјавени архивски материјали за Востанието се наоѓале во недостапните државни и лични архиви во Н.Р. Бугарија. Оттука и просторот за научно маневрирање на македонските историчари бил мошне тесен. Се чинело дека нивните бугарски колеги имале предност во секој поглед и се поставило прашањето: можат ли историчарите од Н.Р. Македонија да понудат нешто ново за Илинденското востание? Можат ли, се запрашува Љубен Лапе, македонските историчари да пронајдат нови материјали, врз чија основа ќе „осветлат некои недоујаснети или воопшто незасегнувани страни и моменти од предисторијата и историјата на Илинденското востание“?⁸ Авторите на Зборникот дале три позитивни одговори.

⁵ Види: Манол Д. Пандевски, *Илинденското востание во Македонија 1903* (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 6-7.

⁶ Абациев, „Библиографија на книги“, 299-303.

⁷ *Илинден-1903: литературен зборник*, ред. Димитар Митрев (Скопје: Култура, 1948); Ангел Динев, *Илинденска епопеа, дел II* (Скопје: Главниот Одбор на Народниот фронт на Македонија, 1949).

⁸ Љубен Лапе, „Неколку нови документи за 1903 година (по повод 50-годишнината од Илинденското востание“, *Годишен зборник/Annuaire*, кн. 6, Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, Историско-филолошки оддел, Скопје (1953), 237.

Во носечката статија: „*Нови документи за Илинденското востание*“,⁹ Љубен Лапе ја искористил една од ретките предности во однос на бугарските историчари – достапноста на архивите во Белград – и за прв пат ги објавил српските дипломатски извештаи за Илинденското востание. Кон крајот на годината, Лапе објавил нова серија српски документи за Илинден,¹⁰ а следната година, под негова редакција, била публикувана обемна книга со извештаи на српските политички, религиозни и просветни фактори во османлиска Македонија во 1903 година.¹¹ Примерот на Лапе го следел Данчо Зографски, кој во 1955 година подготвил и објавил австриски документи за Илинденското востание,¹² за, во следните децении, истражувањето на странските архиви и објавувањето на дипломатските документи за Востанието да добие уште пошироки димензии, преку објавување на дипломатски документи за Илинден од француска, руска, турска и британска провениенција.¹³

Втората предност на македонските историчари ја искористил Тодор Симовски. Главните борби за време на Илинденското востание се воделе во Битолскиот револуционерен округ, чија што територија, по Втората светска војна, во најголем обем била дел од Н.Р. Македонија. Голем број од преживеаните Илинденци сè уште живееле на територијата на поранешниот Битолски револуционерен округ и во ек била кампања за нивно интервјуирање и запишување на нивните спомени. Во тој контекст биле интервјуирани и Илинденци од помалите етнички во Македонија, што му помогнало на Т. Симовски прв да го постави и елаборира прашањето „За учеството на малцинствата во Илинденското востание“.¹⁴

⁹ Љубен Лапе, „*Нови документи за Илинденското востание*“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 3-151.

¹⁰ Лапе, „*Неколку нови документи*“, 237-302 и особено делот 258-274.

¹¹ *Извештаи од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1954).

¹² *Извештаи од 1903 година-1904 година на австриските претставници во Македонија*, ред. Данчо Зографски (Скопје: Институт за национална историја, 1955).

¹³ *Илинден во француски дипломатски документи*, ред. Глигор Тодоровски (Скопје: Архив на Македонија, 1993); *Македонија меѓу автономијата и дележот*, Зборник руска дипломатска документација 1894-1913, том. 2, 1903, ред. Симон Дракул (Куманово: Просвета, 1997); *Британски документи за историјата на Македонија*, т. 6, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2012); *Турски документи за Илинденското востание*, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993); *Турски документи за Илинденското востание од султанскиот фонд „Јилд'з“*, ред. Драги Ѓорѓиев (Скопје: Архив на Македонија, 1997).

¹⁴ Тодор Симовски, „За учеството на малцинствата во Илинденското востание“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 189-220.

Во фокусот на овој наш труд е едно друго прашање засегнато во Зборникот, кое за прв пат било поставено од едно 26-годишно момче.

Христо Г. Андоновски бил меѓу првите дипломирани студенти на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје. Кога во 1953 година станал асистент по нововековна историја на македонскиот народ, веќе знаел дека ФНР Југославија била најпогодното место за истражување на една дотогаш занемарена тема – одгласот на Илинденското востание во странските печатени медиуми.¹⁵ Во 1903 година, територијата на ФНР Југославија им припаѓала на пет држави и, поради тоа, во југословенските библиотеки лесно можеле да се пронајдат стари весници од најразлична провениенција. По темелно истражување на дневните весници и периодиката од 1903 година во Словенија, Хрватска и Србија, Андоновски ја искористил 50-годишнината од Илинденското востание и во „Илинденски зборник 1903-1953“ ја објавил статијата „Ехото на Илинденското востание сред југословенските народи“,¹⁶ за, до крајот на годината, да се јави и како главен уредник на ново дело со слична тематика: „Странскиот печат и Илинденското востание“.¹⁷

Во следните три децении, пионерските чекори на Христо Г. Андоновски ги следеле и останатите македонски историчари, како и нивните соработници од странство. Во разните Зборници и Прилози за Илинден редовно биле објавувани статии за одгласот на Илинденското востание во Европа и Светот.¹⁸ Историчари, писатели и лингвисти се впушиле во потрага по вести за Илинден во странскиот печат. Темата била дотолку популаризирана, што станала своевиден потпис на македонската историографија во 1970-тите и неизбежен дел од секој посериозен труд за Востанието.¹⁹ Финален продукт од тридецениските ис-

¹⁵ Уште додека бил студент, Андоновски започнал со истражување на оваа проблематика и пишувал за одгласот на Илинденското востание во словенечкиот печат. Види: Hristo G. Andonovski, „Odjek Ilindenskog ustanka u Sloveniji“, *Nastava istorije i srednjoj školi*, I/2, Zagreb (1951), 126-133.

¹⁶ Христо Г. Андоновски, „Ехото на Илинденското востание сред југословенските народи“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 221-254.

¹⁷ Странскиот печат и Илинденското востание: материјали, ред. Христо Г. Андоновски и др. (Скопје: Здружение на новинарите на Н.Р. Македонија, 1953).

¹⁸ Наведувањето на сите научни трудови од 1953 до 1983 година за одгласот на Илинден во странство одзема голем простор и го оптоварува текстот. Затоа, тие ќе бидат наведени само во користената литература.

¹⁹ Така, во еден од најтемелните научни трудови за Илинденското востание, цело поглавје се посветува на одгласот на Востанието во странство. Види: Пандевски, Илинденското востание, 459-478.

тражувања на странските весници, претставува капиталното дело на веќе 58-годишниот Х. Андоновски, кој, во 1985 година, од позиција на Ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и со додавката Полјански кон презимето, непосредно пред својата смрт го објавил трудот: „*Илинденското востание и меѓународната јавност*“ (593 стр.).²⁰

Смртта на Х. А. Полјански не значеше крај на научниот интерес за неговото „чедо“. Македонски и странски историчари продолжија да ја експлоатираат темата и по прогласувањето на независноста на Р. Македонија. Така, библиографијата за Илинденското востание се збогати со научни трудови за одгласот на Востанието во Јапонија, Германија, Франција, Италија и Грција.²¹ На армијата историчари и писатели им се придржуваат и двајца македонски амбасадори, кои го искористија својот дипломатски ангажман во странство за собирање, анализа и објавување на уругвајската и австралиската периодика за Илинден.²² Под редакција на академикот Манол Пандевски, во 1995 година беше објавен зборник на документи со наслов „*Македонофилското движење во Западна Европа во 1903 година*“, со што истражувањата за меѓународниот одглас на Илинденското востание ги опфатија и реакциите на западноевропските политичари и интелектуалци.²³ Со задоцнување, но и со придонес кој не може да се занемари, кон истражувањето на односната проблематика се приклучуваат и историчарите од Р. Бугарија, кои ја до-

²⁰ Христо Андонов-Полјански, *Илинденското востание и меѓународната јавност* (Скопје: Мисла, 1985).

²¹ Манол Пандевски, „Осврт на илинденските огласи во Франција во 1903 година“, Прилози за Илинден VII 1993 (Крушево, 1993), 111-115; Кочо Сидовски, „Италијанските политички и општествени кругови за Илинденското востание во 1903 година“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire*, кн. 46, Скопје (1993), 129-138; Волф Ошлис, „Илинденското востание, балканската положба и германските списанија од 1903-та година“, XXX Меѓународна научна конференција и XXXVI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура (Скопје, 2004), 39-44; Александар Донски, „Илинденското востание во дел од јапонскиот печат“, 100 години Илинден: 1903-2003, Прилози од научниот собир одржан на 6-8 мај 2003, том 2 (Скопје: МАНУ, 2005), 353-365; Далибор Јовановски, „Грчки реакции за Илинденското востание“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire*, кн. 65, Скопје (2012), 69-84.

²² Борис Мильовски, *Илинден и Уругвај: одзиви од Илинденското востание: што и како известувала француската агенција Авас и како дневниот весник „Ел Дија“ ги информирал своите читатели во Уругвај*, (Скопје: Современост, 1992); Мартин Треневски, *Одгласите на Илинденското востание во 1903 година во австралискиот печат* (Скопје: Матица Македонска, 1998).

²³ *Македонофилското движење во Западна Европа во 1903 година: документи*, ред. Манол Пандевски (Скопје: Архив на Македонија и Матица Македонска, 1995)

полнија библиографијата за ехото на Илинденското востание во странските весници со нови податоци за писанијата во англискиот, рускиот, белгискиот, полскиот, романскиот, ерменскиот, австроунгарскиот, американскиот и бугарскиот печат.²⁴

Илинденското востание сè уште привлекува научно внимание. Меѓутоа, доволен е поглед врз библиографијата за Илинден во последните неколку години,²⁵ за да се констатира дека, со секоја измината година, студиите за Востанието стануваат сè помалобројни. Оттука, како и нашите колеги во 1953 година, се запрашуваме: дали пресушува досега непресушниот извор и можат ли историчарите да понудат нешто ново за Илинденското востание? Можеме ли повторно да ги актуализираме илиндениките теми и прашања што се чинат исцрпени и затворени?

Патот кон одговорот

Компјутерската ера и развојот на дигиталните архиви во 21. век овозможуваат непречен пристап до стари архивски материјали и периодика од најоддалечените краеви на Земјата. Ваквата привилегија на денешните историчари, нуди можност за повторно отворање на некои подзaborавени теми, но и за дополнување на најекспонираните теми во македонската историографија, каква што е, впрочем, Илинденското востание. Олеснетиот пристап до информации дава простор за анализа на Илинден од различни аспекти: историски, воен, социолошки, па дури и од психолошки аспект.²⁶ Уште повеќе, денес лесно може да се

²⁴ Види ги во користена литература: објавените документи за Илинденското востание од англискиот печат, како и трудовите на: Ј. Величков, С. Германов, Ј. Гешева, А. Гилигјан, В. Костова, З. Николова, Р. Оманова, А. Пантев, Ж. Попов, Т. Тодоров, Е. Христова, Ј. Шопов и научните статии на Италијанецот Ф. Гвида, Романецот К. Велики и Полјакот С. Калембока, објавени во Софија.

²⁵ Ванчо Ѓорѓиев, „Илинденското востание (1903)“, Востанијата во Македонија, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ-Филозофски факултет-Скопје, 2015), 219-244; Vancho Gjorgjiev, “Bulgaria, for or against the Ilinden Uprising”, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. 51, бр. 1-2, Скопје (2015), 93-101; Ангел Динев, „Военният потенцијал на бунтовничката армия в Илинденско-Преображенското въстание“, *Известия на старозагорския исторически музей*, т.5, Стара Загора (2015), 130-142; Ко-чо Топузовски, *Ветераните на Илинден* (Скопје: Панили, 2017); Борче Милошевски и Димитар Љоровски Вамваковски, „Подзaborавен Илинден“: ослободувањето на Клисурата и Невеска во современата настава по историја“, *Историја*, год. LIII, бр. 1, Скопје (2018), 181-193.

²⁶ Психолошката состојба на Крушевчани за време на освојувањето на градот од четите на ТМОРО, во текот на османлиското бомбардирање и при ограбувањето на крушевските куќи од страна на башибозукот, претставува интересна тема за анализа, која засега, од објективни, но и од субјективни причини, е игнорирана од

стекнат нови сознанија и за една детално разработена тема, како што е одгласот на Илинденското востание во странскиот печат. Со оглед на можностите, за првите генерации македонски историчари било успех да пронајдат и анализираат само еден или неколку весници од одредена земја. Сега, достапноста до старата периодика овозможува да се направи споредбена анализа на печатот за Илинден во различни држави, или, доколку дополнително ја разложиме темата, компарација на известувањата во странство за одреден настан од Илинденското востание.

Во долните редови ќе покажеме како четири весници, во четири различни држави, известувале за еден таков настан. Станува збор за: атинскиот дневен весник „Ακρόπολις“ (Акропол), новосадскиот „Застава“ (Знаме), софискиот тродневник „Миръ“ (Мир) и букурешкиот неделник „Românul de la Pind“ (Романецот од Пинд) и за начинот на кој што овие медиуми информирале за цивилните жртви за време на Илинденското востание во Крушево. Четирите весници се одбрани како класични примери за начинот на кој што грчките, српските, бугарските и романските новинари известувале за настанот. Во приложениите материјали, од кои дел се пренесени интегрално, а дел, поради својот обем, само парцијално, акцентот го ставаме врз разликите во известувањата, кои се прикажани со болдирани букви. На крајот, преку споредба на потенцираните разлики ги анализираме причините поради кои четирите весници пренесуваат четири различни верзии и ја разгледуваме врската: држава – печатени медиуми – црковно-училишна пропаганда во османлиска Македонија.

Странските пропаганди во Крушево

Покрај Илинденското востание, една од најтемелно обработените историски теми што ги третираат последните децении на османлиското владеење во Македонија се активностите на балканските пропаганди. Во врска со ова, во последните дваесеттина години, јасно може да се забележи еволуција при толкувањето на темата. Додека во миналото акцентот бил ставен врз хуманата димензија на сопствената и негативностите што произлегле од пропагандното дејствување на непри-

македонската и бугарската историографија. Спомените на дел од револуционерите што останале во Крушево при османлиското освојување на градот, како и изјавите на цивилите, забележани во романската и грчката литература и периодика, заслужуваат студиозна анализа. Види, на пример: Тодор Борјар, *Спомени* (Скопје: Unia ti cultură-a Armănilor dit Machidunii, 2013), 16-32; Νικόλαος Μπαλλάς, *Iστορία του Κρουσίβουν* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1962), 37-60; Sterie Papa Sotir, “Arderea a Crușovlei”, *Calendarul aromânesc*, București (1911), 142-146 и др.

јателските пропаганди, денешните балкански историчари нудат многу пообјективни компаративни анализи на пропагандите во османлиска Македонија. Ваквиот пристап продуцираше низа студии за карактерот, целите и методите на: грчката, срpsката, бугарската и романската пропаганда на полето на: образованието, црквата, медицината, вооружените борби помеѓу разните револуционерни и паравоени формации, па дури и при бизарната и морбидна битка за гробиштата и мртовците.²⁷ По правило, најдобри резултати од анализата на пропагандните борби се добиваат од местата кај што се судрувале сите четири пропаганди – големите градови: Солун, Битола, Скопје и малото гратче Крушево.

Кон средината на XIX век, Крушево се развило во една од најбогатите и најпросперитетни населби во Македонија. Благодарение на близината на вилаетската метропола, Битола, но, пред сè, благодарение на претприемчивиот дух на кружевчани, за помалку од еден век, од мало село, Крушево прераснало во важен трговско-занајчишки центар. Просперитетот на градот и разнородноста на православното христијанско население,²⁸ создале плодна почва за активирање на сите балкански пропаганди. Во Крушево, постојано или повремено, функционирале: грчко, бугарско, романско и српско училиште, а граѓаните биле поделени во исто толку општини.²⁹ Сепак, сè до првата деценија

²⁷ Види: Иван Илчев, *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни 1821-1923* (София: Университетско издавателство „Св. Климент Охридски“, 1995); Наум Кайчев, *Македонийо възжелана, Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България 1878-1912* (София: Парадигма, 2003); Ванчо Ѓорѓиев, „Битка за гробишта–бизарноста на пропагандите во Македонија“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire*, кн. 64, Скопје (2011), 177-192; Tasos Kostopoulos, “Revolutionary and counterrevolutionary violence in late Ottoman Macedonia (1897-1912): Political goals, technical patterns, and nationalized memories”, Balkan nationalism(s) and the Ottoman Empire, vol II: Political violence and the Balkan wars ed. Dimitris Stamatopoulos (Istanbul: Isis press, 2015), 23-45; Никола Минов, „Хипокритски кон Хипократ“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire*, кн. 69, Скопје (2016), 155-171; Никола Минов, „Гимназиите во османлиска Македонија“, 70 години Институт за историја – 70 години македонска историографија, ред. Ванчо Ѓорѓиев и др. (Скопје: УКИМ/ФЗФ, 2017), 305-345.

²⁸ На почетокот на 20. век, во Крушево живеело влашко, македонско и албанско православно население. За разните статистики во врска со бројот и етничката припадност на жителите на Крушево, види: Никола Минов, „Зошто и како беа интернирани кружевските Власи за време на Првата светска војна“, 100 години од прогласувањето на влашкиот принципат Пинд и 100 години од интернирањето на Власите, ред. Јана Михайлова и Марија Николова (Скопје: Integra Nau, 2017), 128.

²⁹ *Историја на Крушево и Крушевско, книга прва*, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и општински одбор на сојузот на борците од НОВ, 1978), 64-109.

на 20. век, црковно–просветното ривалство не прераснало во отворено непријателство. Изградбата на железничката линија од Солун кон Скопје го поставила Крушево далеку од главната трговска магистрала. Оваа несреќна околност делумно ги оттргнала мислите на крушевчани од пропагандните борби, бидејќи граѓаните повеќе се насочиле кон потрага по алтернативни начини за унапредување на трговијата, отколку кон ривалитетот на црковен и образовен план. Релативно мирниот живот во градот бил нарушен со Илинденското востание во 1903 година. По неславниот крај на востанието, гневот на османлиската војска и на башибозучките одреди најсилно го почувствуваје токму жителите на Крушево. Во теророт што следувал по задушувањето на востанието, во Крушево биле убиени, заклани и живи изгорени 117 души. Притоа биле ограбени 1,500 куки, а околу 370 куки и дуќани биле опожарени.³⁰ Жртвите биле крушевчани со христијанска вероисповед. Меѓутоа, во балканските печатени медиуми, смртта на крушевските цивили добила етничка димензија, во која не биле толку битни жртвите, колку што била важна нивната „национална“ припадност.

Грчките печатени медиуми: дневниот весник „Ακρόπολις“

Повеќето атински и солунски изданија за Илинденското востание се со понова дата и коинцидираат со заострувањето на грчко-македонските односи во последната деценија на 20. и почетокот на 21. век.³¹ Претходно, Илинден е третиран само во две-три научни статии,³² а попатно е спомнат во мемоарите на грчките андарти и во воведните поглавја на обемните трудови посветени на „Македонската борба“. Но, ако за грчката историографија, Илинденското востание почесто било фуснота отколку тема на сериозен научен интерес, слободно можеме

³⁰ Македония и Одринско (1893-1903), Мемоаръ на Вјетръшната Организация (s.l., 1904), 193-194; Никола Кировъ-Майски, *Крушово и борбите му за свобода* (София: Стопанско развитие, 1935), 87-88.

³¹ Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία, επιμ. Βασίλειος Γουναρης (Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1993); Ίων Δραγούμης, Τα Τετράδια του Ιλιντεν, επιμ. Γιώργος Πετσίβας (Αθήνα: Πετσίβας, 2000); Σπυρίδων Σφέτας „Η πορεία προς το Ιλιντεν, ο αντίκτυπος της εξέγερσης του Ιλιντεν στην Ελλάδα και οι απαρχές της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα“, Μακεδονικός Αγών. Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2006), 69-86; и др.

³² Меѓу нив, со својот обем и информации двои статии на: Δ.Κ. Βογαζλής, „Το Ήλιν-ντεν Ή η βουλγαρομακεδονική επανάστασις του 1903 στη Μακεδονία και Θράκη“, *Αρχείον των θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*, τ. 26, Αθήνα (1961), 3-66.

да констатираме дека никој во 1903 година не посветил толкашко внимание на Востанието, како што тоа го правел грчкиот печат. Илинденското востание и, пред сè, настаните во Крушево, биле ударна вест во сите грчки весници, на чии насловни страници преовладувале известувања за „уништувањето на грчкото маало во Крушево“.³³ Со оглед на тоа што во Крушево доминирало патријаршијското население, кое, без разлика дали било македонско, влашко или албанско, во Атина било сметано за грчко, разбирали е интересот на грчката влада и медиумите за случувањата во овој град. Освен што Грција требала да покаже дека се грижи за „Грците“ во Македонија, требало да се остави впечаток дека невиното „грчко население“ било прогонувано и убирано, како од „бугарските комитации“, така и од Османлиите. Најпосле, прикажувањето на Крушево како грчко гратче ја оправдувало северната линија на грчките територијални претензии во османлиска Македонија.³⁴ Во душегрижништвото предничел лично грчкиот премиер, Ралис, чија изјава за настаните во Крушево била пренесена од сите печатени медиуми: „По заземањето на градот, бугарските орди со динамит ги дигнале во воздух грчката црква и училиште и изгореле 222 куќи“. Притоа, „голем дел од Грците биле заклани, а останатите биле лишени од насушниот леб“.³⁵ Најтемелно за настаните известува весникот „Ακρόπολις“, чиј специјален дописник од Битола испратил детален извештај за уништувањето на Крушево. Со оглед на тоа што извештајот е обемен и зазема две страници од весникот, во прилог го даваме во скратена верзија:

„Од дописникот на ‘Акрополис’ во Битола“³⁶

Битола, 4 август

Стигнајќи во Битола. Се наоѓам сред огромен воен камп. Низ улиците мравјалник војска, на секаде силни воени патроли, а околу градот голем воен кордон. Десетилјадна војска. Од Крушево пристигнуваат страшни вести...

Околу пладне, под силна стража, донесоа 111 крушевчани во синцири, заробени при заземањето на градот. Повеќето се Бугари, а малкумина се Грци. Вториве веднаш беа ослободени. Тие кажуваат дека **целото грчко маало било уништено од турската војска** при преземањето на градот...

³³ „Καταστροφή Ελληνικής συνοικίας εις το Κρούσεβο“, *To Αστυ*, αρ.4879, 10.08. 1903, 1; „Η καταστροφή του Κρούσοβου“, *Εμπρός*, αρ. 2438, 8.08.1903, 3; и др.

³⁴ Далибор Јовановски, „Ревизија на грчките територијални аспирации во османлиска Македонија“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/ Annuaire*, кн. 68, Скопје (2010), 321, 324, 327.

³⁵ „Σπουδαιότατα ανακοινώσεις του κ. Ράλλη προς τους επιτετραμμένους των Δυνάμεων“, *Ακρόπολις*, αρ. 7699, 8.08.1903, 3

³⁶ „Ο απεσταλμένος της ‘Ακροπόλεως’ εις τα Βιτώλια“, *Ακρόπολις*, αρ. 7700, 9.08. 1903, 3-4.

„Јас сум владика без митрополија, без црква и без седиште. Низ чадот и низ човечките и животински тела – убиени и изгорени – слушајќи го врисокот на жените, покрај назлобените војници, влеговме во градот. **Изгорени се 366 грчки куки**, 202 дуќани, црквата и митрополијата“ – вели владиката...

Битола, 5 август

Автентични подробности за Крушево до неговото преземање од Турците; Пристигнаа востаниците. Десетици од нив одеа по грчките куки и заканувачки бараа пари, оружје и храна. Ограбија и неколку куки, но тоа беше инцидентно... Собраа околу 4000 лири данок...

На 30 јули дојде Бахтијар паша со војска, артилерија, придружена од гниланскиот албански редифски баталјон и броен башибозук од околните турски села. Им предложи на востаниците да се предадат. Бидејќи не одговорија, започна бомбардирањето... По кратко спротивставување, востаниците заминаа од градот во непознат правец...

Со вистинска радост жителите го очекуваа пристигнувањето на аскерот. Но колку тажна и трагична заблуда беше тоа! Навлезената војска со гниланците и башибозуците од селата Алданци, Белушино и др., се оддаде на палежи, грабеж и убиства. Ги кршеа вратите на кукиите и дуќаните, целосно ги ограбија и потоа ги запалија. Фатените мажи и жени ги тепаа и им изнудуваа пари, часовници и скапоцени нешта. Диво ги ловеа малите деца и ги заплашиваа нивните мајки дека ќе ги убијат ако не им дадат пари. Општ грабеж на сите грчки куки и дуќани. Цели карвани стока се изнесуваа од башибозуците. Освен митрополитската црква, беа запалени целата чаршија и централното маало. Заробеништвото траеше два дена... **До денес се констатирани 43 убиени и изгорени Грци**, меѓу кои и доктор Баталис.

Српските печатени медиуми: дневниот весник „Застава“

Српската општина во Крушево била помала од останатите општини. Српското училиште во градот едвај живуркало. Во Крушево не живееле Срби, а сепак извештаите во српските медиуми за време на Илинденското востание оставаат поинаков впечаток.

Одгласот на Илинденското востание во српскиот печат е темелно обработен од македонските и од српските историчари.³⁷ Одредени трудови го начнуваат и прашањето за цивилните жртви во Крушево, при што се пренесуваат весникарските написи дека најмногу настрадале „српското и цинцирското маало“.³⁸ Идентично како медиумите во

³⁷ Види во користена литература, делата на: Ѓ. Василевиќ, Б. Вранешевиќ, Б. Мокров, Б. Надовеза, И. Николиќ, Г. Попи, Н. Целаковски и К. Џамбазовски.

³⁸ Илија Николиќ, „Белградскиот дневен весник ‘Велика Србија’ за Илинденското востание“, Илинденскиот период во Југозападна Македонија, ред. Симон Дракул (Струга: Друштво за наука и уметност „Браќа Миладиновци“, 1998), 341.

Кралството Србија, известуваат и српските дневни весници во Австро-Унгарија. Во прилог го даваме известувањето на „Застава“ од Нови Сад – весник на српската радикална партија во Двојната Монархија.

„Крвав пир во Ст. Србија и Македонија“³⁹

Востанието во Стара Србија и Македонија, сè посилно се шири и зазема уште поголем простор. Оттаму ни стигнуваат сè пострашни и поужасни вести, дека турската војска, со своите башибозуци, **минувајќи низ српските и христијанските села и гратчиња**, врши ужасни злосторства: ограбува, пали, пустоши и ги разорува имотите; врши нечуени сверски насиљства, нарушувајќи ја светоста на домовите; **го убива и го истребува српското и христијанското племе**, притоа не поштедувајќи ги ни жените и децата. Сега таму се случуваат ужасни сцени. За најновите страшни настани, од Крушево го добивме овој извештај:

На полноќ на 20 јули, во гратчето Крушево најпрво влегоа три востанички чети, а следниот ден уште 6 чети, под водство на војводата Ѓурчин. Востаниците ја истераа 50-члената турска чета, која не даваше никаков отпор, тукку се скри со бегство, и веднаш одредија нова градска управа, со цел одржување на редот, и го организираа гратчето за одбрана.

На 30 јули пристигнаа седум баталјони турска војска со артилерија, под команда на Бахтијар паша, и истиот ден го нападнаа Крушево. После силна борба, востаниците мораа да заминат од гратчето и да се повлечат. По 3 часот попладне, Бахтијар паша влезе со војска во Крушево од една страна, а башибозузите со војници од Дебар (850 луѓе), под команда на Хасан беј, влегоа од другата страна на градот и веднаш започнаа грабеж и „зулуми“.

Оттогаш настана ужас.

Во текот на целата ноќ, огнот уништуваше куќа по куќа, дуќан по дуќан. Следниот ден, на 31 јули утрото, Бахтијар паша ги повика сите гркомани да излезат од своите куки и кога куките беа испразнети, започна главното пљачкосување. Турците земаа сè што можеше да се понесе од куките и од дуќаните. Грабежот и убивањето беа главната работа на турската војска.

За време на овој огромен грабеж се случија ужасни сцени. Ѓаконот на тамошната црква, в раце го носеше своето дете и бегаше за да го спаси, кога го пресретна група војници, која го запре и го ограби, па го пушти. Малку понатаму, несрекниот ѓакон го пресретна друга група војници, која му побара пари, а кога овој немаше да им даде, го убија. Кај една жена, додека ја претресуваа, војниците пронајдоа пари во пазувите; од тој миг ниту една жена не беше пуштена сè додека не ѝ беше пресечена горната облека бајките пари, па така голи ги пуштаа. Обесчестувањето на жени и девојки се случуваше насекаде, а родителите, браќата, синовите и мажите гинеа бранејќи ја нивната чест. Тур-

³⁹ „Крвави пир у Ст. Србији и Маједонији“, *Застава*, год. XXXVIII, бр. 182, 19.08. 1903, 1.

ските војници кај себе држea една жена цели два дена; друга еве до 4 овој месец уште не се вратила.

За овие неполнi два дена во Крушево турската војска запали и изгоре 366 куки, 203 дуќани и уби **44 Срби и христијани...**

Бугарските печатени медиуми: тродневникот „Миръ“

Бугарските медиуми се соочиле со извесен хендикеп при известувањето за теророт во Крушево. Од една страна, при бомбардирањето настрадало само патријаршииското маало, додека маалото во кое што живееле егзархистите, кои поради својата црковна припадност биле сметани за Бугари, останало недопренено од војската и од башибозукот. Оттука, било тешко да се тврди дека при бомбардирањето на Крушево настрадале „Бугарите“. Од друга страна, со оглед на тоа што и востаниците биле егзархисти, бугарскиот печат не можел да обвинува, како што тоа го правеле медиумите од другите балкански земји, дека револуционерите убивале цивилно население.

Сето ова се одразило врз начинот на кој што весниците во Кнежевството Бугарија известувале за настаните во Крушево. Во бугарскиот печат не превладуваат тезите дека османлиските трупи убивале невино бугарско население. Темата за народноста на цивилните жртви во Крушево најчесто се избегнува, или пак жртвите се претставуваат како христијани.⁴⁰ Понекогаш, како што е случај во неделникот „Пловдивска поща“, кој известува дека во Крушево биле заклани „30 души Бугари, Грци и Власи“,⁴¹ бугарските жртви се рамноправно вклучени во општата бројка на цивилни жртви. Меѓутоа, ако одредени странски весници напишеле дека меѓу цивилните жртви во Крушево преовладуваат „Бугарите“, тогаш и бугарските весници брзале да ги пренесат ваквите вести. Уште подобро доколку странскиот дневник бил реномиран весник, каков што бил случајот со долниот пример, кога тродневникот „Миръ“, орган на бугарската Народна партија, интегрално ги пренесува извештаите на лондонски „The Times“ за настаните во Крушево:

„За македонското прашање“⁴²

Битола, 20 август

Кога бугарските чети влегоа во Крушево, го окупираа грчкото маало и го поставија своето знаме врз една грчка кука. На 12 август (нов стил), кога

⁴⁰ „Дневни новини“, Миръ, г. IX, бр. 1302, 9.08.1903, 1; „Новини изъ Турция“, Автономна Македония, г. I, бр. 8, 23.08.1903, 3.

⁴¹ „Кървава хроника – Народоубийци, тържествувайте!“, Пловдивска поща, г. I, бр. 8, 17.08.1903, 3.

⁴² „Дневни новини. По македонския въпросъ“, Миръ, г. IX, бр. 1304, 14.08.1903, 1-2.

пристигнаа турските трупи, сите комитации веќе го напуштија градот, со ис-
клучок на 400 локални. Иако ниту еден куршум не беше испукан од градот,
Турците започнаа да го бомбардираат местото и продолжија да го прават ис-
тото во текот на 12 и 13 (август). Нивните гранати уништија 360 куки и 215 ду-
ќани. Сите големи грчки и влашки куки, како и грчката црква и училиште беа
уништени, додека бугарското маало се спаси.

На 14 (август) Турците влегаа во градот и ги ограбија куќите, изнаси-
лија многу жени, многумина беа разголени, а **300 локални Бугари и 60 неви-
ни Грци и Власи беа убиени**. Околу 8000 души се сега бездомници и умира-
ат од глад. Материјалната штета достигнува неколку милиони франци.

Вчера Турците масакрираа 200 Бугари што се предадоа во село близу
Битола.

Романските печатени медиуми: неделникот „Românul de la Pind“

Романската држава започнала да финансира свое училиште во Крушево во 1876 година. Со оглед на тоа што во Крушево живеела ед-
на од најбройните влашки заедници на Балканот, а според романските
политички лидери Власите биле Романци, разбиралив е и романскиот
интерес за напредокот на сопствената просветно-религиозна пропа-
ганда во овој град.

И покрај вложените финансии во напредокот на романските
училишта во Крушево, успехот на романската пропаганда во планин-
ското гратче не соодветствуval со потрошениите средства. Повеќето
крушевски Власи и понатаму биле членови на грчката општина во гра-
дот. Оваа реалност ја потврдува и најтиражниот романски весник „Ade-
vărul“, каде што, во екот на Илинденското востание, се констатира де-
ка, од околу 2100 семејства во Крушево, повеќе од половината (1200 се-
мејства) биле грчки (патријаршијски), а само 160 семејства биле роман-
ски.⁴³ Меѓутоа, кога станува збор за цивилните жртви во Крушево за
време на Востанието, истиот весник, во истиот број, дава многу поина-
ков сооднос. Така, додека според авторот на статијата соодносот на „грч-
ки“ и „романски“ жители во градот бил 12,5:1, соодносот на цивилните
жртви во востанието бил значително помал – 1,6:1 (43:27).

Поголем дел од романските весници се многу порадикални по
ова прашање и целосно ги премолчуваат жртвите на „onoј другиот“,
присвојувајќи ги мнозинството цивилни жртви за себе. Весникот „Tara“
ги известува своите читатели дека „**меѓу загинатите најмногу имаше
Романци**, кои стануваат жртви на битка со која немаат ништо за-

⁴³ „Grozaviile de la Crușova“, *Adevărul*, an. XVI, no. 5047, 18.08.1903, 1.

едничко”.⁴⁴ Исто известува и букурешкиот неделник „Românul de la Pind”, чија што сторија за цивилните жртви ја пренесуваме парцијално. Поради тоа што бил уредуван од македонски Власи, меѓу кои имало и крушевчани, неделникот важел за најинформиран во поглед на ситуацијата во Македонија, а податоците што ги пренесувал биле на широко споделувани од останатите романски медиуми:

„Окупација на градот Крушево од страна на револуционерите“⁴⁵

Во претходните две писма ви претставив неколку детали за заземањето на **романскиот град Крушево** од страна на револуционерните чети. Денес оттаму пристигна еден човек, кој се спаси со вистинско чудо и кој ми донесе многу интересни вести за тоа што се случуваше во Крушево...

...По повлекувањето на бунтовниците, војската напредуваше до самиот град, каде што запре, а потоа почна бомбардирањето, иако јасно се гледаше дека бунтовниците се повлекоа кон планината.

Бомбардирањето е вршено од две страни, едната од Мала Корија, а другата од Охтул Арбинешти. Бомбардирањето беше претежно насочено кон романското маало, така што тоа имаше и најмногу загуби.

Тогаш започна ужасен колеж. Секој што беше пронајден на улица или по куките кај што проаѓаа војниците, беше убиен или ограбен, низ сите улици течеше крв, а на сите страни се гледаа само мртви тела. Жени, деца и старци се убиеши без никаква милост. Сите куки и сите дуќани беа опустошени и ограбени. Од оние што останаа живи, еден дел, и тоа оние посилните, беа испорубиени сред град, а останатите беа испратени во Битола. Градот денес изгледа ужасно”.

Чија вистина е вистината?

Ноќта на 5 март 1770 година, на Кинг Страт во Бостон, капитанот Томас Престон и група од седум британски војници биле опколени од околу 300 разбеснети граѓани. Причината била речиси банална – по една безопасна расправија и размена на навреди, војникот Хју Вајт го удрил младиот Едвард Герик. Капетанот ги повикал бостонци да се повлечат и ветил дека нема да даде наредба за стрелба. Толпата одговорила со плукање и рафал снежни топки и ѓубре фрлени кон британските војници. Еден од фрлените објекти го погодил војникот Монтгомери, кој, разлутен, без да биде издадена наредба, испукал неколку куршуми кон толпата. По кратка пауза, повторно без да им биде наредено од офицерот, и другите војници почнале да пушкаат кон масата цивили. Единаесетмина биле погодени, од кои четворица починале.

⁴⁴ „Revoluția în Macedonia“, *Tara*, an. I, no. 172, 9.08.1903, 3.

⁴⁵ „Ocuparea orașului Crușova“, *Românul de la Pind*, an. I, no. 23, 11.08.1903, 3.

Во следните денови и недели битката се пренела на страниците на бостонските весници. Меѓу бројните верзии и делиции на настапот, најголем впечаток оставила графиката на Х. Пелхам и П. Ревер, преку која сите што не биле присутни за време на инцидентот на Кинг Стрийт, можеле да видат што се случило во кобната ноќ: на десната страна од графиката, офицерот Престон ги построил своите војници и им дава наредба да пушкаат во невооружените цивили. Војниците пушкаат. На левата страна – беспомошните цивили немаат каде да побегнат. Мртви тела во првите редови, а останатите чекаат да бидат убиени. Не е поштеден никој, освен малото црно куче во центарот на сликата.⁴⁶

Инцидентот од Кинг Стрийт е познат како „Бостонскиот масакр“ и сè уште е неизбежен дел од сите студии за причините за Американската војна за независност, а графиката на Пелхам и Ревер се смета за класичен пример на (зло)употреба на цивилните жртви во пропагандни цели.

Балканските медиуми добро ја разбрале моќта на цивилните жртви како пропагандна алатка. Победата во битка предизвикува чувство на гордост и го зголемува моралот. Колку е помала бројката на сопствените воени загуби и колку е поголем бројот на убиени непријателски војници, толку е поголема победата. Но убиството на цивили е различно. Колку е поголем бројот на убиени невооружени цивили, толку се засилува гневот и повикот за одмазда станува погласен.

Токму во тој правец треба да го побараме објаснувањето за начинот на кој што балканските новинари известувале за убиствата на крушевските цивили за време на Илинденското востание. Во време кога Османлиската Империја била на издишување, а Македонија била најпосакуваниот плен за соседите, било нужно пред својата и пред светската јавност да се прикаже доминацијата на „сопственото“ население во македонските вилаети. Во текот на Востанието, целото меѓународно внимание било насочено кон османлиска Македонија. Крушево, како центар на случувањата, станало главна медиумска вест. Всушност, во тие мигови, малото Крушево е синоним за Македонија, а претставата дека одредена народност доминирала во Крушево, дискретно наведува на помислата дека истата народност доминирала во Македонија. Секако, таму живеат и „оние другите“, но тие се непријателско малцинство. Беспомошното мнозинство, кое е безмилосно убивано од Османлиите и од „onoј другиот“, има иста народност со читателот на весничарските стории.

⁴⁶ Robert J. Allison, *The Boston Massacre* (Beverly: Commonwealth editions, 2006), 11-16, 27-28.

Ефектот бил постигнат. Сите, со својата верзија на вистината, започнале да повикуваат на одмазда и одбрана на „своите“ во османлиска Македонија.

А кои и чии всушност биле крушевските цивилни жртви и дали нивната трагична судбина била одредена од нивната етничка припадност? Невозможно е сите четири верзии на настанот да биле вистинити, но која е тогаш точната верзија и дали е и таа „вистина“ вистината?

Одговорот на ова прашање го даваат дипломатските извештаи на балканските и европските конзули. Освен четирите балкански вистини, постоела и петта вистина, која им била добро позната на дипломатските претставници во османлиска Македонија, а сепак била премолчена од медиумите. За разлика од „новинарите-форензичари“, кои, при „сецирањето“, ја откриле етничката припадност на жртвите, но не и причината за нивната смрт, трезвените дипломати пристапиле многу попрофесионално кон проблемот. Така, во обид да најде објаснување зошто, ако востаниците биле егзархисти, војската и бashiбозузците ги ограбиле и убивале само патријаршистите, австроунгарскиот конзул во Битола, Август Крал, констатира дека егзархистите биле сиромашни и кај нив немало што да се ограби, па затоа напаѓачите „фрлиле око само на побогатите“. ⁴⁷ Исто размиславал и бугарскиот трговски агент во Скопје, Недков.⁴⁸ Српскиот конзул во Битола, Михајло Ристиќ, истакнува неколку теории за настанот: „Паѓа в очи... дека бугарашкиот крај во Крушево останал незасегнат од војската и дека сета штета ја претрпеле Цинџарите-гркомани. Оваа чудна работа се толкува на два начини засега. Едни зборуваат дека востаниците при повлекувањето нашле начин да му ги дотурат сите 1200 лири на Бахтијар паша, собрани порано од „ комисијата“, само да не го закачува бугарашкиот крај и дека заради тоа војската не го ни буричнала. Во ова апсолутно не верувам. Други – и ова е повеќето – дека војската не напаѓала таму заради тоа што е тој крај каде живее сиромаштијата, та немало што да се граба и пљачкосува.“⁴⁹

Судбината на настраданите крушевски цивили била одредена од нивната материјална состојба, а не од етничката припадност. За жал, никој не сакал да ја чуе оваа верзија на вистината. Илинденското востание го актуализирало македонското прашање и ја ангажирало

⁴⁷ Извештаи од 1903 година-1904 година, 80.

⁴⁸ Величко Георгиев и Стайко Трифонов, *Македония и Тракия в борба за свобода (крај на XIX и началото на XX век)*, Нови документи (София: Македонски научен институт, 1995), 209.

⁴⁹ Лапе, „Нови документи“, 42.

меѓународната дипломатија. Во пресрет на очекуваните европски реформи за Македонија, балканските милитантни кругови станувале сè погласни, а балканските држави подготвено го чекале моментот за вооружен настап на теренот што со децении бил подготвуван од нивните црковно-просветни пропаганди. Мирцштегските реформи од есента 1903 година, и особено третата точка од реформската програма, која предвидувала промена во територијалното разграничување на административните единици во османлиска Македонија заради посоодветно групирање на националностите, довеле до промена во дејствувањето на балканските пропаганди, кои започнале да организираат и да испраќаат чети во македонските вилаети. Во шареноликиот состав на четите и паравоените формации, освен искусните офицери и разно-разните декласирани елементи, влегле и голем број искрени патриоти, кои, поведени од „вистината“ што ја прочитале во печатените медиуми, тргнале во одбрана на своите „сонародници“ во Македонија.

Заклучок

Илинденското востание е една од најобработуваните теми во македонската и во бугарската историографија. На причините, текот и последиците од востанието им се посветени: стотици монографии и научни статии, книги-спомени, зборници, прилози, па дури и академски кариери. Во многубројните трудови посветени на Илинден, востанието се обработува од најразлични аспекти, но дали тоа значи дека темата е исцрпена, или, пак, дека е даден конечен одговор на сите поставени прашања? Секако, во една толку експлоатирана тема, не можеме да очекуваме нови, револуционерни откритија, кои од темел ќе ги изместат досегашните достигнувања на историската наука. Можеби токму на тоа се должи и, погоре констатираниот, сè помал интерес за научно истражување и толкување на Илинденското востание. Меѓутоа, развојот на технологијата и дигиталните архиви нудат пристап кон извори и литература, кои воопшто не биле достапни за претходните генерации историчари, и можност за потемелни истражувања, анализи, толкувања и преиспитувања на поставените тези. Преку овој прилог, покажуваме со конкретен пример како поголемата достапност на изворите би можела да се искористи за отворање нови илинденски теми и збогатување на научниот опус за Илинденското востание.

Литература:

Објавени документи:

Английският печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903 г., съст. Златина Николова (София: Македонски научен институт, 1998).

Британски документи за историјата на Македонија, т. 6, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2012).

Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Македония и Тракия в борба за свобода (краят на XIX и началото на XX век), Нови документи (София: Македонски научен институт, 1995).

Извештаи од 1903 година-1904 година на австриските представници во Македонија, ред. Данчо Зографски (Скопје: Институт за национална историја, 1955).

Извештаи од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1954).

Илинден во француски дипломатски документи, ред. Глигор Тодоровски (Скопје: Архив на Македонија, 1993).

Лапе Љубен, „Неколку нови документи за 1903 година (по повод 50-годишнината од Илинденското востание“, *Годишен зборник/Annuaire*, кн. 6, Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, Историско-филолошки оддел, Скопје (1953), 236-302.

Лапе Љубен, „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903-1953*, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 3-151.

Македонија меѓу автономијата и дележот, Зборник руска дипломатска документација 1894-1913, том. 2, 1903, ред. Симон Дракул (Куманово: Просвета, 1997).

Македонофилското движење во Западна Европа во 1903 година: документи, ред. акад. Манол Пандевски (Скопје: Архив на Македонија и Матица Македонска, 1995).

Странскиот печат и Илинденското востание: материјали, ред. Христо Г. Андоновски и др. (Скопје: Здружение на новинарите на Н.Р. Македонија, 1953).

Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία, επιμ. Βασίλειος Γούναρης (Θεσσαλονίκι: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1993).

Турски документи за Илинденското востание, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993).

Турски документи за Илинденското востание од султанскиот фонд „Јилд'з“, ред. Драги Гоѓиев (Скопје: Архив на Македонија, 1997).

Монографии и статии:

- Абациев Ѓорѓи, „Библиографија на книги, статии и документи за Илинденското востание“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 298-335.
- Allison J. Robert, *The Boston Massacre* (Beverly: Commonwealth editions, 2006).
- Андонов-Полјански Христо, *Илинденското востание и меѓународната јавност* (Скопје: Мисла, 1985).
- Андонов-Полјански Христо, *Одбрани дела, Том петти* (Скопје: Мисла, 1980).
- Андоновски Г. Христо, „Ехото на Илинденското востание сред југословенските народи“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 221-254.
- Andonovski G. Hristo, "Odjek Ilindenskog ustanka u Sloveniji", *Nastava istorije i srednjoj školi*, I/2, Zagreb (1951), 126-133.
- Арато Ендре, „Унгарското граѓанско јавно мнение и Илинденското востание“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 473-492.
- Бастаиќ Константин, „Некои одгласи на Илинденското востание 1903 во тоаашната јавност на Хрватска“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 391-408.
- Богојевиќ Невенка, „Црногорскиот печат ('Глас Црногораца') за Илинденското востание и за ситуацијата во Македонија во 1903 година“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 751-756.
- Борјар Тодор, *Спомени* (Скопје: Unia ti cultură-a Armănjlor dit Machidunii, 2013).
- Ванку Милан, „Илинден во романските средства за информирање“, Прилози за Илинден III 1979, (Скопје: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1983), 571-574.
- Василевиќ Ѓорѓе, „Одгласот на Илинденското востание во српскиот работнички печат во 1903 година“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 727-735.
- Василевски Живко, „Нов прилог за одзивот на Илинденското востание во странскиот печат – вестите од аргентинскиот весник 'La Prensa' –“, Прилози за Илинден V 1983, (Битола-Крушево: МАНУ-Научно-културни средби „Десет дена Крушевска република“, 1983), 295-304.
- Велики Константин, „Илинденско-Преображенското въстание в румънския печат“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 332-335.
- Величков Йордан и Вапцаров Никола, „Американският печат за Илинденско-Преображенското въстание“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 385-394.

- Βογαζλής Δ.Κ., „Το Ήλιν-ντεν Ή η βουλγαρομακεδονικη επανάσταση του 1903 στη Μακεδονία και Θράκη“, *Αρχείον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*, τ. 26, Αθήνα (1961), 3-66.
- Вранешевиќ Бранислав, „Одгласот на Илинден во Војводина“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 429-441.
- Германов Стоян, „Европейският печат за въстаническите действия в Серски революционен окръг“, *Македонски преглед*, год. XXVI, кн.3 (София, 2003), 29-34.
- Гешева Йорданка, „Руският печат и българското националноосвободително движение през 1903 г.“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 316-324.
- Гилигян Агоп, „Отзвукът от Илинденско-Преображенското въстание по страниците на арменския периодичен печат в България и Швейцария“, *Македонски преглед*, год. XXVII, кн.1 (София, 2004), 91-98.
- Gjorgjiev Vancho, “Bulgaria, for or against the Ilinden Uprising”, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. 51, бр. 1-2, Скопје (2015), 93-101.
- Guida Francesco, “L’insurrezione Macedone del 2 agosto 1903 nella stampa Italiana dell’epoca”, сб. Илинденско-Преображенско въстание от 1903 година, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1983), 126-140.
- Динев Ангел, „Военният потенциал на бунтовническата армия в Илинденско-Преображенското въстание“, *Известия на старозагорския исторически музей*, т.5, Стара Загора (2015), 130-142.
- Донски Александар, „Илинденското въстание во дел од јапонскиот печат“, 100 години Илинден: 1903-2003, Прилози од научниот собир одржан на 6-8 мај 2003, том 2 (Скопје: МАНУ, 2005), 353-365.
- Δραγούμης Ιων, *Τα Τετράδια του Ιλιντεν, επιμ. Γιώργος Πετσίβας* (Αθήνα: Πετσίβας, 2000).
- Горѓиев Ванчо, „Битка за гробишта–бизарноста на пропагандите во Македонија“, *Годишен зборник/Annuaire*, кн. 64, Скопје (2011), 177-192.
- Горѓиев Ванчо, „Илинденското въстание (1903)“, Востанијата во Македонија, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ-Филозофски факултет-Скопје, 2015), 219-244.
- Илинден-1903: литературен зборник, ред. Димитар Митрев (Скопје: Култура, 1948).
- Илчев Иван, *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни 1821-1923* (София: Университетско издавателство „Св. Климент Охридски“, 1995).
- Историја на Крушево и Крушевско, книга прва, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и општински одбор на сојузот на борците од НОВ – Крушево, 1978).
- Јанковици Сава, „Одгласи на Илинденското въстание во Романија“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 493-510.
- Јовановски Далибор, „Грчки реакции за Илинденското въстание“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire*, кн. 65, Скопје (2012), 69-84.

- Јовановски Далибор, „Ревизија на грчките територијални аспирации во османлиска Македонија“, Годишен зборник на Филозофскиот факултет, кн. 68, Скопје (2010), 319-332.
- Кайчев Наум, *Македонијо възжелана, Армията, училището и градежът на нациата в Сърбия и България 1878-1912* (София: Парадигма, 2003).
- Калембока Славомир, „Польская печать о событиях 1903 г. на Балканах“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 336-340.
- Кастелјан Габриел, „Македонското востание од 1903 година според информациите на францускиот провинциски весник L’Avenir de la Vienne“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 555-572.
- Кировъ-Майски Никола, *Крушово и борбите му за свобода* (София: Стопанско развитие, 1935).
- Колевски Пандо, „Одгласот на македонското револуционерно движење и Илинденското востание во чешкиот печат од 1900 до 1903 година“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 543-554.
- Костова Виолета, „Белгийският вестник ‘La Réforme’ за Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.“, 110 години от Илинденско-Преображенското въстание и българската национална идея от Сан-Стефано до Букурещ (1878-1913): сборник доклади от международна научна конференция, София - Благоевград, 2-4 октомври 2013 г., гл. ред. Трендафил Митев (София: Институт за ист. изследвания – БАН, 2014), 97-103.
- Kostopoulos Tasos, “Revolutionary and counterrevolutionary violence in late Ottoman Macedonia (1897-1912): Political goals, technical patterns, and nationalized memories”, Balkan nationalism(s) and the Ottoman Empire, vol II: Political violence and the Balkan wars ed. Dimitris Stamatopoulos (Istanbul: Isis press, 2015), 23-45.
- Къосев Г. Дино, *Илинденско въстание* (София: Отечествен фронт, 1953).
- Лакиќ Зоран, „Црногорскиот печат за Илинденското востание“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 443-450.
- Македония и Одринско (1893-1903)*, Мемоаръ на Вътрешната Организация (s.l., 1904).
- Маринов Чавдар, „От ‘интернационализъм’ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности“, История на Народна Република България, Режимът и обществото, ред. Ивайло Знеполски (София: Сиела, 2009), 486-491.
- Милошевски Борче и Йорковски Вамваковски Димитар, „Подзaborавен Илинден’: ослободувањето на Клисура и Невеска во современата настава по историја“, *Историја*, год. LIII, бр. 1, Скопје (2018), 181-193.
- Мильковиќ Ѓорѓе, „Романскиот весник ‘Вистина’ за настаните во Битолскиот вилает во времето на Илинденското востание“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 667-687.

- Мильовски Борис, *Илинден и Уругвај: одзиви од Илинденското востание: што и како известувала француската агенција Аvas и како дневниот весник „Ел Дија“ ги информирал своите читатели во Уругвај* (Скопје: Современост, 1992).
- Минов Никола, „Гимназиите во османлиска Македонија“, 70 години Институт за историја – 70 години македонска историографија, ред. Ванчо Ѓорѓиев и др. (Скопје: УКИМ/ФЗФ, 2017), 305-345.
- Минов Никола, „Зошто и како беа интернирани крушевските Власи за време на Првата светска војна“, 100 години од прогласувањето на влашкиот принципат Пинд и 100 години од интернирањето на Власите, ред. Јана Михайлова и Марија Николова (Скопје: Integra Nau, 2017), 127-142.
- Минов Никола, „Хипокритски кон Хипократ“, *Годишен зборник/Annuaire*, кн. 69, Скопје (2016), 155-171.
- Мокров Боро, „Печатот на југословенските народи за Илинденското востание“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 635-645.
- Μπαλλάς Νικόλαος, *Ιστορία του Κρουσιβού* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1962).
- Надовеза Бранко, „Српската јавност и Илинденското востание“, Прилози за Илинден 9, (Крушево: Научно-културни средби „Десет дена Крушевска република“, 2003), 109-115.
- Николиќ Илија, „Белградскиот дневен весник ‘Велика Србија’ за Илинденското востание“, Илинденскиот период во Југозападна Македонија, ред. Симон Дракул (Струга: Друштво за наука и уметност „Браќа Миладиновци“, 1998), 339-343.
- Николова Златина, „Английският печат и Илинденско-Преображенско въстание“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 377-384.
- Обад Стјепо, „Одгласот на Илинденското востание во далматинскиот печат“, *Историја*, год. XX, бр. 2, Скопје (1984), 239-244.
- Оманова Румяна, „Българският печат за Илинденско-Преображенското въстание“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 308-315.
- Ошлис Волф, „Илинденското востание, балканската положба и германските списанија од 1903-та година“, XXX Меѓународна научна конференција и XXXVI меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура (Скопје, 2004), 39-44.
- Панdevski D. Manol, *Илинденското востание во Македонија 1903* (Скопје: Институт за национална историја, 1978).
- Панdevski D. Manol, „Одгласот на Илинденското востание во Чешка и Словачка“, *Историја*, год. XIX, бр. 2, Скопје (1983), 83-93.
- Панdevski Manol, „Осврт на илинденските огласи во Франција во 1903 година“, Прилози за Илинден VII 1993 (Крушево: Научно-културни средби „Десет дена Крушевска република“, 1993), 111-115.

- Панов Бранко, „Славянски век за Илинденското въстание“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 331-336.
- Пантев Андрей, „Отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания“, сб. Илинденско-Преображенско въстание от 1903 година, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1983), 163-169.
- Papa Sotir Sterie, "Arderea a Crușovlei", *Calendarul aromânesc*, București (1911), 142-146.
- 50 години от Илинденското въстание: статии и спомени (София: Отечествен фронт, 1953).
- Попи Глигор, „Одгласот на Илинденското въстание во Војводина, посебно во Банат“, Прилози за Илинден III 1979, (Скопје: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1983), 677-693.
- Поплазаров Ристо, „Одгласот на Илинденското въстание во Чешка“, *Гласник на Институтот за национална историја*, г. 17, бр. 2, Скопје (1973), 97-108.
- Попов Жеко, Томич Миле, Годороджа Щефън, „Румънският периодичен печат за Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г.“, *Македонски преглед*, год. XXIII, кн.3 (София, 2000), 75-94.
- Прајнесторфер Рудолф, „Илинденското въстание во виенските дневни весници“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 511-523.
- Пицулковска-Симитчиева Јанина, „Крушевската република во полските списанија на окупираниот дел на Царска Русија“, Прилози за Илинден III 1979, (Скопје: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1983), 513-524.
- Робовски Никифор, „Некои одгласи на Илинденското въстание во тогашниот чешки печат“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 689-694.
- Ruszko Józef, „Prasa polska wobec powstania Ilindeniego i Kruszewskiej republiki“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 581-589.
- Сидовски Кочо, „Италијанските политички и општествени кругови за Илинденското въстание во 1903 година“, *Годишен зборник/Annuaire*, кн. 46, Скопје (1993), 129-138.
- Сидовски Кочо, „Одгласот на Илинденското въстание во Италија во 1903 година“, *Историја*, год. XIX, бр. 2, Скопје (1983), 105-116.
- Симовски Тодор, „За учаството на малцинствата во Илинденското въстание“, Илинденски зборник 1903-1953, гл. ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 189-220.
- Сотировски Никола, „Францускиот весник 'Le Temps' за Илинденското въстание“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 287-301.
- Стоичовски Благој, „Одгласот на Илинденското въстание во дел од британски от печат“, Прилози за Илинден II 1978 (Крушево: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1979), 737-749.

- Σφέτας Σπυρίδων „Η πορεία προς το Ιλιντεν, ο αντίκτυπος της εξέγερσης του Ιλιντεν στην Ελλάδα και οι απαρχές της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα“, Μακεδονικός Αγών. Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά (Θεσσαλονίκι: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2006), 69-86.
- Тодоровски Гане, „Георг Брандес за Македонија/дански одгласи за македонската борба од времето на Илинден 1903 година/“, Прилози за Илинден III 1979 (Скопје: Совет „Десет дена Крушевска република“, 1983), 509-512.
- Тодоров Тодор, „Илинденско-Преображенското въстание на страниците на в-к ‘Просвета’ – Карлово“, *Годишник на Историческия музей – Пловдив*, т. 2 (Пловдив, 2004), 83-87.
- Топузовски Кочо, *Ветераните на Илинден* (Скопје: Панили, 2017).
- Треневски Мартин, *Одгласите на Илинденското востание во 1903 година во австроунгарскиот печат* (Скопје: Матица Македонска, 1998).
- Христова Елена, „Австро-унгарският печат и въстанието“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 372-376.
- Целаковски Никола, „Одгласот на Илинденското востание во Охридскиот революционерен реон во весникот ‘Београдске новине’“, *Лихнид – Годишен зборник на народниот музеј во Охрид*, бр. 6, Охрид (1998), 201-222.
- Цамбазовски Климент, „Српската јавност за Илинден 1903 година“, Прилози за Илинден V 1983, (Битола-Крушево: МАНУ-Научно-културни средби „Десет дена Крушевска република“, 1983), 213-222.
- Шванке Роберт, „Одгласот од Илинденското востание во австрискиот печат“, Зб. Илинден 1903, ред. Михаило Апостолски и др. (Скопје: ИНИ, 1970), 525-530.
- Шопов Йордан, „Руският печат за Илинденско-Преображенското въстание“, сб. Илинденско-Преображенско въстание от 1903 година, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1983), 177-188.

Весници:

- Автономна Македония (София)
Adevărul (Bucureşti)
Ακρόπολις (Αθήνα)
Εμπρός (Αθήνα)
Застава (Нови Сад)
Миръ (София)
Românul de la Pind (Bucureşti)
To Αστυ (Αθήνα)
Tara (Bucureşti)

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 94.355.425.2(497.713)“1942/1944”

Горѓи МАЛКОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ОРГАНИЗАЦИОНА ПОСТАВЕНОСТ И ДЕЈСТВУВАЊЕТО НА КОНТРАЧЕТНИЦИТЕ ВО ВЕЛЕШКО ВО ВТОРАТА СВЕТСКА ВОЈНА (1942-1944)

Abstract: As an armed unit, the counter-chetniks served the Bulgarian conqueror quite well. Since they were part of the locals, they were acquainted with the social and political premises operating on the region; knowing the people, their family relations, political beliefs etc. But, at the same time, they also had innate understanding of the terrain which, in turn, made them more mobile and more efficient. The counter-chetniks, together with the police and the army, as their integral part, participated in the conflicts between the partisans and the army units. Permanent movement and maneuvering on the particular area helped them either uncover the hidden partisans or intercept them while handling certain tasks. During their actions, a large number of soldiers and supporters of the National Liberation War were arrested, beaten or killed. After the war, the most of them were executed by shooting.

Key words: Counter-chetniks, National Liberation, War (NLW), Veles area, Partisans, Occupation, Armed conflict, Crime.

*

Формирањето на контрачетните во Македонија се одвивало во мошне специфични воено-политички околности.

Развојот на националноослободителната борба на македонскиот народ против окупаторската власт добивал сè поголеми размери, особено во 1942 и 1943 година. Тоа резултирало со создавање на повеќе вооружени воени единици, создавање на слободни територии и воспоставување, во некои делови, и органи на народната власт. Секако дека тоа не го оставило рамнодушен окупаторот, пред сè бугарскиот, којшто во таква ситуација бил принуден да преземе противмерки за да го оневозможи натамошното дејствување на партизанските воени единици.

ници. Покрај постојните воени и полициски сили, окупаторската власт се ангажирала за формирање и на уште една, дополнителна вооружена сила - контрачетничката. Окупаторската власт сфатила дека за да може сериозно да дејствува против воените партизански единици, мора да има луѓе од месното население коишто добро го познавале теренот и лубето, односно да има организација формирана од лица коишто живеат во околината на градовите, т.е. во селата, за да може непречено да го контролира движењето на партизанските единици, да ги открива нивните заштитници - јатаци итн.

Првичната идеја за формирање на контрачетите во Македонија потекнува од директорот на битолската област Антон Козаров. Тој, со посебен акт од 22 август 1942 година, упатен до околиските управници во областа, го наредил следново: „Во секој град или општина, околиските управници или претседателите на општините да одберат 15 до 20 млади, здрави и верни луѓе од средината на илинденците, поранешните војводи и четници, резервни офицери и подофицери, Македоноодринци и други, кои ќе бидат живо и здраво национално јадро во општината, од една, и населението од друга страна“. Во наредбата тој го потенцирал и следново: „Во секоја општина да се изберат 3-4 мошне верни луѓе на кои ќе им се довери месното известување. Нивна задача е: лично, или преку на нив доверливи лица, да го следат движењето на вооружените лица, чети, разбојници и други, да ги откриваат јатаците на разбојниците и четите, да следат кои лица избегале во планина или се во илегалност, да следат кои лица изнесуваат муниција и облека во поголемо количество. Затоа во секоја општина да се организира вооружена група од 15 до 20 или повеќе лица. Таа ќе има задача да го штити селото од напади, да ги гони разбојниците...“.¹

Оваа првично замислена идеја на битолскиот областен директор своја ефективна завршница во скопската област добила во текот на септември и октомври 1942 година во Велешко. Ова е период на засилени вооружени дејствија на велешкиот партизански одред „Димитар Влахов“, кога ниту полицијата, ниту, пак, војската, не можеле да го сопрат растечкото вооружено востание во Велешко. Поради тоа се барало начин како да се оневозможи дејствувањето на одредот и ширењето на востанието во Велешко. Поагајќи од тоа гледиште, претставниците на административната и полициската власт во Скопската област, барале решение како да го сопрат и уништат овој разгорен факел на

¹ Јован Павловски, *Судењето како последен пораз*, Трето издание, (Скопје: НИО „Студентски Збор“, 1986), 193-194; Ванче Стојчев, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941-1944*, (Скопје: НИП „Приличев“, 1996), 121-127.

вооружената борба. По многу дебати, анализи и предлози, најпосле се дошло до една логична одлука за формирање на контрачетите, како најприкладно решение кое можело да одговори на борбените акции на Одредот и, воедно, да доведе до расцеп меѓу народот, што, секако, одело во прилог на властта. Оваа констатација се потврдила и со исказувањето на Асен Богданов,² областен полициски началник на Скопската област, којшто во врска со оваа одлука за формирање на контрачетите го рекол следново: "Создавањето на контрачетите во Македонија имаше за цел борба против нараснатото народноослободително движење од една, а од друга страна и разединување на македонскиот народ, што всушност беше и политиката на бугарската влада".³ Исто така, создавањето на контрачетата, според првичните замисли, требало да го „продолжи веќот на окупацијата и да се промени текот на настаните“.⁴

Исказувањето на А. Богданов, во поопстојна анализа, ја потврдува и Димитар Раев.⁵ Според него, остварувањето на планот за создавање на контрачети, односно за формирањена вооружените единци за борба против партизанските одреди во Македонија, започнало во 1942 година. Идејата, пак, за создавање на контрачета, како вооружена формација во услуга на бугарската и на германската воена власт, во таа организациона форма прв, според него, ја презентирал Стефан Симеонов,⁶ началник на скопската обласна полициска управа во Скопје. Имено, според Д. Раев: „Идејата за создавање на контрачета за првпат се зароди во 1942 година во врска со нелегалната дејност во Велешко (борбените дејствија на Велешкиот партизански одред 'Димитар Влахов' Г.М.). Станаа неколку напади на општините, а преземените акции од полицијата и војската не дадоа позитивен резултат. Затоа се побара друг начин. Еден ден обласниот полициски началник Стефан Симеонов посочи една брошура во која пишува како во кралството Југославија до 1941 година е водена борба против т.н. „бугарски бандити“. Брошурата беше издадена по повод некоја годишнина и во неа се фалеше дејноста на Каламатијевиќ (Михаило, Г.М.), Мино Станковиќ и други, кои имале свои контрачети за борба против бандитите уфрлени меѓу

² Асен Богданов (1903-1948), функцијата областен полициски началник на Скопската област ја извршувал од 1943 до 1944 година.

³ Архив на Военоисторискиот институт во Белград (понатаму АВИИ - Белград), Ф. Бугарска, М-10/22-90.

⁴ Истото.

⁵ Димитар Раев (1894-1945) функцијата директор на Скопската област ја извршувал од 1941 до 1944 година.

⁶ Стефан Симеонов (1887-1943) функцијата областен полициски началник ја извршувал од април 1941 до декември 1942 година. Него го заменил Асен Богданов.

двете светски војни од Бугарија во Југославија. Така, Симеонов ја даде идејата за создавање на контрачетето во Велешко, составена од месни луѓе. Тоа и мене ми се допадна. Веднаш испратив опширен предлог до министерот за внатрешни работи на Бугарија, Петар Габровски,⁷ и не мина долго време јас добив согласност од него.”⁸

Значи, се работело за мошне „сериозни планови”, како што стои во документацијата, поради што остварувањето на тие планови им било доверено на највисоките претставници на власти во Македонија, се разбира, под непосредно раководење и контрола на Софија. Така, на дело требало да се спроведат познатите методи на нацизмот, кои веќе на големо биле практикувани и во другите окупирани земји, односно, создавање на братоубиствено жариште за да се ослаби отпорот и олеснат воените операции на окупационите сили на Балканот.⁹

Добивањето одобрение за формирање контрачетети во Македонија ги забрзало подготовките околу тоа каде и од кои луѓе да се формираат тие. Задолжен за спроведување на оваа иницијатива бил Стефан Симеонов, додека негов главен советник и инструктор бил Трајко Чундев.¹⁰ Овој, пак, за војвода на велешката контрачетета, која требало да се формира во втората половина на 1942 година, го предложил неговиот стар познаник и соработник Пано Николов Манев¹¹ од с. Ветерско, член на ВМРО од 1920 година, кој заедно со Т. Чундев во 1927 година ја мимирале железничката пруга Скопје – Велес кај мостот на реката Пчиња. Истовремено започнале да се прават и списоци на лица кои што биле „погодни за бугарското дело”. По консултацијата со централната полициска управа во Софија обласната полициска управа од Скопје како најсигурни ги предложила лутето приврзаници на Иван (Ванчо) Михајлов, коишто се наоѓале во Македонија или сè уште биле во Бугарија,

⁷ Петар Габровски (1898-1945) министер за Внатрешни работи и народно здравје во првата и втората влада на Богдан Филов од февруари 1940 до септември 1943 година.

⁸ АВИИ - Белград, Ф. Бугарска, М.10/763; Државен архив на Република Македонија - Скопје (понатаму ДАРМ), Ф. ОЗНА, к.1, исказ на Димитар Раев (документацијата не е нумерирана).

⁹ Ѓорѓи Малковски, *Политичките партии и организации во Македонија во Втората светска војна 1941-1944 година*, (Скопје: Институт за национална историја на Македонија, 2002), 145.

¹⁰ Трајко Чундев (1896-1948) родум од с. Подлес, Велешко, политички емигрант во Бугарија, ванчомихајловист и член на ВМРО врховистичка од 1925 година, учесник во Првото и Второто заседание на АЧНОМ.

¹¹ Пане Николов Манев (1894-1945).

односно „... од главната полициска управа во Софија побарајме да се оживее организацијата на терористичката ВМРО”, рекол Д. Раев.

Покрај приврзаниците на Иван Михајлов, во овие контрачети влегувале и луѓе приврзаници на бугарската држава, криминалци и, се разбира, лица кариеристички ориентирани, а желни за материјално збогатување итн. Контрачетниците ги избирале околиските управители, а биле поставувани од дирекцијата на полицијата со наредби. Идеологијата на контрачетите ја развивала Дирекцијата за пропаганда и целиот државен апарат во Бугарија. Во таа смисла особено се истакнуваја тезата дека „Бугарија ја ослободила Македонија од српското ропство”, додека „партизаните и комунистите во Македонија се Срби, српски агенти” и сл. По својата политичко-идеолошка ориентација контрачетите требало да ја имаат и играат улогата на некогашните чети на врховистичката организација на ВМРО.

*

Разгорот на вооруженото востание во велешко, што го започнал велешкиот партизански одред „Д. Влахов”, во текот на летото и почетокот на есента 1942 година, добивало драматични размери. Затоа се забрзале поготовките за формирањето на велешката контрачета, од која се очекувало да создаде неворојатен пресврт и да помогне да се сузбие овој раширен пожар на револуционерната борба. Според расположливата архивска документација велешката контрачета, според В. Стојчев, била формирана во почетокот на есента 1942 година,¹² додека, според Галена Куцоловска, таа била формирана во октомври 1942 година.¹³ Но врз основа на еден документ од бугарската полиција од декември 1942 година утврдив дека велешката контрачета е формирана во втората половина на октомври 1942 година. За тоа сведочат „надничните листови на контрачетниците за велешко од октомври и ноември 1942 година”.¹⁴ Тоа се првите пишани материјали каде документирано се евидентирани првите писмени информации за постоењето на контрачетата во Велешко. Најверодостојниот документ со кој утврдивме дека велешката контрачета била формирана и започнала со своите дејствија во велешко во втората половина на октомври 1942 година, бил платниот

¹² Стојчев, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941-1944*, 126.

¹³ Галена Куцоловска, „Окупаторскиот апарат во Велес и Велешко во 1942 година“, Велес и Велешко во НОВ 1942 година (Титов Велес: Општински одбор на сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Т. Велес, 1969), 146.

¹⁴ ДАРМ-Скопје, Подрачно одделение (ПО) – Велес, ф. Бугарски окупаторски власти во Македонија (БОВМ) – Велес.

список на контрачетниците за месец октомври 1942 година во кој по име и презиме биле запишани првите 23 контрачетници.¹⁵

За тоа дека велешката контрачета била формирана во октомври 1942 година, сведочи и еден од нејзините поистакнати членови и, од јуни 1943 година и водач на истата Пано Николов Манов. Тој во својата изјава пред истражните органи во 1944 година го кажал следново: „Во ноември 1941 година ме назначија за кметски намесник во селата Ветерско, Лутунци и Рудник. Работев...сè до есента 1942 година кога ме викна полицискиот началник во Велес...кој ми кажа дека се појавиле српски чети во Азот кои треба да ги гониме... Оттука отидовме во Скопје, таму ни дадоа оружје и шинели и не вратија назад, на акција...”¹⁶

Сите контрачетници биле вооружени со една пушка карабин и со 50 куршуми. Покрај тоа биле задолжени со една наметка (пелерина), со една капа, со обувки итн. Според надничниот список на велешката контрачета за октомври и ноември 1942 година, контрачетниците примале дневно по 116 лева, или месечно 3.480 лева. Така тие станале меѓу најплатените лица во бугарската полиција, бидејќи, за споредба, началниците на полицијата, примале месечно по 3.800 лева.¹⁷ Првиот водач на велешката контрачета бил Милан Панов Завков.¹⁸

Бројната состојба на велешката контрачета изнесувала од 17 до 23 лица во 1942 и 1943 година, а во 1944 година нараснала на 44 лица. Врз основа на оригиналниот список со нивните оригинални потписи (некои, бидејќи биле неписмени, се потпишувале со палецот), членови на првата велешка контрачета во октомври 1942 година, биле следниве лица:

Ред.бр.	Име и презиме	Дата на поставув.	Дата на напушт.	Колку ден. одел со четата	Надница за 1 ден	Примил аванс	Останува да се исплати	Дата на напуш.	Потпис
1	Лазар Андрев Стојков	24.10. 1942	29.10. 1942	6	116 лв.	Потпис	696 лв.		

¹⁵ДАРМ – Скопје, Фонд:(БОВ) – Велес, Списоци на лица во составот на велешката контрачета за 1942-1943-1944 година, Фонд:ОЗНА-УДБА-PCBP-МВР, пописник од 1981, к.20 материјал бр.79.

¹⁶Архив на Министерството за Внатрешни работи на Република Македонија (попнатаму АМВРМ) - Скопје, Изјава од сослушувањето дадена пред органите на македонската власт на 31.12.1944 година.

¹⁷ДАРМ – Скопје, Фонд:ОЗНА-УДБА-PCBP-МВР, пописник од 1981, к.20 материјал бр.79-82.

¹⁸Роден во с. Чашка, Велешко, на 5.06.1895 година, а убиен во 1945 година, ДАРМ – Скопје, Фонд: Околиска полициска управа Велес, к.2, док. Список на контрачетниците во велешко од 23.02.1943 година.

2	Димитар Ил. Сребров	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		1624 лв.		
3	Димитар Ник. Манасев	30.10. 1942	30.10. 1942	1	116 лв.		1624 лв.		
4	Панче Иванов Гулев	30.10. 1942	30.10. 1942	1	116 лв.		3480 лв.		
5	Милан Панов Завков	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
6	Георги Павлов Петров	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
7	Лазар Ил. Андрев	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
8	Илија Ангелов Трајков	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
9	Петар Стојанов Костов	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
10	Никола Панов Тошев	30.10. 1942	30.10. 1942	1	116 лв.		3480 лв.		
11	Кимо Петров Матев	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
12	Темелко Матев Костов	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
13	Петруш Георги- ев Лесов	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
14	Иван Петров Божинов	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
15	Борис Андреев Мирчев	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
16	Петар Димев Давчев	24.10. 1942	30.10. 1942	7	116 лв.		3480 лв.		
17	АпостолХрис- товГеоргиев	29.10. 1942	30.10. 1942	2	116 лв.		3480 лв.		
18	Иван Настов Те- сов	29.10. 1942	30.10. 1942	2	116 лв.		3480 лв.		
19	Владо Стоилков Андрев	29.10. 1942	30.10. 1942	2	116 лв.		3480 лв.		
20	Пане Николов Манев	30.10. 1942	30.10. 1942	1	116 лв.		3480 лв.		
21	Христо Димев Дурчев	30.10. 1942	30.10. 1942	1	116 лв.		3480 лв.		
	Иван Ил. Андов	-	-	-	-		3480 лв.		
	Г. Дим. Чалаков	-	-	-	-		696 лв.		

101 денови 11.716 лв.

Бројната состојба и лицата кои биле во составот на велешката контрачета, со мали дополненија, останал ист и во наредните месеци на 1942 и 1943 година. Така, во списокот кој се однесува за периодот од 01 до 30 декември 1942 година, членови на велешката контрачета биле следниве лица:

Ред.бр.	Име и презиме	Дата на поставув.	Дата на напушт.	Колку ден. одел со четата	Надница за 1 ден	При-мил аванс	Оста-нува да се ис-плати	Дата на напуш.	Пот-пис
1	Темелко Андов Мишков	23.12. 1942	30.12. 1942	6	116 лв.		696 лв.		
2	Димитар Ник. Манасев	1.12. 1942	15.12. 1942	14	116 лв.		1624 лв.		
3	Панче Иванов Гулев	1.12. 1942	15.12. 1942	14	116 лв.		1624 лв.		
4	Милан Панов Завков	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
5	Георги Павлов Петров	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
6	Лазар Ил. Андрев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
7	Илија Ангелов Трајков	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
8	Петар Стојанов Костов	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
9	Никола Панов Тошев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
10	Кимо Петров Матев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
11	Темелко Матев Костов	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
12	Петруш Георгиев Лесов	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
13	Иван Петров Божинов	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
14	Борис Андреев Мирчев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
15	Петар Димев Давчев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
16	Апостол Хр. Георгиев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
17	Иван Настов Те-	1.12.	30.12.	30	116 лв.		3480 лв.		

	ов	1942	1942						
18	Владо Стоилков Андрев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
19	Пане Николов Манев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
20	Христо Димев Дурчев	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
21	Иван Ил. Андов	1.12. 1942	30.12. 1942	30	116 лв.		3480 лв.		
	Георги Дим. Чалаков	23.12. 1942	30.12. 1942	6	116 лв.		696 лв.		
	Богдан Андов Нуамов	11.12. 1942	12.12. 1942	1	116 лв.		116 лв.		

580 денови 67.280 лв.

Во текот на јануари 1943 година, бројот на контрачетниците се намалил на 20 лица. Тоа биле:

Ред.бр.	Име и презиме	Дата на поставув.	Дата на напушт.	Колку ден. одел со четата	Надница за 1 ден	При-мил аванс	Оста-нува да се ис-плати	Дата на напуш.	Пот-пис
1	Темелко Андов Мишков	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
2	Милан Панов Завков	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
3	Георги Павлов Петров	01.01. 1943	15.01. 1943	14	116 лв.		1624 лв.		
4	Лазар Илиев Андрев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
5	Илија Ангелов Трајков	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
6	Петар Стоилов Костов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
7	Никола Панов Тошев	01.01. 1943	15.01. 1943	14	116 лв.		1624 лв.		
8	Кимо Петров Матев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
9	Темелко Матев Костов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
10	Петруш Георгиев Лесов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
11	Иван Петров Божинов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		

12	Борис Андреев Мирчев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
13	Петар Димев Давчев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
14	Апостол Хр. Ге- оргиев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
15	Иван Настов Те- ов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
16	Владо Стоилков Андрев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
17	Пане Николов Манев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
18	Христо Димев Дурчев	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
19	Иван Ил. Андов	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		
	Георги Димев Чалаков	01.01. 1943	30.01. 1943	30	116 лв.		3480 лв.		

568 денови

65.888 лв.

И во наредните месеци на зимата на 1943 година, бројната состојба, со мали промени, речиси останала иста. Но, интересно е дека, според документот, кој околискиот полициски началник од Велес В. Добрев му го испратил на обласниот полициски началник во Скопје на 23.02.1943 година, во четата биле извршени некои мали промени во постоечкиот состав. Во известувањето на В. Добрев се напоменува дека на контрачетниците им била дадена нова зимска облека и други потреби за нивното функционирање. Притоа, се напоменува дека од контрачетата, поради пијанство, недисциплина, насилие врз мирното население и ненавремено јавување, биле отпуштени контрачетниците Иван Петров Божинов и Петар Стојанов Костов.¹⁹

Промени во кадровската и бројната состојба во велешката контрачета имало и во наредните месеци и години. Затоа, тута ќе приложиме уште два спискови кои, по својата важност и историско значење, даваат слика на поставеноста на контрачетата по хиерархија, но и за тоа кога и каде се родени членовите на контрачетата. Во едниот список од 23.02.1943 година (истиот список, со истиот број и лица се однесува и за месец март 1943 година), за прв пат, како водач на контрачетата (во писмена форма), се споменува Милан Панов Завков, а негов заме-

¹⁹ ДАРМ – Скопје, Фонд: Околиска полициска управа Велес, к.2, док. Список на контрачетниците во велешко за 1942 и 1943 година.

ник и секретар бил Пане Николов Манев. Бројот на контрачетниште бил 17 лица, а хиерархиската поставеност изгледала вака:

Ред.бр.	Име и презиме	Дата на поставув.	Дата на напушт.	Колку ден. одел со четата	Надница за 1 ден	При-мил аванс	Оста-нува да се ис-плати		Пот-пис
1	Милан Панов Завков - водач	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
2	Пане Николов Манев - секретар	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
3	Петар Димов Давчев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
4	Илија Ангелов Трајков	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
5	Лазар Илиев Арсов	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
6	Христо Димев Бурчев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
7	Темелко Матев Костов	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
8	Борис Андреев Мирчев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
9	Кимо Петров Матев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
10	Георги Димев Чолаков	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
11	Иван Илиев Андов	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
12	Темелко Андов Мишков	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
13	Владо Стоилков Андрев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
14	Апостол Христ. Георгиев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
15	Иван Матов Теов	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
16	Никола Јанков Гочев	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	
17	Томе Иванов Петров	01.02. 1943	28.02. 1943	28	116 лв.		3248 лв.	4	

Во друг список, каде се запишани 20 контрачетници, за прв пат имаме комплетни информации за годините и местата каде се родени контрачетниците како и за одредени промени во составот на контрачетата. Врз основа на овој список, во април 1943 година членови на контрачетата биле следниве лица:

Р.б.	Име и презиме	Дата рагање	Каде е роден
1	Милан Панов Завков	05.06.1895	с. Чашка
2	Пане Николов Манев	25.03.1894	с. Ветерско
3	Петар Димев Давчев	15.10.1909	с. Отиштино
4	Илија Ангелов Трајков	20.07.1891	с. Слп
5	Лазар Илиев Андрев	08.10.1891	с. Слп
6	Христо Димев Дурчев	02.05.1902	с. Ораовец
7	Темелко Матев Костов	17.10.1917	с. Ореше
8	Борис Андрев Мирчев	16.08.1901	с. Бистрица
9	Кимо Петров Матев	16.04.1895	с. Ореше
10	Георги Димев Чолаков	15.03.1880	с. Слп
11	Иван Илиев Андов	13.10.1911	с. Отиштино
12	Темелко Андов Мишков	15.05.1874	с. Бистрица
13	Владо -Стоилков Андрев	15.04.1914	с. Еловец
14	Апостол Христ. Георгиев	10.05.1912	с. Еловец
15	Иван Матов Теов	21.07.1889	с. Голозинци
16	Никола Јанков Гочев	18.05.1882	с. Бистрица
17	Тане Иванов Петров	14.09.1909	с. Ореше
18	Јордан Тодоров Николов	16.11.1915	с. Г. Раковец
19	Ангел Димов Петров	03.12.1919	с. Чашка
20	Атанас Јорд.Иванов	21.01.1891	гр. Велес

Во овој список детално се забележани и задолженијата на контрачетниците со одредени воени помагала. Имено, секој од нив бил задолжен со по една пелерина (за дожд, снег и ветер), по еден брич, по една курка, по една шапка, по еден пар обувки, по една пушка карабин, по 50 куршуми за карабинот и уште со некои мали ситници. Истовремено, водачот на контрачетата М. Завков, бил задолжен со еден автомат (шмајзер) и со 100 куршуми за автоматот.²⁰

Треба да напоменеме дека со наредба на Скопскиот околиски полициски началник Асен Богданов, на 1 април 1943 година за контрачетници биле назначени лицата Јордан Тодоров Николов, Ангел Димов Петров и Атанас Јорданов Иванов, додека на 5 април 1943 година за контрачетници во велешката контрачета биле назначени и лицата Данчо Зафиров Јондолски и Ангел Панов Филипов. Со посебна наредба

²⁰ Истото.

на обласниот полициски началник А. Богданов од 24.06.1943 година, бил разрешен водачот на контрачетата во велешко Милан Зафков поради „отсуство од работата без одобрение и поради пукање во пијана состојба без повод“. Ова барање за смена на водачот на контрачетата, било иницирано од страна на велешкиот околиски полициски началник со посебно барање од 15.06.1943 година. Воедно, било наредено на М. Зафков да му се одземе оружјето и облеката со која дотогаш, како водач на контрачетата, бил задолжен. Со наредба на обласниот полициски началник од 26.06.1943 година, за нов водач на велешката контрачета бил именуван Пане Николов Манев, дотогашен секретар на четата.

Во текот на ноември 1943 година, бројната состојба на велешката контрачетата нараснала за уште дваесетина нови членови. Тие биле именувани со посебна наредба на обласниот полициски начаник од 09.11.1943 година. Новите членови на велешката контрачета биле следниве лица: Петар П. Торопанов, Коце Н. Михајлов, Ангел Хр. Капанданов, Тодор Јор. Алексиев, Петар Јор. Пренцов, Димче А. Стојков, Иван Ј. Банчаров, Борис К. Димов, Љубен Брчков, Темелко Т. Тонев, Петар С. Иштилиев, Петар П. Пенлев, Андо С. Христов, Петар Д. Мечкаров, Тодор Н. Котев, Мирко Л. Божинов, Илија Ц. Манасков, Кирил Војничилиев, Пано Арсов Атанасов, Георги Илиев Манев и Пенчо Ованов Тончев.²¹ Со новоназначените контрачетници, велешката контрачета нараснала на четириесетина лица, кои активно учествувале во сите борбени судрувања со партизанските единици во текот на 1943 и 1944 година.

*

Основната задача на контрачетниците била барање, гонење и затворање или ликвидирање пред сè на припадниците на партизанскиот одред „Димитар Влахов“, а подоцна, и на сите останати припадници и соработници на народноослободителното движење во Велешко. Непосредно по формирањето на контрачетата во велешко, во втората половина на октомври 1942 година, нивната жестокост во разбивањето на Одредот дошла до полн израз. Контрачетниците биле составен дел од пошироката акција на бугарската војска и полиција за разбивање на народноослободителното движење. Имено, со наредба на командантот на Петтата бугарска армија Никола Михов, за ноември 1942 година, во сите поголеми велешки села биле испратени воени единици од по 10 до 30-мина „со задача да ги чуваат селата и да го обезбедат редот до завршувањето на учебната година“. Всушност, ста-

²¹ ДАРМ – Скопје, Фонд: Обласна полициска управа Скопје 1943 година, к. 2.

нувало збор за посадни воени единици со полициски ингеренции, кои во велешките села останале од ноември 1942 до април 1943 година.²²

Истовремено, се изврши и бројно зголемување на полицијата во составот на дотогаш постоечките полициски станици, но, биле формирани и нови. Сите тие биле засилени со привремено прекомандувани полицајци од разни градови на Бугарија во Велес и селата велешки. Освен тоа, од Министерството за внатрешни работи на Бугарија, на Скопската обласна полиција ѝ бил ставен на располагање и еден полициски одред, од кој, дел биле префрлени во Велешко.²³ На тој начин, при така густо покриен терен со воени и полициски единици, доста активни биле и контрачетниците. Тие, заедно со останатите бугарски вооружени сили, во времето од ноември-декември 1942 и јануари 1943 година, на велешкиот партизански одред му наметнале борби што тој, објективно, не можел да ги издржи и дал голем број жртви. Со помош на контрачетниците, како добри познавачи на теренот, но, и со помош на други лица, на окупаторот му било прилично олеснето да ги следи четите на НОПО и да му наметнува борба.

Почетните акции на контрачетата биле во почетокот на ноември 1942 година. За тоа како започнала нивната дејност, најдобро зборува изјвата на контрачетникот Владо Стоилков Андреев од с. Еловец. Тој, сеќавајќи се за овие настани, го кажал следново: „Се собравме на станица Чашка. Бевме 15 души. Тука беа војводата (водачот на контрачетата м.з.) Милан Завков (р. 1895) од с. Чашка, Пане Манев (р.1894) од с. Ветерско, Лазар Арсов (р.1891) од с. Слп, тројцата бистричани Никола Гочев (р.1882), Темелко Мишков (р.1874) и Јован (за него немаме утврдено презиме и кога е роден), потоа Темелко Костов (р.1917) од с. Ореше, Кимо Матев (р.1895) од с. Ореше, Тане Петров (р.1909) од с. Ореше, Јован и Апостол од с. Голозинци, Петре и Јован од с. Слп, Гошо и Илија од Велес (за овие лица не успеавме да најдеме дополнителни податоци) и Панче Гулев од Велес. Од Чашка тргнавме кон с. Јаболчиште каде го фативме Бедџета за да ни каже каде се шумкарите (партизаните н.з.). И покрај тоа што го тепавме, тој не кажа ништо, по што го пуштивме. Од таму се упативме кон с. Нежилово, а потоа во с. Богомила“.²⁴

²² ДАРМ – Скопје, Писмена изјава во ракопис на полковник Љубен Апостолов од 27 ноември 1944 година, Фонд:Бугарски окупаторски власти.

²³ ДАРМ – Скопје, Фонд: НОВ, к. Велес.

²⁴ Архив на Министерството за Внатрешни работи на Република Македонија (понатаму АМВРМ)- Скопје, Изјава од сослушувањето на Владо Стоилков Андреев дадена пред органите на македонската власт на 31.12.1944 година.

Борците на Велешкиот партизански одред „Димитар Влахов“ на 13 ноември 1942 година извршила напад на с. Рлевци, Велешко, при што, дошло до судир со контрачетниците. Поради брзиот и ненадеен напад, контрачетниците биле заробени и доведени на сретсело. Тука, со нив бил воден разговор и им било укажано на нивната предавничка улога кон сопствениот народ. Иако биле јавно укорени, сепак, борците не ги стрелале, туку ги пуштиле со опомена дека, доколку повторно бидат фатени како контрачетниците и слуги на бугарскиот окупатор, ќе бидат стрелани на лице место. Набргу потоа, Одредот, до крајот на 1942 година, извршил акции и во селата Бањица, Рлевци, Витанци, Ново Село, Нежилово, Папрадиште итн. По овие акции, бугарската војска и полиција и нивните слуги контрачетниците, презеле опсежни потери за уништување на Одредот. Борбите биле секојдневни, жестоки и со многу жртви. Контрачетниците на 4 декември го откриле и нападнале партизанскиот логор „Камењевишица“ под Солунска Глава, а била открита и земјанката со храна со помош на кметот на с. Нежилово. Притоа, имало повеќечасовен судир на борците со контрачетниците во с. Папрадиште. Борците на Одредот, квечерината на 4 декември, се повлекуваа кон логорот кај изворот на реката Бабуна. Но, тука биле откриени и во борбата бил ранет борецот Љубо Зафиров. По долго талкање, тој бил фатен од контрачетниците. Истото се случило и со борците Јован Басаров²⁵ и Ристо Најдовски²⁶. Јован Басаров, повлекувајќи се од борбата, се скрил во с. Отиштино. Тука бил фатен од контрачетниците, одведен во Скопскиот затвор и обесен без судска пресуда на 21.01.1943 година. Ристо Најдовски Шајката беше откриен и убиен од контрачетниците над с. Папрадиште на 08.12.1942 година.²⁷

Другите борци на Одредот се повлекувале кон логорот „Бегово“, северно од Солунска Глава, за таму да побараат засолниште. Отстапницата ја бранела Невена Георгиева –Дуња,²⁸ млада партизанка од Скопје. Со името на оваа млада партизанка се поврзува и еден од најтешките масакри кои контрачетниците го направиле во овој период. Имено, овој настан експлицитно го описал контрачетникот Владо Стоилков Андреев, роден на 15.04.1914 година во с. Еловец, Велешко. Тој, за грозоморниот чин на ликвидацијата на младата партизанка го кажал

²⁵ Јован Басаров (1922-1943)

²⁶ Ристо Најдовски – Шајката (1920-1942)

²⁷ Велес и Велешко во Народноослободителната војна 1941-1945, Спомен книга на загинатите борци во НОВ и жртви на фашистичкиот терор од Велес и велешко, Титов Велес, 1985,21-43.

²⁸ Невена Георгиева – Дуња (1925-1942)

следново: „Имам учествувано во повеќе акции по селата. Во с. Нежилово ја фативме и ја убивме Дуња од Скопје, а го ранивме Љубе Зафир. Н. Георгиева Дуња беше убиена од Ристо Дурчев (р. 1902) од с. Ораовец, од Апостол Георгиев (р.1912) во с. Еловец и од Петар Дафчев (р.1909) од с. Отиштино. Главата со секира и ја отсече Тоде од с. Нежилово (за кого не успеавме да најдеме дополнителни податоци н.з.). Потоа, отсечената глава ја зел Панче Гулев од Велес (станал контрачетник на 01.12.1942 година н.з.) и ја набил на дрвен колец. Со отсечената глава, набиена на кол, потоа одевме од село до село со цел да го заплашиме месното население да не ги помага партизаните. Љубета го однесовме во Богомила, а потоа во Велес. Што стана понатаму со него, јас не знам“.²⁹

Голема акција велешката контрачета (заедно со бугарската полиција) презела кај Војничка Пештера, во близина на с. Војница, Велешко. По добиените сознанија од страна на селани од с. Крајници, девка во близина на пештерата биле забележани група на партизани, веднаш биле испратени контрачетници и полицајци за нивно апсење или убивање. Борбата започнала во магливото утро на 16 декември 1942 година. Дел од борците успеале да се спасат, но, дел од нив, биле убиени. Таму загинале борците на Велешкиот партизански одред: Анде Кошулчев (1923-1943), Благој Јанушев (1920-1943), Благородна Ивева (1922-1943), Стојан Трајков (1910-1943), Трајче Панов (1921-1943), Миле Милевски (1921-1943) и Нада Бут никошарева (1919-1943), која, иако тешко ранета, брутално била убиена од еден бугарски полицаец.

Борбите со велешката контрачета и бугарската полиција продолжиле со истата жестокост и во текот на јануари 1943 година. Говорејќи за овие настани, контрачетникот В. Стоилков Андреев меѓу другото го кажал и следново: „Трета акција (на 3 јануари 1943 година н.з.) имавме на Лисец планина. Откако им ја најдовме трагата на шумците (партизаните н.з.), заедно со контрачетата од Скопје, тргнавме во потрага по нив. Се распоредивме по планината и, откако ги откривме, започна вооружена престрелка. Но, не успеавме никого да уапсиме. По акцијата отидовме во с. Дејково (с. Дејковец, Општина Зелениково н.з.) каде останавме да преноќиме. По некој ден, моите другари го фатија партизанот Владо Кошулчето (1912-1943) од Велес и на најсверски начин (иако тешко ранет) го убија. Него го убија Илија Трајков (р.1891) и Георги Чолаков (р.1880), и двајцата од с. Слп. После тоа отидовме во с. Ораовдол каде, заедно со бугарските полицајци, имавме судир со пар-

²⁹ АМВРМ - Скопје, Изјава од сослушувањето на Владо Стоилков Андреев дадена пред органите на македонската власт на 31.12.1944 година.

тизаните. Оваа акција ја предводеше околискиот полициски началник од Велес В. Добрев".³⁰

Трагична била судбината и на партизанката на Одредот Маџа Овчарова (1922-1943), која, откако била заробена кај с. Рлевци, од полицијата и контрачетниците била сверски мачена. Потоа, била жива фрлена во отворениот гроб, во кој веќе се наоѓал убиениот командант на Одредот Трајко Бошковски Тарџан. Контрачетниците и бугарските полицајци како одмазда за нејзиниот непокор да им се предаде и ги каже останатите борци, жива ја закопале пред очите на избезумените и исплашени селани на 7 јануари 1943 година.³¹ Охрабрени од дотогашните успеси, велешката контрачета продолжила со уште пожестоки акции за целосно разбивање на велешкиот партизански одред и нивните помагачи. По добиените сознанија дека во с. Ораовец се криеле илегалци осудени на смрт, контрачетниците (20 на број), во соработка со бугарската полиција, извршиле целосна блокада на селото. Меѓутоа, ниеден од илегалците не бил пронајден. Во оваа блокада биле затворени над 20 селани, од кои поголем број биле интернирани во Бугарија.³²

На 21 мај 1943 година, контрачетата имала повеќечасовен судир со група на илегалци во месноста „Глоко“ над с. Ораов Дол. Во судирот никој не бил заробен ниту, пак, убиен од страна на илегалната група.³³ На 6 август истата година, од страна на контрачетниците, бил убиен и првоборецот и организатор на оруженото востание во Азот, Велешко, учителот Трајче Петкановски. Тој, заедно со своите соборци, бил откриен од контрачетата, при што, прв на удар се нашол Трајче. Контрачетниците него го погодиле со шест куршуми. Во обид да се спаси, Трајче се обидел да го напушти местото, но, после неколку чекори, паднал. Контрачетниците го затекнале како лежи беспомошно со крвава pena на устата. Меѓу нив бил и неговиот чичко Борис, роден брат на татко му Лазе. И кога сите очекуваа да пролее солза над несреќната судбина на неговото дете, тој го зеде нагантот и со неколку истрели во неговото тело му го

³⁰ Исто таму; ДАРМ – Скопје, изјава од сослушување на соработници и службеници на бугарската власт и полиција од 31.12.1944 година, ф. Обласна полициска управа Скопје 1941-1944, к.4.

³¹ ДАРМ – Скопје, Исказ на контрачетникот Милан Зафиров пред истражните органи во јануари 1945 година, к. 11-3/20. Во меѓувреме, и партизаните на Одредот Благој Страчков и и Славе Петковски, заробени кај с. Водоврати од Тиквешката контрачетата, биле брутално убиени во велешката касарна на 14 јануари 1943 година.

³² АВИИ-Белград, микрофилм бр.4, сн.701.

³³ ДАРМ – Скопје, ф. Обласна полициска управа Скопје за 1943 година, к.2, нерегистриран материјал.

прекрати животот, извикувајќи ги зборовите: „Зарем за ова те учеше татко ти“. ³⁴

Во врска со убиството на Трајчета, обласниот полициски началник на Скопската област Асен Богданов, издал наредба бр. 1198 од 20 август 1943 година со која пофалува и наградува двајца контрачетниците кои учествувале во убиството на Трајчета. Во наредбата на Обласниот полициски началник во врска со овој случај го пишува следново: „На 6 август оваа година (1943) околискиот полициски началник во Велес Константин Добрев добил информации дека група илегални комунисти од 1941 година се крие и дејствува во велешка околија. По тој повод тој излегува со контрачетата во околната и наидува на 6 илегалци кој се криеле во близина на некои извори во шумата над с. Ораовдол - кај Велес. Во настаната борба, активно учество земал околискиот началик (полициски) и двајца контрачетници - Илија Ангелов Трајков и Владо Стоилов Андреев. Последните успеале да го убијат илегалниот и опасен комунист Трајко Лазаров Андреев, кој го барака полицијата.

Искажувам пофалби на горе наведените, кои, високо свесни дека треба да извршат тешка и итна задача, покажале големо пожртвувавње и херојство за доброто на татковината, и кои успеале, ризикувајќи го својот живот, да излезат на крај со илегалниот и опасен комунистички функционер кој го барака мојата управа.

Оваа моја наредба да се даде на знаење на сите командири и на двајцата контрачетници, на кој да им се запише ова во нивните книшки.“ ³⁵

Во есента на 1943 година, партизанскиот одред што дејствуval во Прилепско, тргнал за Велешко. Во таа ситуација, Скопскиот областен полициски началик Асен Богданов, формирал една полициска единица во Скопје и ја упатил како помош на Велешкиот околиски полициски началик Константин Добрев. Тој, пак, ја дополнил оваа единица со полицајци од Велес и со велешката контрачета предводена од Пане Николов Манев. Тие тргнале над селото Богомила, каде започнала борба со партизаните, кои, после тоа, се повлекле за Прилепско. ³⁶

Контрачетата активни борбени дејствија презела и за време на февруарскиот поход во 1944 година. Наредба за борбени акции на полицијата и на контрачетата Асен Богданов добил од генералот Иван Мари-

³⁴ Д-р Ѓорѓи Малковски, Трајко Андреев – Петкановски („Карев“), (живот и дело 1919-1943), Скопје, 2008, 115.

³⁵ ДАРМ - Скопје, Ф. БОВ, Велешка околија, к.1, нерегистриран материјал.

³⁶ АВИИ-Белград, микрофилмувана граѓа, ф.10/22-90.

нов преку телефон, а точниот реон за дејствување на полициските сили и на велешката контрачета тој добил од командантот на велешкиот полк Љубен Апостолов (1895-1945).³⁷

Активностите на велешката контрачета продолжиле и во наредните месеци на 1944 година но со далеку помал интензитет. Зголемениот обем на оружени дејствија на македонските одреди и бригади бил причина дел од контрачетниците, во наредните месеци на 1944 година, да се пасивизираат. Ослободувањето на големи територии на Македонија од страна на единиците на НОВ и ПО на Македонија, придонесе не само велешката контрачета, туку и останатите контрачети во другите делови на Македонија, да се повлечат и да се пасивизираат, за да можат потоа да се спасат од судот на правдата. Но, тоа на најголемиот број на членови на велешката контрачета не им успеало. Поголемиот дел од нив, во текот на ноември – декември 1944 година, биле откриени и уапсени. Во првата половина на 1945 година скоро сите биле стрелани.

Литература:

Извори:

Архив на Воено историскиот институт во Белград

Архив на Министерството за внатрешни работи на Република Македонија

Државен Архив на Република Македонија – Скопје

фонд Бугарски окупаторски власти во Македонија

фонд НОВ

фонд Обласна полициска управа Скопје 1941-1944

фонд ОЗНА-УДБА-PCBP-МВР

фонд Околиска полициска управа – Велес

Државен Архив на Република Македонија – Велес

фонд Бугарски окупаторски власти во Македонија)

Монографии:

Велес и Велешко во Народноослободителната војна 1941-1945, Спомен книга на загинатите борци во НОВ и жртви на фашистичкиот терор од Велес и велешко,
Титов Велес, 1985.

„Велешкиот партизански одред во 1942 година“, Велес, Општински одбор на Сојузот на борците од НОАВМ – Велес, 1999.

³⁷ Истото.

Куцоловска Галена, „Окупаторскиот апарат во Велес и Велешко во 1942 година“, Велес и Велешко во НОВ 1942 година, Титов Велес: Општински одбор на сојузот на здруженијата на борците од НОВ – Т. Велес, 1969.

Малковски Ѓорѓи, *Политичките партии и организации во Македонија во Втората светска војна 1941-1944 година*, Институт за национална историја на Македонија, Скопје 2002.

Малковски Ѓорѓи, Трајко Андреев – Петкановски („Карев“), (живот и дело 1919-1943), Скопје, 2008.

Павловски Јован, *Судењето како последен пораз*, Трето издание ,НИО „Студентски Збор“, Скопје 1986.

Стојчев Ванче, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941-1944*, НИП „Прличев“, Скопје 1996.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 314.151.3-054.74(497.7:=411.16)"1940/1970"

Теон ЦИНГО

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

„КОГА НЕПРАВДАТА СТАНУВА ЗАКОН, ОТПОРОТ СТАНУВА ДОЛЖНОСТ“*

СКОПСКИОТ БИСКУП Д-Р СМИЉАН ФРАЊО ЧЕКАДА

Abstract: *The article discusses the work of Dr. Smiljan Franjo Cekada, the Catholic bishop of Skopje, Macedonia in the period between 1940 and 1970. While holding this post Cekada managed to create strong ties with the local population and clergy from various denominations, but simultaneously he opposed each form of government in this region whenever he felt that human rights and freedom were jeopardized. He received the greatest recognition of his life for rescuing Jews from deportation and physical liquidation posthumously when he was recognized as „Righteous among the Nations“.*

Key words: *Dr. Smiljan Franjo Cekada, bishop, Catholic church in Macedonia, Second World War, occupation of Macedonia, Vladimir Zidovec, deportation of the Jews from Macedonia, Righteous among the Nations, clash with the communist authorities, Pope John XXIII*

Врските помеѓу Македонија и католичкиот свет датираат уште од десеттиот век, пред Големата шизма во 1054 година, со крунисувањето на цар Самоил од страна на претставници на папата Григориј V. Подоцна тие врски се продлабочуваат преку католичката пропаганда во Македонија, прогласувањето на Кукушката унија, врските помеѓу истакнати членови на Македонската револуционерна организација и Ватикан, но и преку дејноста на Македонската католичка лига.¹ Уште еден

* Оваа мисла најчесто му се препишува на американскиот претседател Томас Цеферсон, меѓутоа не постојат докази дека тој ја напишал или ја исказал на јавен настап. Покрај Цеферсон, мислата му се препишува и на Нелсон Мендела, претседателот на Јужна Африка.

¹ Теон Цинго, „Македонската католичка лига“, Балканот: Луѓе, војни и мир – Материјали од меѓународната научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја (Скопје, ИНИ: 2015), 463-473.

значаен сегмент за оваа континуирана поврзаност секако е создавањето на Скопската диоцеза во 1656 година и нејзиното постоење до денес.

Д-р Смиљан Фрањо Чекада живеел и дејствуval во Македонија три декади, но во македонската и балканската историографија до овој момент не е напишан ниту еден научен труд кој би им пристапил на неговите животни премрежиња обвиени со македонскиот непокор и неговата улога во таа борба без крај. Имено, Смиљан Чекада бил назначен за бискуп во Скопје во 1940 година и од таа позиција дејствуval триесет години, до неговото назначување за надбискуп на Врбосна со седиште во Сараево. Во текот на неговото живеење во Македонија се смениле три државни уредувања и три различни форми на власт, Кралството Југославија, германско-бугарско-италијанската окупација и поделбата на Македонија и поствоената Југославија предводена од Комунистичката партија. Тоа што е заедничко за сите овие владејачки структури со ова поднебје е фактот што Смиљан Чекада бил во немилост на сите нив, но, како негова лична определба и одлучност, тој сè-когаш бил на страната на македонскиот народ и континуирано се борел против неправдите од различен вид.

Д-р Смиљан Фрањо Чекада е роден на 29 ноември 1902 година во градот Доњи Вакуф, во средишниот дел на Босна и Херцеговина. Во 1925 година се заредил како свештеник во Врбосанската надбискупија, а набргу потоа бил испратен на Папскиот универзитет Грегоријана во Рим кадешто докторирал и се вратил во Сараево. Во главниот град на Босна и Херцеговина работел како учител по веронаука, а во периодот помеѓу 1928 и 1933 година бил уредник на списанието „Католички тједник“. На 18 август 1940 година бил именуван за Скопски бискуп. Таа функција ја извршуval сè до 1970 година кога заминал во Сараево за да дејствува како резиденцијален надбискуп на Врбосанската бискупија.² По Втората светска војна, во периодот помеѓу 1946 и 1951 година, од страна на папата бил назначен и за апостолски администратор на Бањалучката бискупија. Починал на 18 јануари 1976 година во Сараево, а неговиоте мошти од 2011 година се наоѓаат во катедралата Пресвето Срце Исусово во истоимениот град.

Проширувањето на Втората светска војна кон југ и нејзиното апсорбирање на Балканскиот Полуостров иницирало нови предизвици

² Покрај назначувањето за Скопско-призренски бискуп и Врбосански надбискуп, во текот на неговиот живот д-р Смиљан Фрањо Чекада бил именуван и за титуларен бискуп на Фарбајтес и Тибузабетум, диоцези кои немале верници, односно се наречени „мртви диоцези“. <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bekada.html> (пристапено на 7 јули 2019 год.)

за Македонците. Македонија била окупирана и поделена на два дела со кои управувале германски, италијански и бугарски окупацијски трупи и нивни чиновнички апарати. Новосоздадената Независната држава Хрватска и Бугарија, како држави сојузнички во Втората светска војна, отвориле свои дипломатски претставништва во Софија и во Загреб. Кон крајот на јули 1941 година во Софија бил испратен Владимир Жидовец³ кој на 1 август истата година ги предал акредитивните писма во кои било наведено дека поглавникот на Независната држава Хрватска, д-р Анте Павелиќ,⁴ го назначува за негов вонреден пратеник и ополномочтен министер во Бугарија. Пет месеци по окупацијата на Македонија и навлегувањето на германските и бугарските трупи, на 4 септември 1941 година се случила средба помеѓу амбасадорот Жидовец и Иван Томас, секретарот на бискупот Смиљан Чекада. Таа средба е особено интересна бидејќи се случила во период кога, од една страна, бугарската централна власт во Софија, но и административниот апарат кој постепено бил воспоставуван во Македонија, со сите сили се трудееле да ја претстават окупацијата помеѓу населението во Македонија како ослободителен процес, но и пред нивните сојузници, и, од друга страна сè уште не била започнатата ослободителната борба на македонскиот народ на 11 октомври 1941 година.⁵

³ Владимир Жидовец (1907-1948), хрватски општественик и дипломат. Роден е во Карловац. Докторирал право на универзитетите во Загреб и Виена. Бил силен приврзаник на идејата за независна Хрватска и раководител на усташката организација во Карловац. Во периодот помеѓу 1941 и 1943 година ја извршуval функцијата амбасадор на Независната држава Хрватска во Софија, Бугарија. По Втората светска војна избегал во Ценова, Италија, но е уапсен и предаден на југословенските власти. Во 1948 година бил стрелан во Загреб.

⁴ Анте Павелиќ (1889-1959), хрватски адвокат, политичар и лидер на Усташката организација и на Независната држава Хрватска. Роден е во Брадина, Босна и Херцеговина. Во 1927 година бил присутен во Скопје за време на Студенскиот процес во улога на бранител на обвинетите членови на ММТРО. Во 1929 година во Софија во името на Усташката организација ја потпишал таканаречеата Софиска декларација за соработка помеѓу усташите и ВМРО. За време на Втората светска војна негов личен советник му бил Иван Михајлов. По завршувањето на војната избегал во Австрија, а потоа во Аргентина кадешто врз него бил извршен атентат. Починал во Мадрид, Шпанија поради компликации на раните добиени од атентатот.

⁵ Во македонската историографија датумот 11 октомври 1941 година е прифатен како почеток на народно-ослободителната борба на македонскиот народ со акциите кои се случиле во Прилеп и Куманово. Меѓутоа, тој наратив бил континуирано користен, а присутен е и денес, иако, за волја на вистината првата акција против окупаторските власти се случила во август 1941 година организирана од страна на Скопскиот партизански одред, додека на територијата на етногеографска

На средбата, според извештајот на Жидовец кој го испратил до Загреб, Томас му предал писмо⁶ кое било напишано од страна на Смиљан Чекада. Во разговорот помеѓу секретарот на скопскиот бискуп и дипломатскиот претставник, Томас ги пренел зборовите на Чекада: „*Во Македонија владее незадовољство од сегашниот бугарски режим и сè почесто се јавуваат гласови за автономна или самостојна Македонија. „Далеку од Србите и Бугарите“, тоа би можело да биде геслото на тие луѓе. Неодамна во Скопје за време на прошетката се случи инцидент на шеталиштето. Некои младинци почнаа да извикуваат: „Доле централистичка Бугарија, да живее слободна Македонија“.* Полицијата ги затвори, а што се случи со нив, тоа не знам. Причината за таквото расположение сметам дека е тоа што бугарските власти, особено пониските чиновници, постапуваат злонамерно и бараат безброј одвишни и досадни формалности (многу полошо од српскиот режим). Потоа различни полициски мерки, а и доушничкиот систем е неподнослив“.⁷ Во продолжението на разговорот Томас му се пожалил на Жидовец дека бугарската власт во Македонија со недоверба и многу лошо се однесува кон католиците, најголем дел од нив Хрвати, притоа не правејќи разлика помеѓу Хрватите и Србите. „*Nie*“, истакнал Томас, „*сме непријатели на Србите, затоа што ги запознавме како блиски соседи. Кога би биле во такво соседство со Бугарите, можеби нашиот однос не би бил подобар*“.⁸ На крајот од извештајот амбасадорот ја навел својата забелешка дека Томас не ги согледувал работите мирно, ниту можел да ги процени од пошироко опкружување. И, поради тоа, Жидовец имал намера што посекоро да се упати во Скопје за да ги согледа работите од прва рака, како и да се запознае со проблемите на тамошните католици.⁹

А проблемите со кои се соочувал Смиљан Чекада како духовен лидер на католичкото население во Македонија¹⁰ и на Косово, биле разноврсни. Тој постојано имал опструкции од страна на бугарските и италијанските власти кои варирале од административни дозволи за одржување свечености и регулирање на имотно правните односи, до

Македонија првата акција била превземена на 27 јуни 1941 година од страна на Иван Козарев во близината на Добриништа, во пиринскиот дел на Македонија.

⁶ Писмото не е сочувано.

⁷ Poslanstvo NDH i Sofiji, Diplomatski izvještaji 1941-1945, priledila Nada Kisić Kolarović, том 1, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003), 28.

⁸ Исто, 29.

⁹ Исто.

¹⁰ Според проценките, на територијата на вардарскиот дел на Македонија, живееле околу 2000 католици. Околу 400 од нив биле Хрвати по националност, додека од останатите најголемиот дел го сочинувале Албанци.

одлуката за иселување на 6000 католици од Косово и Македонија на територијата на Независната држава Хрватска.¹¹ Еден таков инцидент се случил во јуни 1942 година кога за време на една процесија која требала да се одржи во Скопје, вооружени бугарски полицајци го опколиле дворот на Католичката црква и им забраниле на верниците да ја извршат процесијата. Откако насобраниот народ започнал да протестира, бугарските војници ги принудиле насобраните да влезат повторно во црквата, па веднаш потоа да ги присили да се разотидат, иако католичката бискупија побараала и добила одобрение за организирање и одржување на процесијата. Смиљан Чекада веднаш потоа доставил писмен протест до обласниот и полициски управник Антон Козаров, а набрзо планирал и да замине во Софија каде што ќе го изнел својот протест пред папскиот делегат Мацоли. Во Извештајот кој ги содржи информациите за овој настан и за протестите на бискупот Чекада, е наведена и информацијата дека Рустем Рустембеговиќ, Албанец од Скопје, истакнал дека во Македонија имало огромно нездадоволство од бугарските власти, дека постои опасност од востание, како и тоа дека младината во Македонија била комунистичка, додека возрасните посакувале автономија под водство на Иван Михајлов. Во контекст на Смиљан Фрањо Чекада и неговиот однос со бугарската власт, Рустембеговиќ истакнал дека Бугарите не можат да го поднесат бискупот Чекада и дека на секој начин посакуваат да го отстранат.¹² Смиљан Чекада веројатно ги препел храброста и одлучноста од институцијата која ја претставувал, Католичката црква. Тој јасно и недвосмислено истакнувал дека Бугарија не би можела да ја припои Македонија, затоа што созрела македонската самосвест. Таа самосвест кај Македонците резулирала со тоа тие да не чувствуваат припадност и лојалност кон бугарската држава. „Македонците не се чувствуваат ниту како Бугари, ниту како Срби, туку едноставно само како Македонци“ – истакнал Чекада.¹³

Во јуни 1942 година Владимир Жидовец заминал во Скопје за да се запознае одблизу со прилиkitе. На 19 истиот месец тој имал средба

¹¹ Идејата за преселување на 6000 католици од Македонија и Косово ја дал Смиљан Фрањо Чекада. Основниот мотив за таа акција би можел да се лоцира во нездадоволството кое владеело помеѓу тоа население кое во најголем дел живеело во западните делови на Македонија и на Косово кои во тој период биле под италијанска окупацијска власт. За таа акција Чекада побарал помош и од амбасадорот Жидовец кој започнал дипломатска акција за преселување на католиците, но не постојат информации за нејзината реализација.

¹² *Poslanstvo NDH u Sofiji*, том 1, 515-516.

¹³ Исто, 523; Nada Kisić Kolarović, *Zagreb – Sofija, Prijateljstvo pomjeri ratnog vremena 1941 – 1945*, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003), 244.

со Смиљан Чекада на која разговарале за состојбата во Македонија, односот на населението кон бугарските власти и условите во кои живееле католичките верници. Во текот на разговорот, освен тоа што Чекада навел дека Македонците не би можеле да бидат Бугари, ниту Срби, тој направил една паралела помеѓу Кралството Југославија и Бугарија во која го изнел својот став во контекст на македонското прашање. Имено, Чекада сметал дека на Србите не им успеало да го посрбат населението и дека за тој процес да биде завршен им недостасувале уште 20-30 години. Тој проценил дека и во случајот со Бугарија, односно наметнување на бугарскиот идентитет врз населението во Македонија, би биле потребни исто така 20-30 години. Според бискупот, населението не гледало кон властите низ призмата на националната припадност, туку врз основа на тоа какви биле стопанствените прилики и условите за живот. Чекада сметал дека населението за време на бугарската окупација живеело многу полошо отколку во времето на Кралството Југославија и поради тоа незадоволството кон централната власт уште повеќе растело. *Меѓутоа, истакнал Чекада, „денес Македонците сè уште не веруваат во трајноста на оваа состојба. Тие преживеаја толку промени и толку мораа да пропатат, така што станаа многу сомнничави“.*¹⁴ Во понатамошниот тек на разговорот тој ги исказжал сите негативни сегменти на бугарската окупација на Македонија, притоа истакнувајќи ја корупцијата и погрешниот однос на локалните власти, како и константните непријателства помеѓу италијанските и бугарските власти кои се рефлектирале помеѓу населението, но се рефлектирале и во образовната и религиозната сфера.¹⁵

Незадоволството кое постоело кај Чекада од бугарските власти во Скопје било нотирано и во извештајот на Жидовец до Анте Павелиќ од јули 1942 година. Покрај известувањето за состојбата во Македонија, Жидовец го известил лидерот на НДХ дека и д-р Чекада, инаку добар Хрват, спаѓа исто така помеѓу големите незадоволници од денешната состојба.¹⁶ Интересно е тоа што, и покрај нагласувањето дека кога станува збор за Чекада тој е описан од Жидовец како добар Хрват, амбасадорот воопшто немал добро мислење за скопскиот бискуп, пред сè поради неговиот став кон усташкиот режим во Хрватска. Тоа што му пречело на Жидовец бил цврстиот став на Смиљан Чекада да дејствува од позиција на католички свештеник, позиција која му создавала бројни

¹⁴ *Poslanstvo NDH u Sofiji*, том 1, 523.

¹⁵ Исто, 526, 526.

¹⁶ *Poslanstvo NDH u Sofiji*, Diplomatski izveštaji 1941-1945, priledila Nada Kisić Kolarović, том 2, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003), 48.

непријатели помеѓу Бугарите кои доминантно биле од православна вероисповед. Тој, напишал Жидовец, завзема критички став кон денешното ново европско настојување, а особено кон Германија и националсоцијализмот и тоа повторно подајќи од католички позиции. Тој има сличен став и кон денешна Хрватска, а особено кон усташкиот режим.¹⁷ Таквиот став на бискупот можеби бил изненадувачки за хрватскиот дипломат, но уште во август 1940 година, пред проширувањето на Втората светска војна на Балканот, на првата проповед во Скопје откако бил назначен за бискуп Чекада говорел за праведност кон сите луѓе без разлика на нивната национална припадност или раса.¹⁸

Смиљан Чекада не останал на дистанца ниту во миговите кога се случувало собирањето на еврејското население од Македонија и неговата депортацијата во логорот на смртта – Треблинка. На 18 март 1943 година, во миговите кога Еvreите од Битола, Скопје и Штип веќе биле донесени во Скопскиот монопол и се правеле последните подготовки за нивното патување во еден правец, германскиот генерален конзул во Скопје, Артур Вите, испратил извештај под наслов *Иселувањето на Еvreите од Македонија* до Министерството за надворешни работи на Германија. Во документот конзулот известува за состојбата во Монополот, за лицата кои биле ослободени поради нивното италијанско државјанство, како и за ослободувањето на медицинскиот персонал и нивните семејства поради недостатокот на медицински кадар на територијата на Бугарија и окупираниите области. Покрај овие информации, тој известува и за подготовките во врска со депортацијата на Еvreите од Скопје. Кон крајот на документот Артур Вите се осврнува на отпорот на италијанските дипломатски претставници и на католичкиот бискуп во Скопје. Тој забележал: „На денот на интернацијата бискупот д-р Смиљан Чекада упатил на начин и по тон навредливо писмо до полицискиот началник Богданов, во кое помеѓу другото ја нарекува акцијата против Еvreите „болна појава“.

„Тој во категорична форма барал да се пуштат на слобода 31 Еvreин, коишто во годините 1941, 1942 и 1943 се покрстиле... и барал неизоставно дозвола лично да ги посети Еvreите во логорот или тоа да му се дозволи на неговиот ополномочтен претставник. На крајот му се заканувал на полицискиот началник дека тој ќе биде одговорен во случај ако спрема Еvreите во логорот не се постапува човечно“.¹⁹

¹⁷ Kisić Kolarović, Zagreb – Sofija, 245.

¹⁸ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4404816> (пристапено на 7 јули 2019 год.)

¹⁹ Жамила Колономос, д-р Вера Весковик – Вангели, *Еvreите во Македонија во Втората светска војна*, том 2, (Скопје: МАНУ, 1986), 825.

Бискупот Чекада се обидел со сите сили и авторитетот којшто го ужива помеѓу локалното население во Скопје и помеѓу бугарските и германските власти да ја спречи депортацијата на дел од еврејското население од Македонија. Меѓутоа, тоа не било доволно. И, кога се соочил со реалноста дека не е во можност јавно да се спротистави на тој грозоморен чин, притоа загрозувајќи го својот живот и функцијата која ја извршувал, аналогно на тоа и Католичката црква, одлучил да дејствува тајно. Користејќи ги просториите на Католичката црква во Скопје, Смиљан Чекада сокрил најмалку 5 еврејски деца, четири момчиња и едно девојче, и ги спасил од сигурната смрт која ги чекала во Треблинка. По депортацијата на Еvreите од Македонија, Чекада го организирал тајното заминување на еврејските деца на Косово, кадешто биле сместени во просториите на католичките манастири Летница и Јањево. Денес се знаат имињата на само три Еvreјчиња кои биле спасени од ликвидација, Шаул Гатењо (роден 1940 година), Алберто Мусафи (роден 1936 година) и Ерика Вајнгрубер.²⁰

Завршувањето на Втората светска војна и создавањето на Федеративна Народна Република Југославија претставувала нова етапа со предизвици во животот на бискупот Чекада. Новите власти со сите сили се труделе да ги стават верските организации под своја делумна, или како што било многу посакувано, целосна контрола. Ниту Католичката црква, односно д-р Смиљан Фрањо Чекада, не биле исклучок. Во јули 1946 година римскиот папа го назначил Чекада за административен управник на бискупијата во Бања Лука, функција која тој ја извршувал нерезидентно, односно тој продолжил да живее во Скопје, а два пати годишно патувал во Бања Лука. Неговите ставови по однос на верската слобода и правичност ги вознемирувале новите комунистички власти во Југославија, а особено во Босна и Херцеговина и во Македонија. Во текот на неговите патувања кои биле неопходни за да управува со Бањалучката бискупија Чекада во два наврати бил протеран од страна на властите. Првиот таков случај бил во 1950 година кога му било кажано дека во рок од 8 дена мора да ја напушти Бања Лука, а вториот пат се случил следната 1951 година кога му било наредено во рок од 24 часа да ја напушти Бања Лука, но и неговата родна Босна и Херцеговина. По првото протерување Смиљан Чекада напишал и едно протестно писмо до Јосип Броз Тито, но одговор никогаш не добил.²¹

²⁰ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4404816> (пристапено на 7 јули 2019 год.)

²¹ https://www.biskupija-banjaluka.org/?page_id=1581 (пристапено на 7 јули 2019 год.)

Откако властите на ФНРЈ одлучиле да создадат таканаречени „Сталешки свештенички здруженија“, позади чие создавање фактички требало да се спроведе контрола на властите врз клерот, односно да се намали влијанието на Ватикан и католичкото свештенство да биде повеќе приврзано кон Југославија, во 1952 година била одржана бискупска конференција на која бил донесен меморандум во кој се наведувало дека тие здруженија не би можеле да ги постигнат целите кои ги прогласили, пред сè поради силната поврзаност на свештениците кои членувале во тие здруженија и комунистичката партија. Тој меморандум силно ги вознемирал духовите кај властта, па петмина бискупи, помеѓу кои и Смиљан Чекада, биле повикани на испрашнување каде што биле обвинети дека ја користеле црквата за да дејствуваат политички и ја опструирале слободата на граѓаните да се обединуваат и дејствуваат во здруженија. Југословенските власти биле вознемирени до тој степен што испратиле и писмо до Ватикан кого го обвиниле дека се меша во внатрешните работи на ФНРЈ. Набргу потоа, откако веќе било јасно дека Ватикан ќе го прогласи надбискупот Алојзије Степинац²² за кардинал, а имајќи го предвид и судирот со католичкиот клер во рамките на државата, Југославија ги прекинала односите со Светата столица.²³

Смиљан Чекада бил следен од страна на сојузната УДБА, но и од страна на босанската и македонската тајна полиција. Како и многумина свештени лица кои дејствувале во рамките на Католичката црква, и Чекада честопати бил именуван како клероусташ или клерофашист, иако во текот на Втората светска војна тој не само што се спротивставувал на политиките на нацистичка Германија и нејзините сателити олицетворени во Независната држава Хрватска и Бугарија, туку во неколку наврати јавно и остро протестирал и го исказувал своето нездадоволство, постапки кои во други случаи резултирале со остранување од позицијата или во најлош случај смрт. Меѓутоа, за полициските власти тоа не било доволен доказ, па Чекада бил следен и околу него била

²² Алојзије Степинац (1898-1960), загребски надбискуп и кардинал. Учествувал во Првата светска војна и го добил чинот потпоручник. Во 1930 година се заредил како свештеник. Во 1937 година бил назначен за загребски надбискуп. За време на Втората светска војна го поддржал создавањето на Независната држава Хрватска, но и протестирал против расните закони и односот на усташите кон Евреите, Ромите и Србите. По Втората светска војна бил осуден поради соработка со усташкиот режим, но по притисокот од Ватикан казната му била заменета со домашен притвор. Починал во 1960 година. Во 1998 година бил постхумно прогласен за маченик и беатификуван од страна на Папата Јован Павле II.

²³ Miroslav Akmadža, „The Position of the Catholic Church in Croatia 1945-1970“, *Review of Croatian History*, no. 1, (Zagreb: 2006), 104-105.

создадена широка мрежа на информатори кои го набљудувале секој негов чекор и ги известувале службите. Особено е интересно што кај политичките и полициските власти најмногу немир предизвикувало дејствувањето на Чекада во правец на создавање унија помеѓу католичкиот и православниот свет, правец кон кој се стремел и папата Јован XXIII,²⁴ поранешниот папски делегат во Бугарија. Сè до неговото заминување од Скопје во 1970 година, Чекада направил низа обиди за да стапи во контакт со македонски свештеници, а имал и неколку средби со првиот македонски архиепископ, Доситеј.²⁵ Честопати во разговорите во врска со постигнувањето унија во христијанскиот свет, Чекада знаел да каже дека тоа станало негова „животна мисија“.

Иако Чекада знаел дека е следен од страна на југословенските власти, тој продолжувал да дејствува кон целта којашто ја зацртал. Тој бил учесник на Вториот ватикански концил кој бил свикан од страна на папата Јован XXIII²⁶ на кој станало збор за промени во Католичката црква и согледување со предизвиците на иднината. Помеѓу другото, едно од основните прашања се насочувало кон потребата од модернизација на Црквата, односно воведувањето на други јазици за време на проповедите. Чекада имал свое излагање по тоа прашање во кое јасно и недвосмислено истакнал дека тој е свесен за потребните промени во рамките на Црквата, меѓутоа литургиите и понатаму морале да бидат извршувани на латински јазик, затоа што доколку се напуштел тој принцип Католичката црква би изгубила еден од елементите кој ги поврзува католиците ширум светот, односно тоа би можело да доведе до национална поделба како во случајот со православните цркви. „На тој начин, Црквата Католичка...би се одрекла од своето веќе стекнато единство за да ги задоволи барањата на индивидуализмот или подобро кажано на безобрзирниот партикуларизам и би го свела своето устројство – не само на подрачјето на литургијата – кон некои прастари и примитивни об-

²⁴Анцело Џузепе Ронкали (1881-1963), апостолски делегат во Бугарија во периодот помеѓу 1925 и 1934 година. Во периодот додека престојувал во Бугарија имал близки контакти со раководството на ВМРО и бил нивен поддржувач. Во 1958 година бил прогласен за папа Јован XXIII. Починал во Ватикан.

²⁵Димитар Стојковски (1906-1981), прв архиепископ и поглавар на возобновената Македонска православна црква. Роден е во Маврово. Се замонашил во 1924 година, а потоа заминал за Света Гора. Завршил богословија во Битола, а потоа дипломирал на Теолошкиот факултет во Белград. Во 1958 година бил избран со титула Архиепископ Охридски и Скопски и прв Митрополит Македонски. Починал во Скопје.

²⁶Папата Јован XXIII починал за време на одржувањето на Концилот.

лици".²⁷ Покрај оваа заложба Чекада побараја од највисоките свештеници во католичката хиерархија да побараат од Организацијата на Обединетите Нации да биде создадена една заедничка декларација за религиска слобода во сите држави во светот.²⁸

Кога се пишува научен труд за некоја личност, вообичаено е тој труд да завршува со смртта на таа индивидуа. Меѓутоа, во овој случај тоа не е така, затоа што најголемото признание кошто го добил д-р Смиљан Фрањо Чекада му е доделено постхумно, на 9 март 2010 година кога е прогласен за *Праведник меѓу народите или Правденик на светот*. Тоа претставува признание кое се доделува од државата Израел и Институтот Јад Вашем од Ерусалим за лица кои немаат еврејско потекло, но учествувале, ризикувајќи го својот живот, во спасувањето на Евреи од нивна депортација и физичка ликвидација од страна на нацистите и нивните соработници. На 11 март 2011 година на церемонијата на отварањето на Меморијалниот центар на Евреите од Македонија признанието „Праведник меѓу народите“ е предадено на неговите роднини.

Д-р Смиљан Фрањо Чекада, скопскиот бискуп, оставил неизбришлива трага не само помеѓу католичките верници во Македонија, туку и помеѓу голем дел од населението во Република Македонија. Со неговите постапки, како и со доделувањето на признанието „Праведник меѓу народите“, Смиљан Чекада докажал дека му припаѓа на светот, на секој поединец кој се стреми да ги ужива придобивките на слободата и можноста за самоопределување. Смиљан Чекада се спротиставувал на сите власти, без разлика на нивната политичка определба и политичко уредување, во секој момент кога сметал дека таа власт или нејзините претставници започнале да го газат човековото достоинство. Македонија и македонскиот народ треба да бидат горди што на ова парче тло живеел и дејствувајќи бил Чекада, постојаниот борец за слобода и право на сопствен идентитет. Во писмо до еден македонски свештеник Чекада напишал: „Се надевам дека јуначки се носите со тегобите на животот. И верувам дека исправено одите, како и досега, по својот животен пат горд, што може да се опише со стиховите:

„Додека сонцето ми сјае
Од синото небо,
Јас не ви се предавам;

²⁷ Smiljan Čekada, prilog raspravi o shemi "de sacra liturgia" (kasnije konstituciji Sacro-sanctum Concilium), prijevod s latinskog: K. Veselić, 2-3.

²⁸ William Barnaby Faherty, S. J., *American Catholic Heritage – Stories of Growth*, (Kansas City: Sheed & Ward, 1991), 146.

Ќе бидам свој човек,
 Подготвен секогаш
 Да се борам со илјадници“
/Изидор Полјак: Против илјада./²⁹

Литература:

- Akmadža Miroslav, *The Position of the Catholic Church in Croatia 1945-1970, Review of Croatian History*, no. 1, Zagreb (2006).
- Kolarović Kisić Nada, Zagreb – Sofija, *Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941 – 1945*, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003).
- Колономос Жамила, д-р Весковиќ – Вангели Вера, *Евреите во Македонија во Втората светска војна*, том 1, (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1986).
- Колономос Жамила, д-р Весковиќ – Вангели Вера, *Евреите во Македонија во Втората светска војна*, том 2, (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1986).
- O’Malley W. John, *What Happened at VATICAN II*, (Harvard University Press, 2010).
- Poslanstvo NDH u Sofiji*, Diplomatski izvještaji 1941-1945, priledila Nada Kisić Kolarović, том 1, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003).
- Poslanstvo NDH u Sofiji*, Diplomatski izvještaji 1941-1945, priledila Nada Kisić Kolarović, том 2, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003).
- Faherty Barnaby William, S. J., American Catholic Heritage – Stories of Growth, (Kansas City: Sheed & Ward, 1991).
- Čekada Smiljan, *prilog raspravi o shemi "de sacra liturgia"* (kasnije konstituciji Sacro-sanctum Concilium), prijevod s latinskog: K. Veselić.
- https://www.biskupija-banjaluka.org/?page_id=1581 (пристапено на 7.07.2019 год.)
- <https://www.quovadiscroatia.com/doprinos-hrvatskih-biskupa-liturgijskim-reformama/> (пристапено на 7.07.2019 год.)
- <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcekada.html> (пристапено на 7.07.2019 год.)
- <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4404816> (пристапено на 7.07.2019 год.)

²⁹ Приватна колекција на авторот на трудот.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 352(497.774:=411.16)“1945/1947”

Александар МАНОЈЛОВСКИ
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРВИТЕ ПОВОЕНИ ПРАВИЛА И ПРОГРАМА ЗА РАБОТА НА ЕВРЕЈСКАТА ВЕРСКА ОПШТИНА ВО БИТОЛА

Abstract: *The work of the Jewish religious community in Bitola was restored at the session held on 28th January 1945. The first Working Rules and Working Programme were adopted by the Community at its regular annual assembly held on 7th January 1947.*

By analysing the Working Rules and Working Programme it can be concluded that the Community had primarily directed its working operations, based on its available material and personnel capabilities, towards humanitarian and social, also cultural and educational activities, as well as organising religious life (particularly focusing on the religious traditions of its members). The continuous cooperation with the Association of Jewish Religious Communities in Yugoslavia should also be noted.

The activities of the Jewish religious community in Bitola were carried out in compliance with these Working Rules and Working Programme until it finally ceased to exist in the second half of 1950, due to Jewish emigration from Bitola.

Key words: *Jewish religious community in Bitola, working rules, working programme*

Кон средината на октомври 1944 година започнуваат завршните воени операции за ослободување на Македонија. На 4 ноември 1944 година бил ослободен градот Битола, а на 19 ноември бил ослободен и последниот окупиран македонски град Тетово, со што територијата на Федерална Македонија била целосно ослободена и била воспоставена народна власт.

Иако во мал број, преживеаните битолски Евреи кои се вратиле во своите вековни огништа, ја продолжиле долгата историска традиција на формирање на еврејски општини.

Работата на Еврејската верска општина во Битола (натаму: ЕВОБ) била обновена на седницата одржаната на 28 јануари 1945 година.¹ Жамила Колономос, една од учесничките на основачката седница, се присетува на впечатоците од овој настан: „Живи останавме ние што бевме во партизани и имавме удел во отпорот против фашизмот. Неколку Еvreи се вратија од Албанија, неколку од бугарските затвори, неколку од Авшивци. Секој си ја раскажуваше својата историја, за сите страстии и несреќи кои ги поднесоја... Се собравме полека до десетина, имавме „мињон“² и создадовме Еврејска општина. За претседател го избраавме Жозеф Камхи. Тие што се спасивме од холокаустот, се собравме во две куќи во центарот на градот кој го викавме „Ла Лукантат“. Во мојата куќа беше фамилијата на Леон Ишах, четири жени и две новороденчиња. Другите се наслија во куќата на Челеброн Франко. И двете куќи беа испразнети. Сите се вративме без ништо“.³

Неколку дена по обновувањето на работата, ЕВОБ на 2 февруари 1945 година, писмено се обратила до Сојузот на еврејските верски општини на Федеративна Народна Република Југославија⁴ (натаму: Со-

¹ Општината била обновена под името Македено-еврејска општина, и под тоа име ја обавувала својата дејност сè до октомври 1945 година, кога била преименувана во Еврејска верска општина-Битола. Писмо од ЕВОБ до Сојузот заведено под реден број 75 од 20.X.1945 година. Еврејска заедница во Република Македонија, незаведен архивски материјал (натаму: ЕЗРМ, незаведен архивски материјал).

² Мињан - собир од десет возрасни машки членови на Општината, постари од 13 години.

³ Жамила Колономос. Битола во 1945 година. *11-ти Март '43*. Билтен на Еврејската заедница во Република Македонија. Година втора. Бр. 5. Септември/Октомври 1999. Тишри/Хешван 5760, 9; Според Ж. Колономос, на основачката седница покрај неа исто така биле присутни и Жозеф Камхи, Дора и Пепо Нахијас, Алегра Шами, Симо Калдерон, Дарио Русо, Франко Леон, Луна Ишах, Хелена и Леон Ишах и Моис Франсес. Жамила-Анџела Колономос. *Движењата на отпорот и Еvreите во Македонија*. (Скопје: Фонд на холокаустот на Еvreите, 2013) 111.

⁴ На 22 октомври 1944 година, два дена по ослободувањето на Белград, во старите простории на Сојузот кои се наоѓале на улица „Кнегиња Љубица“ 34, влегол претседателот Фридрих Попс, кој раководел со Сојузот уште од 1933 година. Тој на влезот од зградата го истакнал наптисот „*Сојуз на еврејските вероисповедни општини во Југославија*“. Со ваквиот симболичен гест, тој јавно ја објавил активноста на еврејската популација и нејзините организации во повоена Југославија. Работата на Сојузот и формално била обновена во декември 1944 година, кога тој и официјално бил признат како легален претставник на југословенските Еvreи. Починал на 74-годишна возраст, на 25 мај 1948 година. *Jevrejski almanah*, 1955/6. Savez jevrejskih opštine Jugoslavije. (Beograd: Savez jevrejskih opštine Jugoslavije, 1955) 123; Mladenka Ivanković. *Jevreji u Jugoslaviji* (1944 - 1952). *Kraj ili novi početak*. (Beograd: LION, 2009). 67-68.

јузот) каде меѓу другото наведува: „После две и пол години Евреите од Битола можат да Ви се јават и во таа своја информација да укажат на големата трагедија која ја проживеало битолското еврејство, како и останатото еврејство во Европа. Пред две и пол години во Битола имаше повеќе од три изјади Евреи, до денес за жал се собраа само...⁵ но во сите нас тлее надеж дека сепак ќе го доживееме враќањето на нашите браќа од ропство.

Да ви пишуваме на кој начин се спасил и овој мал број, ќе биде долгa историја, која е впрочем многу слична на сите други истории на оние малубројни кои до денес стигнале во своите домови”.⁶

Во писмото Битолската еврејска верска општина изразува желба да биде во постојан контакт со Сојузот⁷ со цел навремено да биде информиран за предизвиците и проблемите со кои се соочува Општината, но и за сето она што се случува со како со југословенските Евреи, така и за Евреите од целиот свет. Тука пред сè, станувало збор за проблеми од економска и имотно-правна природа чие решавање „би овозможило подобрување на животните услови кои за сега се многу тешки“. Општината, исто така изразила надеж дека Сојузот „во најскоро време“ ќе им испрати извештаи за депортираниите Евреи од Битола бидејќи Управата на ЕВОБ „освен контрадикторните вести од радио, немаме никакви вести за нив“.⁸

Неопходна задача која се поставила пред новото општинско раководство била обезбедување на простории за непречена работа на Општината. За таа цел ЕВОБ на 9 април 1945 година, писмено го известила Окружниот, односно Градскиот Народно Ослободителен Одбор (натаму: ГНОО) „дека е организирана Еврејска општина под името МАКЕДОНО-ЕВРЕЈСКА ОПШТИНА“, и истовремено замолила да „се одреди една од многубројните еврејски згради“ која би била седиште на Општината.⁹

Интересно е да се напомене дека за разлика од ГНОО во Скопје кој за исто барање на Македонската еврејска верска општина во Скопје

⁵ Во писмото не е наведен бројот на преживеаните Евреи.

⁶ Писмо од ЕВОБ до Сојузот заведено под реден број 1 од 2.II.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁷ До октомври 1945 година, Сојузот повторно воспоставил врски со 45 обновени Еврејски верски општини кои пред Втората светска војна биле нејзини членки. Писмо од Сојузот до ЕВОБ, заведено под реден број 1093 од 17.X.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁸ Писмо од ЕВОБ до Сојузот заведено под реден број 1 од 2.II.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

⁹ Писмо од ЕВОБ до Окружниот Градскиот Народноослободителен одбор заведено под реден број 3 од 9.IV.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

одговорил позитивно уште истиот ден кога молбата била поднесена,¹⁰ градските народни власти во Битола речиси цела година ЕВОБ не ја удостоиле со одговор.

Поттикнат од ваквата постапка, претседателот на Управата, Жозеф Камхи, поднел молба до Градскиот народен одбор (натаму: ГНО) во Битола со која побарал, неговата куќа во Битола која се наоѓала на „ул. Мојсиеа бр.7“ да ѝ се додели на Општината за нејзините потреби. На 5 април 1946 година, ГНО на Битола донел решение со кое ја прифатил доставената молба на Жозеф Камхи.¹¹

Постапката за добивање на зграда на користење за потребите на Еврејската верска општина во Битола било тема на дискусија на конференцијата одржана на 8 јуни 1946 година.¹² Секретарот Давид Леви пред присутното членство во кратки црти го изнесел „извештајот на управата за работата во периодот од 1.IV. до 31.V. о.г. Истиот ги изнесе мачнотијите кој ги имаше управата во поглед на барањето на зграда за смештај на општината и изнесе напорите на Окружниот одбор како да се доконча ова работа и обеџањето на истиот за една зграда во главната улица“.¹³

Меѓутоа, и покрај тоа што членовите на ЕВОБ успеале да издејствуваат да добијат зграда во која ќе бидат сместени канцелариите на Општината, при доставувањето на пријавата со која од Градскиот народен одбор побарале да им се даде дозвола да продолжат со дејноста на Општината, повторно, неочекувано, наишле на проблем.

Раководството на Еврејската верска општина во Битола од обновувањето на работата на 28 јануари 1945 година, немало подготвено и усвоен

¹⁰ Александар Манојловски, „70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија“, Евреите во Македонија: историја, традиција, култура, јазик и религија. По повод 70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија по Втората светска војна (1944-2014), (Скопје: Еврејска заедница во Република Македонија, 2015 (5776)), 269-286.

¹¹ Решение од Градскиот народен одбор во Битола за прифаќање на молбата од Жосеф Камхи, заведено под реден број 914 од 5.IV.1946 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹² Покана за одржување на конференција. На оригиналниот документ ставен е официјалниот печат на Еврејската верска општина во Битола и своерачно е потпишан од претседателот и секретарот на Општината. На поканата покрај претседателот и секретарот, своерачно се потпишани уште 21 член на општината. Меморијален центар на холокаустот на Евреите од Македонија. Кутија број 32. 1941-1947 Битола. (натаму: МЦХЕМ, к. 32 1941-1947 Битола)

¹³ Записник од конференцијата на Еврејската верска општина во Битола, одржана на 8 јуни 1946 година. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

но Правила за работа. Поради ваквата состојба општинската управа на 18 септември 1945 година писмено се обратила до Сојузот и побарала мислење како понатаму да функционира без Правила за работа на Општината.¹⁴ Одговорот кој го добила ЕВОБ од Сојузот бил „...дека ни Сојузот, а ниту Ерејската верска општина во Белград има Правила; Засега сите општини, како и Сојузот работат без Правила - како продолжување на работата пред 6 април 1941 година. Нови Правила“ стои во одговорот “ќе добиеме дури тогаш кога ќе се уреди односот на државата кон верските заедници“.¹⁵

На 16 октомври 1946 година, Сојузот до сите негови членки вклучувајќи ја и ЕВОБ, доставил примерок од новите проект Правила за работа, „како и примерок кој содржи низа начелни прашања кои се поставуваат пред југословенските Ереи спроти претстојниот конгрес на Сојузот на општините“. Во пропратното писмо испратено до своите членки, Сојузот апелира доставените проект Правила за работа, Општините внимателно да ги разгледаат на своите седници, со цел на претстојниот конгрес да настапат со единствена платформа поврзана со „општините ерејски проблеми“.¹⁶

Еден месец подоцна, на 30 ноември 1946 година, Сојузот писмено ги информира нејзините членки навремено да обрнат внимание на Законот за здруженијата и другите јавни собири објавен во Службен лист на ФНРЈ под број 51 од 26 јуни 1946 година, особено на членот 31 од овој Закон, според кој „сите здруженија, кои постоеле пред 6 април 1941 година, а не се пријавиле за обновување на својата работа до донесувањето на овој Закон, пријавата за обнова на својата работа можат да ја поднесат во рок од шест месеци од денот на стапувањето на сила на овој закон“.¹⁷ Бидејќи, Ерејските верски општини во Југославија можеле да се сметат како здруженија во смисла на цитираниот закон, Сојузот ги потсетува своите членки најдоцна до 24 декември 1946 година да ги достават пријавите за регистрирање на нивните дејности кај народните власти.¹⁸

¹⁴ Писмо од ЕВОБ до Сојузот заведено под реден број 57 од 18.IX.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁵ Писмен одговор од Сојузот до ЕВОБ заведен под реден број 1023 од 24.IX.1945 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁶ Допис бр. 659 од 16.X.1946 година од Сојузот до ЕВОБ со примерок од проект Правилата за работа на Сојузот на ФНРЈ. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁷ Допис бр. 713 од Сојузот до ЕВОБ од 30 ноември 1946 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

¹⁸ Во прилог на дописот бр. 713, Сојузот доставила и препис на најважните делови од цитираниот Закон, заведен под бр. 713/46 од 30 ноември 1946 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

Покрај законската обврска за пријавување на работата на Еврејските верски општини, Сојузот во дописот потенцира дека истите исто така се обврзани да поднесат и пријави за еврејските културни, хуманитарни, социјални и друг тип на здруженија кои функционираат или било планирано да започнат со работа во блиска иднина во рамки на нивните Општини.¹⁹ Доколку се појавеле било какви нејаснотии за правни поединности во пополнувањето на пријавите за регистрирање на Општините или здруженијата кои функционираат во нивните рамки, Сојузот ги охрабрува нејзините членки веднаш да се обратат до него. На крајот од дописот, Сојузот ги замолува своите членки по доставувањето на пријавата за работа до народните власти, писмено да го информираат Сојузот каде, кај кого и за кои се здруженија е доставена пријава за регистрација на нивната работа. Доколку за време на доставувањето на пријавата или во текот на нејзината регистрација наидат на пречки или било какви потешкотии, Сојузот апелира итно писмено да го известат за да може навремено да се преземат соодветни чекори.²⁰

Согласно добиените препораки за регистрирање на верските општини добиени од Сојузот, неполни две недели пред истекот на предвидениот рок, на 11 декември 1946 година, ЕВОБ доставила пријава со која од Отсекот за внатрешни работи во Битола при Градскиот извршен одбор на Народна Република Македонија (натаму: Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ) официјално побарала одобрение за продолжување на нејзината дејност.

Во доставената пријава до Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ, Општината се повикува на „чл. 31 алинеа 1 од законот за потврда и измена во Законот за здруженијата, зборовите и другите јавни скопови од 25 август 1945 година“ врз основа на кој ЕВОБ се пријавила за продолжување на нејзината дејност како верска општина. Во пријавата било наведено дека истата постоела „уште пред 6. април 1941 год. а која имаше прекинато работење за време на окупацијата поради расниште прогони на окупаторот. Нашата општина“ стои во пријавата „е сврзана со Савезот на Еврејските верски општини во Ф.Н.Р.Ј. и работи по инструкциите дадени од истиот, а за верско и културно подигање и социјално помагање на Еврејската заедница“.²¹

¹⁹ Допис бр. 713 од Сојузот до ЕВОБ од 30 ноември 1946 година. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал.

²⁰ Исто.

²¹ Пријава од ЕВОБ до Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ, заведена под број 196 од 11.XII.1946 година. Документот е заверен со официјалниот печат и штембили на Еврејската верска општина во Битола и истиот е своерачно

На 14 декември 1946 година Еврејската верска општина во Битола добила одговор од Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ, со кој била вратена доставената пријава со образложение дека истата треба да биде надополнета со „*програмата и правилата /статут/ на удружениата, сходно чл. 3 од Законот за удружениата саборите и други јавни скупови и обнародуван во сл. лист бр. 51 од 25.V.1946 год.*“.²²

Согласно добиените одговор од Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ, раководството на ЕВОБ започнала со подготвка на Правила и Програма за работа кои биле потребни за регистрирање на Општината со цел да се овозможи нејзината натамошна дејност. Управа на ЕВОБ со телеграма веднаш го известила Сојузот за новонастапаната ситуација.²³ Исто така за мислење Битолската еврејска верска општина се обратила и до Еврејската верска општина во Скопје, од каде на 25 декември 1946 година препорачно по пошта им бил испратен доставениот Правилник од Сојузот пропратен со молба да им се врати Правилникот веднаш штом ќе го препишат.²⁴

На 5 јануари 1947 година раководството на ЕВОБ ги поканило своите членовите „*неизоставно да присуствуваат на годишното собрание*“ кое било предвидено да се одржи на 7 јануари 1947 година во канцеларијата на Општината на ул. Казандиска. „*Покрај важноста на собранието и на прашањата која ќе се решават и кои не трпат одлагanje*“ стои во поканата „*се молат членовите да присуствуваат и да тачно дојдат*“.²⁵ Од содржината на поканата за годишното Собрание, може да се заклучи

потпишан од претседателот на Општината, Жозеф С. Камхи и секретарот на Општината, Давид Ј. Леви. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

²² Одговор на доставената пријава од Отсекот за внатрешни работи во Битола при ГИО на НРМ. Документот е заведен под број 13416 од 14.XII.1946 година. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

²³ Во одговорот од Сојузот од 17 јануари 1947 година е наведено дека од нивната страна веќе е воспоставен контакт со Сојузната контролна комисија од каде добијле усна информација дека „... прописите за Законот за сабирите и здруженијата не се однесуваат на верските заедници“, и дека штом таквата одлука ја добијат во писмена форма, ќе ја известат и Битолската еврејска верска општина. Документ бр. 20 од Сојузот од 17 јануари 1947 година. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

²⁴ Документ број 859 од 25.XII.1946 година од Еврејската верска општина во Скопје до ЕВОБ. ЕЗРМ, незаведен архивски материјал; Овој документ остава простор да се има во предвид дека Правилникот за работа на Сојузот на еврејските верски општини во Југославија служел како пример во изработка на Правилникот за работа на Еврејската верска општина во Битола.

²⁵ Покана за годишно собрание на ЕВОБ од 5.I.1947 година. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

итноста од што посекоро усвојување на Правилата кој претставувале основен услов за правното постоење на Општината.

На 7 јануари 1947 година со почеток во 14:30, во канцеларијата на Општината се одржало редовно годишно Собрание на Еврејската верска општина во Битола. Поради недоволен број на присутни членови, собранието со својата работа не започнало во предвидениот временски термин одложувајќи го почетокот за еден час подоцна.

Како трета точка од Дневниот ред на годишното Собрание биле ставени предлог Правилата за работа на Општината. Претседателот на Општината, Жозеф Камхи, побарал од секретарот на Општината, Дајвид Леви, подготвените предлог Правила за работа да се прочитаат пред присутното членство, а „*од членството да пажливо саслушат член по член*“ и по истите да донесат одлука. По завршеното читање и отворената дискусија, Правилата за работа на Еврејската верска општина во Битола биле ставени на гласање и истите во целост биле едногласно усвоени.²⁶

Правила за работа на Еврејската верска општина во Битола кои се поделени на десет поглавја, во кои се обработуваат вкупно 35 члена, се предмет на интерес во овој текст. Преку нивното усвојување, Општината и формално-правно го регулирала своето внатрешно организирање. Од нивната содржина се согледуваат задачите и дејноста на Општината.²⁷

Првото поглавје од Правилникот се состои од три дела со вкупно шест члена, каде се образложуваат општите прописи на Општината, регулирањето на членството во Општината и нејзините задачи.

Првиот дел од поглавјето се состои од четири члена и е насловено како *“Општи прописи. Име, седиште и подрачјето на општината”*.

Со првиот член од Правилникот е извршена официјална промена на дотогашното официјално име на Општината во „ЕВРЕЈСКА ВЕРСКА ОПШТИНА ВО БИТОЛА“.

Вториот член, ја опфаќа правната регулатива на Еврејската верска општина во Битола, назначувајќи ја Општината за полноправен и единствен наследник на целокупниот движен и недвижен имот со кои располагале битолските Еvreи, како и за правен застапник на сите

²⁶ Препис од Записникот број 15 од одржаното годишно Собрание на ЕВОБ, одржано на 7.I.1945 година. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

²⁷ Правила на Еврејската верска општина во Битола. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

права и задолженија кои произлегуваат и се наметнуваат од установите и институциите кои се во нејзина сопственост. Во оваа рамка се опфатени и еврејските друштва кои функционираат или би се формирале во рамки на нејзините активности.

Третиот член од Правилникот, статутарно го потврдува членувањето на Еврејската верска општина во Битола во Сојузот на Еврејски-те верски општини во Југославија.

Четвртиот член, го утврдува подрачјето на надлежност кое општинската управа го определила да биде под нејзина надлежност, одредувајќи ја територијалната рамка на градот Битола и „*поблиските му околии каде се постојат Еврејска општина*“.²⁸

Вториот дел од ова поглавје е насловено како „*Членство на општината*“. Него го обработува членот 5 од Правилникот со кој се регулира членувањето во Еврејската верска општина во Битола.

„*Член на Еврејската Верска општината*“, стои во Правилникот, „*постанува Еvreјин и Еvreјка, кој имат сталан боравак во Битола или на друго општинско подрачје*“.²⁹ Членувањето во Општината според Правилникот, е предвидено да се одвива на доброволна основа, со заведување на основните лични податоци на личноста во списокот на општинските членови. Лицата кои не се од Мојсиева вера или оние пак кои од било кои причини преминале во друга религија, според членот 5, исто така на доброволна основа можеле да членуваат во Еврејска верска општина во Битола. Членството во Општината престанувало со доброволно испишување од списокот на членови на Еврејската верска општината во Битола или пак со промена на место на живеење.

Третиот дел од ова поглавје го обработува членот 6 од Правилникот именуван како „*Задачи на општината*“.

Прв приоритет кој е поставен во членот 6 е непречената и професионална соработка со народните власти во Народна Република Македонија и Федеративна Народна Република Југославија. Останатите задолженија во членот се однесуваат на грижата за верските потреби на членството на Општината, редовното одржување на верскиот храм, редовно одржување на останатите верски институции и гробиштата, организирање на верска настава за членството, како и негување на вековните еврејски традиции. Во оваа група, не се изоставени ниту социјалната грижа и давањето на помош на оние лица на кои им е таа најпотребна.³⁰

²⁸ Правила на ЕВОБ. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Покрај верските потреби во членот 6 од Правилникот, посебно внимание се обрнува на одржувањето и негувањето на културно-просветната работа како на еврејската, така и на општата наука, литература и уметност.³¹

Второто поглавје од Правилникот е насловено како „*Органи на општината*“. Составено е од осум члена каде подробно се описува структурата на функционирањето на Општината, наведувајќи ги поставените задачи и задолженија на општинската Управа, надлежностите и обврските како на претседателот на Општината, така и на општинското Собрание.

Членот 7 од ова поглавје ја претставува поставеноста на организите на Еврејската верска општина во Битола, која е составена од општинска управа, претседател и Собрание.

Членот 8 го описува составот на општинската управа, начинот на нејзиното функционирање и нејзините задолженија.

Членот 9 ја изнесува сеопфатноста на задолжнијата на општинската управа. Истите опфаќаат управување и грижа за установите и друштвата кои се поврзани со верската, социјалната и културно-просветната работа на Општината. Во таа насока, општинската управа преку Правилникот била задолжена: да води редовен надзор за состојбата во која се наоѓаат нејзините установи; да дава упатства, налози и иницијативи на раководните или на задолжените лица на установите во рамките на нивните надлежности; да ја организира работата на администрацијата во Општината и во нејзините установи; да раководи со имотот со кои располага Општината; да раководи со финансиските фондови на Општината; да свикува состаноци со членовите на општинската управа; да свикува конференции два пати годишно и да го кани поширокото членство да присуствува на истите, каде јавно ќе поднесува извештај за работата на Општината итн.

Преку членот 10, доколку има потреба општинската управа стекнува можност да го овласти претседателот на Еврејската верска општина да ги извршува работите кои се во делокругот на работа на општинската управа.

Членот 11 од Правилникот именуван како „*Претседател на општината*“, го објаснува делокругот на работа на претседателот и овластувањата со кои располага додека ја извршува оваа функција. Со овој член, претседателот е назначен да биде официјален претставник на Еврејската верска општина во Битола пред народните власти и тре-

³¹ Исто.

ти лица. Тој претставува раководно лице на Општината и административните лица кои се во работен однос во истата. Сите акти и одлуки кои произлегуваат како резултат од работата на Општината, морале да бидат своерачно потпишани од претседателот и од секретарот на Општината.

Членот 11 го задолжувал претседателот на Општината да го подготвува Дневниот ред за планираните седници, да ги свикува седниците, да раководи со нив, да ги спроведува одлуките усвоени на седниците, да се грижи за тековните работи на Општината, да одобрува издавање на финансиски средства за потребите на Општината во рамките на нејзиниот буџет, да дава налози за благајничко книжење, да одобрува отсуство најмногу до 10 дена и во итни моменти да ги извршува сите потребни работи кои не трпеле одложување.

Членот 12 се однесува на санкциите за несовесното работење на членовите на управата на Општината. Така на пример, доколку член на управата неоправдано отсуствува од три седници, Собранието на Општината има право пред завршувањето на неговиот мандат, да го разреши од неговата должност.

Членот 13 од Правилникот е именуван како „Собрание“. Во него се описан начинот на работата на Собранието и неговите овластувања. Имено, одлуките и актите донесени на одржаните седниците на Собранието, според Правилникот, се полноважни исклучиво доколку на нив биле присутни повеќе од половина од поканетото членство. Но, доколку на однапред закажано Собрание на кое уредно и навремено се поканети членовите на Општината, на време недојдат доволен број на членови на Општината, времето кое било предвидено за започнувањето на закажаното Собрание се одложувало за еден час подоцна. Доколку и тогаш непостоел доволен број на членови, закажаното Собрание се одржувало со присутните членови и со истиот дневен ред. Овој член од Правилникот предвидува одлуките и актите да се изгласуваат исклучиво со мнозинство од присутното членство и истите се примале како полноважни. На седниците задолжително било водење на записник кој по неговото усвојување, со цел да биде легитимен, требал да биде потписан од претседателот, записничарот и двајца заверувачи.

Членот 14 ги наведува задачите и обврските кои треба да ги исполнува „Собранието“. Истите опфаќале: подготвување на пресметка за приходите и расходите на Општината; носење на одлуки со кои се издавале задолженија; носење одлуки за секое дополнително финансиско или материјално оптеретување произлезено од одржување на општинскиот имот; по потреба да се овластува општинската управа да

го определува верско-социјалниот придонес; доколку има потреба да се подготви и изгласа Правилник со кој ќе се пропишува внатрешната организација, односно работата на управата на Општината; да носат, да ги дополнуваат и во зависност од потребата да ги менуваат Правилата исклучиво во интерес на развојот и подобрувањето на работата на Општината; да носат одлуки за извештаите од претседателот и од членовите од управата на Општината; во втор степен да одлучува по прашањата за дисциплинските мерки на општинските службеници; да ги поништуваат решенијата кои не се правилно правно донесени од страна на претседателот и управата на Општината и доколку има потреба, ако постојат оправдани причини, да ја разреши општинската управа и да избере нова управа.³²

Третото поглавје од Правилникот е насловено како „*Контролен орган*“. Ова поглавје се состои од членот 15, во кој децидно е изнесено дека за вршење на контрола над работата на општинската управа на Еврејската верска општина во Битола покрај Собранието, одреден е и Сојузот кој доколку се појави потреба, самостојно ќе одредува кои лица ќе ја вршат контролата на работата на Општината.

Четвртото поглавје од Правилникот е насловено како „*Права и обврски на членовите на Управата*“ на Општината. Ова поглавје е разработено преку два члена, членот 16 и членот 17.

Членот 16 ги одредува правата на регистрираните членови на Еврејската верска општината во Битола. Секој регистриран член на Општината, имал право да учествува во избирачкиот процес на членови на Општината, и истиот имал подеднакво право да биде избран за член на општинската управа; да подготвува и изнесува предлози со кои би се подобрило функционирањето на општинските установи; да се вклучи во дискусиите по повод изнесените извештаи за работата на Општината од актуелната управа изнесени на јавни собири или конференции организирани од страна на Општината; да ги користи сите верски, социјални и културно-просветни институтции кои се во сопственост на Општината.

Членот 17 од ова поглавје, ги опишува задолжитеите обрски на членовите на Еврејската верска општина. Имено, членовите според нивните можности биле обврзани да платат верско-социјален придонес на Општината со цел да помогнат во реализацијето на поставените задачи, и да ги прифатат сите задолженија издадени од Општината.

³² Исто.

и институциите за кои се избрани или назначени, доколку не се спречени истите да ги извршуваат од оправдани причини.³³

Петтото поглавје од Правилникот, насловено како „*Општински службеници*“ и се состои од членот 18. Имено, овој член се однесува на посебен Правилник со кој се регулира вработувањето на службениците во Општината, распределувањето на функциите на општинските службеници, нивните права и обврски, напредувањето во работата, дисциплинските постапки кои се сносят за неисполнувањето на дадените задолженија и нивното пензионирање.

До изгласувањето на овој Правилник, за горенаведените права, обврски и дисциплински постапки, одлуките околу истите ќе ги носи општинската управа, имајќи ги во предвид постоечките законски прописи, како и постоечките прописи за социјално осигурување.³⁴

Шестото поглавје од Правилникот е насловено како „*Верско-социјален допринос*“ и низ него се обработуваат членовите 19, 20 и 21 од Правилникот.

Со членот 19 од ова поглавје, се обврзува секој регистриран член на Еврејската верска општина во Битола кој има приход од било каков вид, да плаќа верско-социјален придонес.

Членот 20 се однесува на правото за носење на одлуки од страна на општинската управа кои се поврзани со верско-социјалниот придонес. Преку овој член, Општинската управа се овластувала да ја одредува висината на задолжителното плаќање на верско-социјалниот придонес. Имено, секој член на Општината кој требало да плати верско-социјален придонес, пополнувал пријава во која биле наведени податоците за неговата професија и висината на финансиските средства кои според своја процена одлучил да ги даде како доброволен прилог на Општината. На основа на доставената пријава, општинската управа правела проверка на доставените информации односно дали понудениот износ на доброволен прилог е реален или не. На основа на донесените заклучоци општинската управа го информирала секој нејзин член поединечно по писмен пат. На донесената одлука за висината за плаќањето на верско-социјалниот придонес од страна на општинската управа, според членот 21, членовите кои се чувствуваат оштетени од одлуките на Управата, во рок од 15 дена имале право да поднесат жалба до општинската управа. На основа на изнесените образложенија во приложените жалби, општинската управа повторно ја разгледувала

³³ Исто.

³⁴ Исто.

пополнетата пријава и доставената жалба, и повторно носела одлука за соодветниот предмет, која била дефинитивна.

Седмото поглавје од Правилникот е насловено како „Изборен ред“ и се состои од седум члена.

Членот 22 од ова поглавје се однесува на правото на гласање на членовите во Еврејската верска општина во Битола.

Машките и женски членови на Општината, според Правилникот имале право на активен или пасивен глас штом ќе станат полнолетни, односно штом ќе наполнат 18 години. За активните борци на Југословенската армија важеле пропишаните Правила кои биле предвидени со државниот изборен закон. Право на глас немале оние лице кои биле осудени во временскиот период се додека нивната казна била активна.

Членот 23 го овластува претседателот на Еврејската верска општина да го одреди денот на одржувањето на изборите во Општината. Членот 24 го обврзувал претседателот одлуката за одржувањето на денот на изборите во Општината, да ја објави во јавно гласило 10 дена пред истекот на мандатот на општинската управа. Ваквата одлуката, задолжително требала да биде јавно објавена и на општинската табла, каде точно требало да биде наведена локацијата и местото каде било предвидено одржувањето на изборите, денот и времето на отварање и затварање на гласачкото место.

Со процесот на изборите за претседател и за членови на општинска управа, раководела комисија која требала да биде избрана на смиот ден пред започнувањето на изборите.

Според членот 25 од Правилникот гласањето се вршело тајно или пак доколку Собранието едногласно одлучило, изборот можел да се изврши со акламација без поединечно гласање.

По завршувањето на изборниот процес, според членот 26, се пробројувале гласачките ливчиња и записнички се утврдувал резултатот од извршеното гласање.

Членот 27 од Правилникот го обработува делот на замената на членовите од општинската управа. Имено, доколку некое место во општинската управа се испразнело од било која причина, истото се пополнувало со лицето кое според редоследот освоило најголем број гласови на изборите, или пак доколку гласањето било извршено со акламација од страна на Собранието, тогаш на истото место се кооптирал член исклучиво со одобрение на Собранието на Општината.

Членот 28 го одредувал мандатот на членовите на општинската управа во време траење од една година.³⁵

Осмото поглавје од Правилникот насловено како „Финансиско работење“, се состои од три члена.

Членот 29 предвидува уредно и навремено водење на книги за финансиско работење на Општината, со цел во било кое време да се овозможи увид на имотната состојба на Општината и увид во фондовите на институциите кои се во нејзина сопственост. Овој член, на крајот од секоја календарска година, ја обврзувал општинската управа да ги состават и обработат завршните сметки кои подоцна се поднесувале на одобрување до Собранието на Еврејската верска општина и до Сојузот на еврејските верски општини на Југославија.

Според членот 30 од Правилникот, пред истекот на тековната календарска година, а најдоцна до 1 декември, општинската управа била обврзана да го предложи предлог-буџетот на приходите и расходите на Општината за наредната година.

Членот 31 пак информира дека висината на финансиските такси за уверенијата и верските обреди кои членовите на Еврејската верска општина биле обврзани редовно да ги подмируваат, треба да се пропишуваат со посебен Правилник.³⁶

Деветтото поглавје од Правилникот е насловено како „Промена и дополнување на правилата“ се состои од членот 32 кој гласи: „За допуна и промена на правилата на општината овлашчена е едино скупиштната која за тоа доносуваат одлуки со проста веќина на присутните членови“.³⁷

Последното десетто поглавје од Правилникот е насловено како „Прелазни наредби“ и се состои од три члена.

Членот 33 од ова поглавје ја овластува општинската управа да ја одредува висината на финансиските такси за уверенијата, верските обврски и други обврски кои се обврска на членовите на Општината.

Преку членот 34 јасно се согледува дека општинската управа ја зема во предвид тешката економска состојба во која се наоѓаат членовите на Еврејската верска општина во Битола и со истиот доколку имало потреба, се овластува општинската управа да го прекине применувањето на прописот за верско-социјалниот придонес за задолжително-

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

то плаќање, наложувајќи и на општинската управа, да ја спроведе наплатата на верско-социјалниот придонес на основа на самопридонес.

Последниот член од Правилникот, членот 35, го потврдува усвојувањето на Правилата на Собранието на членството на Еврејска верска општина во Битола, одржано на 7 јануари 1947 година.

Донесениот Правилник за работата на Еврејската верска општина во Битола е своерачно потписан од Жосеф Камхи, Д-р Хајим Абранавел, Симо Калдерон, Давид Барух, Шами Алегра, Јосеф Џ. Исах, Витал Фараџи, Пепо Нахмијас, Јаков Ароести и Јаков Тоделано. Покрај нивните потписи наведени се и адресите на нивните места на живеење.³⁸

На истата седница покрај Правилата за работа, била усвоена и Програма за работа на Еврејската верска општина во Битола.

Според Програмата за работа, основни задачи кои Општината си ги поставила пред себе биле: грижа за верските потреби на нејзините членови преку одржување на верските храмови, верските институции и гробиштата; нетување на еврејските традиции и според можностите, организирање на верска настава; социјална грижа за членството според можностите и потребите преку отварање на мензи; отварање на прифатлишта за сиромасите и за деца кои останале сирачиња, деца чии фамилии биле во лоша економска состојба и за оние Еvreите на кои Битола им била попатна станица враќајки се кон своите домови; отварање на здравствена амбуланти и други социјални установи; давање на материјална помош на оние на кои им била најпотребна во рамки на можностите; културно-просветно издигнување на членството преку организирање на предавања од „*од еврејската и општата наука, литература и уметноста, во духот на декомдикратските и антифашистичките стремљења*“ и најблиска соработка со Народниот фронт и со властите на НР. Македонија и ФНР Југославија.³⁹

Од содржината на Програмата за работа може да се заклучи дека истата е произлезена врз основа на Правилата за работа на Еврејска верска општина во Битола.

На 12 јануари 1947 година на основа на добиениот одговор заведен под број 13416 од 14 декември 1946 година, ЕВОБ до Отсекот за

³⁸ Исто.

³⁹ Програмата е заверена со официјалниот печат на ЕВОБ и истата е своерачно потпишана од претседателот на Општината, Жозеф Камхи и членот на управниот одбор Пепо Џ. Нахмијас. Правила на Еврејската верска општина во Битола. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

внатрешни работи во Битола при Градскиот извршен одбор на Народна Република Македонија, ги доставила усвоените Правила „уредно потписани од 10. члена“⁴⁰ кои претставувале услов за регистрација и продолжување на нејзината дејност. „Во правилата“ стои во одговорот, „е истакната и програмата на нашата општина т.ј. Верско, културно-просветно издигање и социјално помагање на нашето членство“.⁴¹

Од Правилата и Програмата за работа на Еврејската верска општина во Битола можеме да заклучиме дека Општината својата работа, според материјалните и кадровските можности со кои располагала, главно ја насочила кон хуманитарно-социјалната и културно-просветната дејност како и кон организирање на верскиот живот обрнувајќи посебно внимание на верските традиции на своите членови. За одбележување е и континуираната соработка со Сојузот на еврејски-те верски општини на Југославија.

Дејноста на Еврејската верска општина во Битола се одвивала според овие Правила и Програма за работа се до нејзиното згаснување во втората половина на 1950 год., што било последица од иселувањето на Еvreите од Битола.

Литература:

Извори:

Архивски фондови

Еврејска заедница во Република Македонија

Меморијален центар на холокаустот на Еvreите од Македонија

Монографии:

Jevrejski almanah, 1955/6. Savez jevrejskih opština Jugoslavije. (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1955).

⁴⁰ Документот е своерачно потпишан од Јаков Ароести, Јаков Тоделано, Јосеф Џ. Исах, Ментеш Хасон, Витал Фараџи, Пепо Џ. Нахмијас, Симо Калдерон, Шами Аллегра, Давид А. Барух и Хаим Абранавел. Покрај нивните потписи, се наведени и адресите на нивните места на живеење. Документ со број 196 од 12.I.1946 година заверен со официјалниот печат и штембили на ЕВОБ, своерачно потпишан од претседателот на Општината, Жозеф С. Камхи, и секретарот на Општината, Давид Џ. Леви. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

⁴¹ Документ со број 196 од 12.I.1946 година, заверен со официјалниот печат и штембили на Еврејската верска општина во Битола, своерачно потпишан од претседателот на Општината, Жозеф С. Камхи, и секретарот на Општината, Давид Џ. Леви. МЦХЕМ, к. 32. 1941-1947 Битола.

Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji* (1944 - 1952). *Kraj ili novi početak*. (Beograd: LION, 2009).

Колономос Жамила-Анцела, *Движењата на отпорот и Евреите во Македонија*. (Скопје: Фонд на холокаустот на Евреите, 2013).

Колономос Жамила, Битола во 1945 година. *11-ти Март '43*. Билтен на Еврејската заедница во Република Македонија. Година втора. Бр. 5. Септември/Октомври 1999. Тишри/Хешван 5760.

Манојловски Александар, „70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија“, Евреите во Македонија: историја, традиција, култура, јазик и религија. По повод 70 години од обновувањето на работата на Еврејската заедница во Република Македонија по Втората светска војна (1944-2014), (Скопје: Еврејска заедница во Република Македонија, 2015 (5776)).

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 94.929.6(497.7)

Јован ЈОНОВСКИ

Македонско грбословно друштво

РАЗВОЈОТ НА МАКЕДОНСКАТА ХЕРАЛДИЧКА МИСЛА

Abstract: *Development of heraldry, especially its thought, came late in Macedonia, the first available heraldic work being the Stemmatographia by Hristofor Zhefarovic of 1741. During the 19th century, Jordan Hadji Konstantinov Djinot started first lessons about coats of arms for the oldest children, based on the Stemmatographia. The first steps of development of the heraldic thought started in 1966 and lasted 6 years. Authors that were prominent in this process were Stjepan Antoljak, Aleksandar Matkovski, Milosh Konstantinov and Slavko Dimovski. The real development started in the 21st century with authors Boban Petrovski, Snezhana Filipova, Jovan Jonovski and Ivan Nacevski, and especially with the work of Macedonian heraldic Society and its journal, Macedonian Herald.*

Key words: *Macedonia, heraldry, Macedonian coat of arms, Macedonian heraldry*

Хералдика е наука која се занимава со проучување на настанувањето и историскиот развој на грбовите, како амблеми на штитови кои служат за идентификација на поединци, семејства или заедници.¹ Хералдиката е систем на симболи за идентификација кој претставува еден цел социо-културен феномен. Нејзиниот зачеток е во западно-европското феудално општество и неговите карактеристики, каде комуникацијата се сведувала на вербална и симболична поради нивото и природата на писменоста. Хералдиката е скупност на грбови определена преку конкретни критериуми. Тоа е интердисциплинарна наука што опфаќа елементи на историја, уметност, право, филозофија итн.

¹ Делови од статијата се изложени во мојата докторска теза: *Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија*, одбранета на ИНИ, 2018, подоцна интегрално објавена во Скопје, од Македонско грбословно друштво во 2019, 32.

Развојот на интересот и проучувањето на гробовите и на хералдиката може да се подели на 4 нивоа: препознавање, колекционерство, проучување и развиена фаза.² Првата фаза препознавање - препознавање на постоењето на хералдички амблеми и хералдички композиции, често аплицирани на разни предмети. Често во оваа фаза не може да се направи разлика дали амблемот е навистина хералдички или само наликува.

Втората фаза - колекционерство – е „собирање на слики“ со гробови при што се знаат само основни информации за грбот, односно неговиот носител. Третата фаза е проучување - проучување на односите и околностите за добивање, носење, наследување на грбот и евентуални промени, како и инволвираните страни.

Четвртата, развиена фаза – проучување на правила и принципи, за составување, сооднос на фигурите итн., но и блазонирање - синтакса и терминологија која се употребува при техничкото описување на гробовите. Важен дел во оваа фаза е и практичниот и проблемскиот пристап. Практичниот пристап во создавање на гробови, а проблемскиот - што може, а што не може да се употреби/направи или што е подобро да се направи при креирање гробови.

Бидејќи хералдиката е мултидисциплинарна наука и дисциплина, тешко е да се даде една единствена сèкупна дефиниција. Така редица книги по хералдика во Англија воопшто не се ни обидуваат да ја дефинираат хералдиката, туку се занимаваат со главниот постулат на хералдиката - грбот.³

Фокс-Дејвис прави дистинкција помеѓу арморија - „наука за правилата и законите кои владеат со употребата, прикажувањето, значењето и познавањето на ликовни знаци и амблеми кои се наоѓаат на ѕтит, ѕлем или знаме“ и хералдиката која е дефинирана како „сè она што е во надлежност на хералдот... регулирање на церемонии и работи поврзани со педигре“.⁴ Оваа дистинкција ја прави и Стивен Фраир.⁵ Во обединетото Кралство сè уште се зачувани најстарите функции на хералдите - организирање на церемонии, педигреа, а со тоа и дефинирање на редот на наследување на тронот и седење на свечености. Но, во останатиот дел од светот под хералдика се подразбира токму арморијата.

² Јован Јоновски, *Развој на македонската мисла*, предавање одржано на светскиот ден на хералдиката, 10.10.2017 во Скопје.

³ Јоновски, *Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија*, (Скопје: Македонско грбословно друштво), 32.

⁴ A.C. Fox-Davis, *A Complete Guide to Heraldry* (New York: Bonanza books, 1909 reprint 1978), 1.

⁵ A New Dictionary of Heraldry, Stephen Frair Ed., (London: Alphabooks, 1987), 183.

Оксфордскиот водач по хералдика истата ја дефиницира како: „Системска наследна употреба на грбовни фигури на штит.“⁶ Додека пак Отфрид Нојебекер, истакнува „сè што е поврзано со грбовите се нарекува 'хералдичко', а целиот комплекс на грбовно знаење и уметност се нарекува Хералдика“.⁷ Мишел Пасторо ја дефинира хералдиката како „Наука која ги проучува грбовите – обоени амблеми кои припаѓаат на поединци, семејства или заедници. Нивното создавање е регулирано од конкретни правила кои го одвојуваат средовековниот европски хералдички систем од сите други системи на амблеми, без разлика дали се јавиле порано или подоцна и дали се воени или цивилни“.⁸

Јуриј Арсенев, пак, хералдиката ја дефинира како наука за грбовите – штитови украсени со боја или цртеж и надополнети со шлем со неговите атрибути.⁹ Според Знамјеровски „Хералдиката е помошна историска наука која се занимава со истражување на почетоците и развојот на грбовите и со нив поврзаните правни односи, како и принципите за нивно пластично обликување“.¹⁰ Знамјеровски истакнува многу важни аспекти, правните односи помеѓу грбоносците и помеѓу грбовите.

Бартол Змајиќ ја дефинира хералдиката како „помошна историска наука која се занимава со настанокот, развојот и уметничката изработка на грбови“.¹¹ Тој, ја надополнува дефиницијата со значајна карактеристика на хералдиката, како наука и како уметност која твори и создава нови грбови.

В.И. Адамушко и М.М. Елинскаја ја нагласуваат семиотската страна на хералдиката дефинирајќи ја како: „наука за симболите и алегориите, а нејзиниот практичен дел е уметноста на составување грбови – поле со различни знакови и фигури кои што требаат да се дешифрираат“.¹² Оваа дефиниција навлегува во симболичното сфаќање на грбовите, како ликови кои имаат некое значење, не само како идентификација, туку кои праќаат порака која набљудувачот треба да ја восприеми.

⁶ Thomas Woodcoock, John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 1.

⁷ Ottfried Neubecker, *A Guide to Heraldry* (New York: Barns & Nobels, 1997), 10.

⁸ Michel Pastoureau, *Heraldry, its Origin and Meaning* (London: New Horizons, 1996), 13.

⁹ Јорий В.Арсенев, *Геральдика* (Москва: Терра - Книжный клуб, 2001), 16.

¹⁰ Alfred Znamierowski, *Insignia, Symbole i herbi Polskie* (Warszawa: Świat Książki, 2003), 27.

¹¹ Bartol Zmajić, *Heraldika, Sfragistika, Genealogija, Veksilologija, Rječnik Heraldickog Nazivlja* (Zagreb: Golden Marketing, 1996), 13.

¹² В.И. Адамушко и М.М. Елинская, *Современная Геральдика Беларуси* (Минск: Беларуская Энцыклапедия імя Петруся Броўкі, 2012), 7.

Дејци на македонската хералдичка мисла до 21 век

Прв кој што ја „донел“ хералдиката во Македонија и пошироко на овие простори бил Христофор Жефаровиќ, македонски преродбеник, зограф, иконописец, бакрорезец, роден во Дојран. Се школувал во Солун, а потоа заминува во Карловачката митрополија. Се занимавал и со трговија и стекнал голем имот. Најголема слава меѓу сите Јужни Словени, му донела неговата граверска и издавачка работа која претставува прва српска печатница во Војводина. Починал во 1753 г. во Москва. Во 1741 г. го издава преводот на словенски на Стематографијата на Павле Ритер Вitezовиќ, која е издадена 1701 г. на латински. Книгата излегла на 21.10.1741 во Виена, на денот кога бил Арсение потврден за патријарх и кому му е посветена стематографијата. Жефаровиќ додава на книгата 8 гравури со светци и 8 гравури со српски владетели, како и портрет на патријархот Арсение. Грбовите се представени со хералдичко шрафирање за означување на боите. На стематографијата работел и виенскиот мајстор Месмер кој ги режел цртежите на Жефаровиќ во бакар. Цртежите се премногу слични на оние од Стематографијата на Вitezовиќ. Прво е даден грбот на Патријаршијата, грбот на Илирија, на Немањиќевото царство, а потоа по азбучен ред 56 земски грбови. Во вториот дел на Стематографијата, се дава објаснување за секој грб. За разлика од Стематографијата на Вitezовиќ, која била напишана на латински јазик, оваа на Жефаровиќ, напишана на словенски јазик, им била достапна на сите без разлика дали се писмени или не, бидејќи била албум со грбови, владетели и светци. Стематографијата била толку популарна што дури била и забранета.¹³

Освен преводот на Стематографијата која ќе стане првиот илустриран прирачник по хералдика, не се познати никакви други хералдички текстови на Жефаровиќ со што го става во првата фаза на познавање на хералдиката, само препознавање и пренесување на сликите со грб.

Јордан Хаџи Константинов - Цинот (1821-1882), „хералдиката, како наставен предмет, ја вклучил во наставната програма за учениците од трет степен („Первите (най-големите) дѣца“) од образовниот процес што го изведувал во училиштето во Велес и Скопје, веројатно и во Прилеп“.¹⁴ Цинот бил голем следбеник на големиот хrvатски преродбеник Људевит Гај (1809 - 1872), од кого, веројатно, ја наследил и

¹³ Александар Матковски, *Гробовите на Македонија – прилог кон македонската хералдика* (Скопје: Нова Македонија – ИНИ, 1970), 125.

¹⁴ Георги Шоптрајанов, *Хералдика, сигилографија, екслибристика (Врз примери од културата на Велес)* (Скопје: Култура, 1999), 62.

љубовта кон хералдиката. Единственото достапно наставно средство за Џинот, се претпоставува дека била Стематографијата на Жефарович. Не се познати други негови хералдички трудови.

Други значајни дејци од овој период кои се од Македонија, но живееле и твореле во Бугарија се Георги Баласчев и Стефан Бацов.

Георги (Ѓорѓи) Баласчев (1869, Охрид - 1936, Софија) е историчар и публицист. Завршува во солунската егзархиска гимназија и заминува во Софија каде студира историја, па во Виена каде завршува славистика. Бил професор во првата софиска машка гимназија и работел во Народниот историски музеј во Софија. Познаник е на Мисирков од заедничкиот престој во Белград (1889) и во Софија (1890), и е дел од Младата македонска книжовна дружина, и од „Лоза“ каде објавува под псевдонимот Езерски. Тој напишал статија за Бугарскиот државен грб во списанието „Минало“ во 1909 г.¹⁵

Стефан Бацов (1881, Крушево – 1953, Софија). Во 1906 г. завршува декорација и живопис во Прага, потоа заминува во Бугарија каде во 1908 г. станува професор во Националната уметничка академија во Софија, каде предава декорација. Се занимава со дизајнирање на ордени, дипломи, банкноти, акции, амблеми, поштенски марки и друго. Тој е автор на државниот грб на Царство Бугарија во 1927 г. Не се познати негови други трудови од хералдиката.

Првиот кој повеќе се занимава со хералдика е Георги Шоптрајанов, роден во Велес на 2.2.1907, македонски филолог, универзитетски професор и културно-просветен деец, прв Македонец доктор по лингвистички и литературни науки. Основно образование и гимназија завршил во родниот град. Како студент на Филозофскиот факултет во Скопје (1926-1930), на 4.5.1927, бил избран за асистент и така станал прв Македонец со универзитетско звање.¹⁶ Шоптрајанов, престојувал на специјализација во Дижон, Женева, Париз и Бургундија каде се заинтересирал за хералдиката додека работел на својата докторска дисертација која ја одбранил во 1935 г. Во 1937 г. е применен за дописен член на француското друштво за хералдика и сигилографија од Париз. По ослободувањето бил првиот директор на Народна библиотека во Скопје до 1946 г., а потоа е еден од првите професори на Филолошкиот факултет во Скопје. Починува во Скопје во 2001 г.

Освен книгата насловена „Хералдика, сигилографија и еклибристика“, издадена во 1999 година, во која и покрај насловот малку се

¹⁵ Баласчев, Георги . „Българскиот държавен герб“ . Минало, I, 1909, кн.2, 175-185.

¹⁶ Симо Младеновски, „Георги Шоптрајанов“, *Македонска Енциклопедија* (Скопје: МАНУ, 2009), 1859.

занимава со хералдика, не се познати други негови дела посветени на оваа област.

Со хералдиката, на малку посериозно ниво, се занимава Стјепан Антољак, роден во Добој на 29.8.1909 - историчар, универзитетски професор, член на МАНУ. Завршил историја (1933) и докторирал (1935) на Филозофскиот факултет во Загреб. Бил директор на Државниот архив во Задар (1946–1952), работел како научен соработник на Државниот архив во Риека (1953– 1956), професор на Филозофскиот факултет во Скопје (1956–1969, 1969–1975 хонорарно), во Приштина (1963–1969). Бил раководител на Одделението за античка и средновековна историја на ИНИ во Скопје (1967–1971). Член на МАНУ надвор од работниот состав (од 1979). Починува во Загреб на 14.5.1997.¹⁷

Стјепан Антољак во својот учебник по помошни историски науки на скопскиот универзитет, од 1966 г., вклучува дел за хералдика.¹⁸ Антољак дава еден првичен приказ на хералдиката набројувајќи извори, накусо посветувајќи внимание на грбовите на републиките во СФРЈ. Тој прв го споменува македонскиот земски грб и двете негови редакции како црвен лав на златно поле и обратно. Тој е првиот од Македонија кој дава дефиниција за хералдиката, но не се занимава со други теоретски или практични прашања од хералдиката.

Академик Александар Матковски е историчар-ориенталист, роден во Крушево на 30.5.1922. Бил член на КПЈ и учесник во НОБ. По ослободувањето ја завршил Учителската школа во Скопје, дипломирал на Педагошката школа во Белград и на Филозофскиот факултет (група историја) во Скопје во 1951 г. Во 1957 г. докторирал на Филозофскиот факултет во Загреб и станува првиот македонски доктор на историски науки. Дипломирал и на Филолошкиот факултет во Белград - група за ориентална филологија во 1961 г., со што станува и првиот ориенталист во Македонија. Додека се школувал, бил вработен како учител и професор во неколку основни и средни училишта (до крајот на 1954 г.), а потоа ја почнал научната кариера во Институтот за национална историја до пензионирањето во 1987 г. За дописен член на МАНУ е избран во 1986 г., а за редовен член во 1991 г. Повеќе години бил на студиски престои во Каиро, Багдад и Истанбул. Покрај со османлискиот период, се занимавал и со други теми од македонското минато, како и со исто-

¹⁷ Викторија Поповска Коробар, „Антољак Стјепан“, Македонска Енциклопедија, (Скопје: МАНУ, 2009), 71.

¹⁸ Стјепан Антољак, Помошни историски науки (Скопје: Универзитет во Скопје, 1966).

ријата на Ереите во Македонија, Македонија во делата на странските патописци и др. Починал на 15.4.1992 година.¹⁹

Матковски е прв кој посериозно се занимава со хералдика. Интересот за хералдика го добива кога дознава дека во некој манастир покрај Фојница во Босна има грбовник, во кој покрај другите грбови го има и грбот на Македонија.²⁰ Некаде околу 1964 г. заминува во Фојничкиот манастир, каде фотографира грбови од овој грбовник.²¹ Во 1968 г. почнува да пишува статии на оваа тема кои ги објавува во разни списанија. Во неговата оставина во МАНУ, фондот Александар Матковски, се зачувани ракописи од негови статии, копии од статии со кои се служел, преписки, како и библиографски материјали кои ги користел или се обидувал да ги најде.²²

Така во оставината се наоѓаат 78 нумериирани фиши, со податоци за библиографски единици, како и нивната сигнатура во НУБ или во библиотеката на ИНИ доколку истата е достапна во овие библиотеки, односно е назначено дека истата ја нема (21).²³ Библиографските единици се преземени од други статии и книги, за кои Матковски мислен дека ќе му помогнат.²⁴

Претежно се стари дела, 3 од 16 век, 2 од 17 век, едно од 18 век и 16 од 19 век. Понатаму од 20 век, 18 се од пред Првата светска војна, 18 од меѓувоениот период и само 2 од после Втората светска војна.²⁵ Најновата библиографска единица е книгата на Александар Соловјев, *Историја на српскиот грб*, објавена во Мелбурн 1958 г., за која пишува дека треба да се позајми од библиотеката во Белград. Од овде е јасно дека неговите ставови биле силно повлијаени од литературата издаден пред Втората светска војна, пред сè од делата на Александар Соловјев.²⁶

¹⁹ Симо Младеновски, „Матковски Александар“, Македонска Енциклопедија, (Скопје: МАНУ, 2009), 928-929.

²⁰ Поликсена Матковска, сопругата на Александар, документарна емисија „Александар Матковски“ (17:40), Телевизија КИСС, Тетово, 2001., <https://www.youtube.com/watch?v=XHoACA4fTZc> посетено на 26.4.2019.

²¹ Според зборовите на Матковски од МАНУ, Фонд Александар Матковски, АЕ 53/1-5.

²² Истражувањето на оставината на Александар Матковски во МАНУ е спроведено во текот на 2017 и 2018 година. Од преображенот опус, истражен е материјалот поврзан со неговите хералдички интереси.

²³ АЕ 64/1-159.

²⁴ Според проф. Вера Антиќ, кому Матковски ѝ бил ментор, една работа која ја научила од Матковски е токму тоа, да ги запишува библиографските единици искористени од другите по дадена тема. Разговор со авторот, април 2019.

²⁵ За некои дела нема година на издавање.

²⁶ Александар Василијевич Соловјев (18.9.1890, Калиш кај Гродно, Руско царство, сега Полска — 15.1.1971, Женева, Швајцарија) руски историчар, стручњак за сред-

Од преписката со колегите, најстаро зачувано писмо во фондот е од 1966 година испратено од Софија.²⁷ Со тоа се определува поблиску времето кога се јавува интересот на Матковски за хералдиката, или поточно историјата на македонскиот грб, како и неговото каталогизирање. Почнувајќи некаде од 1968 г. Матковски пишува неколку статии и писма по медиумите, од кои во неговата оставнина од МАНУ се зачувани неколку.

Има две статии кои не се датирани. Првата е најверојатно од раната фаза на истражување на оваа проблематика, тие се: „Најстарите македонски грбови“ статија за македонскиот грб во грбовникот на Корениќ - Неориќ, непознат датум.²⁸ Втората е од подоцнежен период - „Македонски грбови во минатото“- популарен текст, без фусноти кој на 12 страни, прави попис на дотогаш најдените грбови на Македонија, непознат датум.²⁹

Во текот на 1968 г. работи на книгата која има работен наслов „Стариот земски грб на Македонија и други македонски грбови (Прилог кон македонската хералдика)“.³⁰ Текстот е пишуван со молив на хартија, често од различен формат. Имено текстот е пишуван на бела хартија, на задната страна од разни документи како извештаи, покани, формулари итн, но и на хартија за пакување, дури и на салфети. Често од листовите се отсечени делови кои веројатно отпаднале од текстот.

Книгата потоа е напишана на машина за пишување на латиница, од која се направени словослагачки отисоци дадени на авторот да ги коригира, со обележени места за слики. Во фондот на Матковски има и неколку комплети од цинкани клишеа потребни за печатењето на колорните претстави на грбовите. Целиот процес траел 2 години, и

новековна историја и средновековна хералдика. Се школува во Варшава, тогаш во рамките на Руското царство каде дипломира на Правниот факултет во 1912 г. а потоа Историско-филолошкиот факултет. Потоа во 1917 година пребегнува од Русија и во 1920 година доаѓа во Белград, како асистент на правниот факултет. По втората светска војна не е прифатен од комунистичките власти и во 1951 пребегнува во Женева каде е редовен професор по славистика. Се занимава со проучување на илирската хералдика и објавува многу статии, од кои најзначајни се *Постанокот на илирската хералдика и семејството Охмучевиќ, Приноси за босанската и илирска хералдика, и Историја на српскиот грб*, кое е објавено во Мелбурн 1958 г. Член е на Меѓународната академија за хералдика од 1967 г. Умира во Женева 1971. <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:aleksandar-solovjev> посетено на 26.4.2019.

²⁷ Стои „испраќачот е нечиток“ АЕ 63/I-III. Но Стојан Антонов го препознава потписот - Тодор Герасимов (1903-1974) професор по нумизматика на софискиот универзитет. Во него Герасимов му препорачува на Матковски книги за грбовите на Балканските земји: статијата од Баласчев и делата на Соловјев.

²⁸ АЕ 52/1-9.

²⁹ АЕ 46/II/1-12.

³⁰ АЕ 45/ 1-377.

книгата е објавена во 1970 г., во која, главно, се зборува за присуноста на лавот во илирските гробовници. Во книгата има скромен дел од теориската хералдика и соодветна терминологија, што, веројатно, се должи на тоа што македонската хералдичка мисла е во зачеток и недостапува позначајно објаснување за симболизацијата на лавот.

Најплодна е 1969 година со писма и статии, кога и Матковски е највеќе ангажиран со пишувањето на својата книга.

„Македонски грб од 1340 година не постои“ – писмо реакција на написот објавен во списанието *Журнал* на 11.10.1969 г., Автор на текстот, како што смета Матковски, е Славко Димовски, кому му ги припишува и текстовите во весникот *Нова Македонија*, како и списанието *Македонија на Матица на иселениците*. Во писмото, Матковски споменува дека лично тој, а не Димовски, прв го видел и го претставил пред македонската јавност пред 4 години фојничкиот гробовник и македонскиот грб. Во писмото на 5 страни пишувани на машина, Матковски пишува за дотогашните сознанија за потеклото и датирањето на Фојничкиот гробовник, со што ја побива тезата дека македонскиот грб преставен таму е од 1340 г.³¹

„Најстариот грб на Македонија“, објавен во *Историја*, год V., 1969, кн.1.³² Во оваа статија Матковски дава преглед на почетокот на хералдиката воопшто и за илирската хералдика на Охмучевиќ, целосно преземајќи ја нарацијата на Соловјев. На крај го споменува грбот на Македонија само од гробовникот на Корениќ-Неориќ од 1595 г.

„Стари грб Македоније“, објавен во Југословенски историски часопис 1969, 1,2. Текстот е на 12 страни со машина за пишување плус 3 страни со белешки. Во најголем дел го цитира А. Соловјев и неговите две дела: „Постанокот на илирската хералдика и семејството Охмучевиќ“ од 1933 г. и „Прилози за босанската и илирска хералдика“ од 1954 г.³³

Матковски својот хералдички опус не го ограничи само на Македонија и нејзината хералдика. Така тој пишува за „Хералдичко претставување на Отоманската империја во Европа“ објавено во *Гласник ИНИ* 1969, XII, 1-2.³⁴

Од позначајните статии се и „Албански гробови во минатото“ објавена на албански јазик во Приштина во 1969 г.³⁵ Така Матковски не

³¹ AE 53/1-5.

³² AE 49/1-15.

³³ AE 47/1-15.

³⁴ AE 229/I.

³⁵ Matkovski, Aleksandar. „Stemat Shqiptare në të kaluarën“, *Gjurime Albanologjike*. 2, (Prishtina: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1969).

е само основоположник на македонската, туку и на албанската хералдика. Текстот содржи 103 страни на машина за пишување, со 5 фотографии и 3 негативи на грбови од Албанија.³⁶

По објавувањето на книгата пишува писма на реакции. Таква реакција е и на текст објавен во „Борба“ на 10.10.1971 од Коста Тимотејевик за грбовите на југословенските републики. Матковски реагира на изјавата дека Македонија до 1945 г. нема свој грб. Тој на 5 страни објаснува дека таков грб постоел и го повикува да ја консултира неговата книга „Грбовите на Македонија“.³⁷ Ова преставува најдоцната статија од фондот на Матковски во МАНУ.

Истата година е издадена колекција од 21 дијапозитиви од грбовите и малечка брошурка од 16 страни со опис на слајдовите, кои биле презентирани по училишта. Изданието е на Заводот за културно-просветен и наставен филм на СР Македонија, Скопје.³⁸

Матковски повторно во 1990 година ќе почне да пишува писма по весници кога со повторното реиздавање на книгата Грбовите на Македонија доаѓа до популаризација на земскиот грб како можен грб на идната независна држава Македонија.³⁹ Во базата на НУБ Климент Охридски, пребарувањето по „Александар Матковски“ враќа 96 одредници од кои две се само за хералдика, Книгата Грбовите на Македонија во две изданија од 1970 г. и 1990 г.

Милош Константинов, роден во Ресен на 26.3.1926 - етнолог, историчар и публицист, долгогодишен директор на градските архиви на Битола и на Скопје, универзитетски професор. Основно училиште и гимназија завршил во Битола (1937-1946). По дипломирањето на скопскиот Филозофски факултет - на Групата за етнологија (1954), бил назначен за директор на Архивот во Битола (1956). Докториран на Природно-математичкиот факултет во Скопје (1960). Подоцна бил назначен за директор на Архивот на Скопје (1964). По пензионирањето (1984) е избран за редовен професор на Природно-математичкиот факултет по неколку предмети етнологија. Умира во Скопје на 7.6.1993.⁴⁰

³⁶ AE 68/1-103

³⁷ AE 50/1-10.

³⁸ Матковски, Александар. *Македонските грбови во минатото*. (Скопје: Завод за културно-просветен и наставен филм на СР Македонија, 1971) од колекцијата на Симеон Симев.

³⁹ Александар Матковски. „Хералдичката традиција треба да се чува“, *Нова Македонија*, 9.9.1990.

⁴⁰ Младеновски, „Матковски Александар“, 792.

Милош Константинов во 1972 г. во статијата „Седум градски грбови“ ја дава првата анализа на „грбови“⁴¹ на седум општини од СР Македонија. Тој е првиот во Македонија кој спровел анкета меѓу општините дали користат грб, на што само 7 општини позитивно одговориле. Грбови биле дизајнирани на социјалистички начин, Сепак Константинов направил анализа на штитот и другите елементи на грбот.⁴² Константинов ќе напише писмо во дневниот печат во 1990 г. во кое ќе повика на почитување на хералдичките правила при утврдување на државен грб.⁴³

Македонски хералдички автори на 21 век

На почетокот на 21 век македонската хералдичката мисла влегува во нова етапа. Хералдиката како помошна наука, се изучува заедно со другите помошни науки во истоимениот предмет во еден семестар на Филозофскиот факултет - Институтот за историја. Со создавањето на Македонското хералдичко здружение во 2003 г. се создава тело кое е поконцентрирано на истражување на хералдиката. Следната година, потпретседателот на здружението, Снежана Филипова,⁴⁴ ќе го воведе изборниот предмет хералдика, во програмата за среден век на Институт за историја на уметноста.

Гласникот на здружението „Македонски хералд“ од 2005 г. објавува текстови од хералдика. Во него објавуваат неколку автори.⁴⁵ Снежана Филипова почнува да објавува статии истата година⁴⁶ и во 2015 г., 7 претходно објавени текста поврзани со хералдички мотиви на фрески и една со мијачкото знаме, се објавени во книгата „Студии за македонската хералдика“.⁴⁷

⁴¹ Всушност станува збор за социјалистички симболи наречени „грбови“ кои од хералдичка гледна точка не се грбови.

⁴² Милош Константинов, „Седум градски грбови“, *Македонски архивист*, број 1, (Скопје: Здружение на архивистите на СРМ), 1972. 30-46.

⁴³ Милош Константинов, „Мора да се почитува хералдиката“, *Нова Македонија*, 12.6.1992.

⁴⁴ Проф. д-р Снежана Филипова (1965), Институт за историја на уметноста, потпретседател на Македонското хералдичко здружение (2003-2007).

⁴⁵ Македонски хералд објавува текстови и од вексилологија, амблематика, фалеристика, сигнумастика и сл. По еден текст кој се допира до хералдиката имаат напишано и Ана Јорданова, Лена Ангелкоска, Стојанче Величковски, Коста Стаматовски, и Александар Гижаровски.

⁴⁶ Снежана Филипова, „Белешки за мијачкото знаме“ *Македонски хералд* 1(2005) и 2(2007).

⁴⁷ Снежана Филипова, *Студии за македонската хералдика* (Скопје: Маџедоника литера, 2015).

Јован Јоновски⁴⁸ објавува 14 статии,⁴⁹ како и македонски хералдички терминолошки речник во Македонски хералд, во кое во 10 досегашни броеви се дефинира хералдичката терминологија на македонски јазик.⁵⁰ Јоновски учествува на меѓународни конгреси по хералдика.⁵¹

Бобан Петровски⁵² ја објавува книгата „Хералдика и инсигни“ во 2009 г., која е првиот современ хералдички учебник, во кој се дадени посовремени сфаќања за хералдиката и за грбот. Во книгата се представени и хералдичките јурисдикции во Европа, како и преглед на хералдичарите од соседството.⁵³

Иван Нацевски⁵⁴ од 2011 г. започнува да објавува во Македонски хералд.⁵⁵ Се концентрира на грбовите на Македонија (земски и од ев-

⁴⁸ Д-р Јован Јоновски (1971), хералдичар, Претседател на Македонското хералдичко здружение (2003-2018) и Македонското грбословно друштво (2018-), вонреден член на Интернационалната академија по хералдика.

⁴⁹ Јован Јоновски во него ги има објавено следните трудови: „Црковната хералдика во Македонија“, Македонски хералд 10; „Сонцето во општинската хералдика во Република Македонија“; Македонски хералд 9, 2015; „Радовиш со нов грб и знаме“, Македонски хералд 8, 2014; „Штитот во македонската месна хералдика“, Македонски хералд 8, 2014; „Грбот на град Скопје“, Македонски хералд 7, 2013; „Месната хералдика во Македонија“, Македонски хералд 6, 2012; „Хералдички грбови за Претседателот и МПЦ“, Македонски хералд 4, 2010; „Грбовите на Македонија“, Македонски хералд 3, 2009; „Македонија со старо, нов грб“, Македонски хералд 3, 2009; Јоновски Јован, „Хералдичка анализа на штитовите од Нерези“, Македонски хералд 3, 2009; „Нови месни грбови“, Македонски хералд 2, 2007; „Што е грб?“, Македонски хералд 2, 2007; „Сребрениот волк на Македон“, Македонски хералд 1, 2005.

⁵⁰ Во рубриката „Македонски хералдички терминолошки речник“ се објавени: (Грб: поле и фигура, хералдички бои), Македонски хералд 2, 2005; (Видови штитови, поделби и линии на партиции) Македонски хералд 3, 2009; (Чесни фигури – ординарии и нивни карактеристики), Македонски хералд 4, 2010; (Карактеритики на ординарии - продолжеток и субординарии), Македонски хералд, 5 2011; „Крст“, Македонски хералд 6, 2012; „Лав“ Македонски хералд 7, 2013; „Орел“, Македонски хералд 8, 2014; „Други фигури“, Македонски хералд 9, 2015; „Сонце“, Македонски хералд 10, 2016.

⁵¹ Штутгарт, 2010; Чешин 2012, Осло 2014, Глазгов 2016, Чешин 2018.

⁵² Проф. д-р Бобан Петровски (1972) професор на Филозофскиот факултет – Скопје - Институтот за Историја на предметот Помошни историски науки и на Педагошкиот факултет - Скопје по предметот Хералдика.

⁵³ Бобан Петровски, *Хералдика и инсигни* (Скопје: де Гама, 2009).

⁵⁴ Д-р Иван Нацевски (1985), Стоматолог, потпретседател на Македонското грбословно друштво.

⁵⁵ „Воена Хералдика“ Македонски хералд 5, 2011; „Американските воени ознаки и институтот за хералдика“ Македонски хералд 6, 2012; „Хералдика на руските вооружени сили“, Македонски хералд 7, 2013; Македонски месно-хералдички систем, Македонски хералд 7, 2013; „Односот меѓу црвениот и златниот лав кај Матковски“, Македонски хералд бр. 9, Скопје, МХЗ, 2015; „Блазонот на лавот во припишаните грбови на Александар III Македонски“, Македонски хералд бр. 10, Скопје, МХЗ, 2016.

ропските гробовници) и на приписаните гробови на Александар Македонски како и на терминолошкиот речник.

Во 2015 г. излегува книгата „Симболите на Македонија“ од Јован Јоновски. Покрај теоретски дел, во неа има и анализа на историските гробови поврзани со Македонија, како и базична анализа на лавот и сонцето.⁵⁶

Во 2018 г. Јоновски ја одбранува докторската дисертација со наслов „Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија“ на Институтот за национална историја кај менторот проф. д-р Драгица Поповска. Дисертацијата е интегрално издадена во 2019 г.⁵⁷

Развојот на македонската хералдичка мисла

Првата дефиниција на хералдиката во Македонија е дадена од Стјепан Антољак која гласи: „Хералдиката е помошна историска наука која се занимава со проучувањето на настанокот и развојот на гробовите па според утврдените правила го определува начинот на ликовното и описното прикажување на грбот.“⁵⁸ Матковски ја дефинира хералдиката како „помошна историска наука која има за цел да го проучува настанувањето и историскиот развиток на грбот воопшто или на одделни гробови, да даде утврдени правила според кои треба да се составуваат, а потоа и ликовно да се изработуваат гробовите, да го утврди начинот на читањето (блазонирањето) на гробовите и да истражува на кого му припаѓа одделен грб.“⁵⁹

Во поновата македонска литература Бобан Петровски главно се држи до дефиницијата од Матковски: „помошна историска наука, која се занимава со проучувањето на настанувањето, историскиот развој и уметничка изработка на гробовите воопшто или на одделни гробови“.⁶⁰ Снежана Филипова хералдиката ја дефинира како „проучување на настанувањето, развојот и примената на гробовите. Тоа се заснива на збир од правила според кои се распоредуваат, цртаат, опишуваат (блазонираат) фигурите, предметите и нивната поставеност во штитот“.⁶¹

⁵⁶ Јован Јоновски, *Симболите на Македонија*, (Скопје: Силсон, 2015).

⁵⁷ Јоновски, *Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија*.

⁵⁸ Антољак, *Помошни историски науки*, 268.

⁵⁹ Александар Матковски, *Гробовите на Македонија – прилог кон македонската хералдика* (Скопје: Нова Македонија – ИНИ, 1970), 7.

⁶⁰ Петровски, *Хералдика и инсигни*, 11.

⁶¹ Филипова, *Студии за Хералдиката во Македонија*, 7.

Јован Јоновски ја дава оваа збирна дефиниција: наука, која се занимава со проучувањето на: настанувањето, историскиот развој и правни односи поврзани со грбовите кои припаѓаат на поединци, семејства или заедници; принципите и правилата според кои се распоредуваат, претставуваат фигурите во штитот и нивното ликовно прикажување и опис на грбот.⁶²

Главниот елемент на хералдиката е грбот – чија примарна улога е идентификација. Зборот грб во македонскиот јазик доаѓа од јужнословенските јазици, каде пак доаѓа од германскиот збор „Erbe“ што значи наследност. „Erbe“ преку руското „герб“ преога во српскиот збор грб.⁶³

За Стјепан Антољак: „Грбот е трајна ознака на одделни личности, корпорации, политички и црковни установи и организации, изразени со ликовни средства, според установени и определени правила“.⁶⁴ Матковски, пак грбот го дефинира како „специјална фигура, или симболично обликување, белег, амblem т.е наследен, непроменет знак, составен според правилата на хералдиката кој служи за разликување на одделно лице, род, општество, институција, град, област, народ, држава, корпорација, политичка, стопанска или црковна организација.“⁶⁵ Петровски целосно ја прифаќа дефиницијата со незначителни интервенции.⁶⁶ Јоновски дава збирна дефиниција: грбот е симболична претстава што укажува на грбоносецот, односно некое негово право и аспирации, изразен со ликовни средства кои се насликаны на штит, според хералдички правила, описан со блазон.⁶⁷

Заклучок

Првата фаза на интерес во хералдиката во Македонија се јавува во 18 век преку преводот на Стематографијата на Павле Ритер Вitezовиќ од страна на Христофор Жефаровиќ кој ова дело го прави достапно на словенската публика и кое ќе стане своевидна основа за хералдиката во овие краеви. Служејќи се со стематографијата, Јордан Хаџи Константинов – Цинот во 19 век ќе ја шири свесноста за постоењето грбови.

Втората фаза и првиот дел од третата фаза ќе започнат 1966 г. со „Помошните историски науки“ од Стјепан Антољак, како и пишува-

⁶² Јоновски, *Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија*, 32.

⁶³ Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби* (Београд: Завод за уџбенике, 2008) ,7.

⁶⁴ Антољак, *Помошни историски науки*, 177.

⁶⁵ Матковски, *Грбовите на Македонија*, 14.

⁶⁶ Петровски, *Хералдика и инсигнии*, 34.

⁶⁷ Јоновски, *Сонцето...20*.

њата на Александар Матковски, Славко Димовски и Милош Константинов кои ќе доживеат своевидна кулминација во периодот од 1968-1972 година. Сепак најголемо влијание ќе има книгата „Гробовите на Македонија“ од Матковски. Но непосредно по оваа кулминација интересот за хералдиката, од непознати причини, како да запира. Не се познати никакви статии во следниот период од две децении.

Интересот за хералдиката повторно ќе се појави во 1990 г. кога осамостојувањето на Македонија ќе стане реалност а со него и прашањето за нови државни симболи. Повторно најголема улога за повторната популаризација на хералдиката во Македонија е повторното објавување на книгата „Гробовите на Македонија“ од Матковски. Но од страна на развојот на хералдичката мисла во Македонија нема да има промени. Промените ќе се случат скоро 15 години подоцна.

Во 2003 г. се формира Македонското хералдичко здружение. Следната година, потпретседателот на здружението, Снежана Филипова, ќе го воведе изборниот предмет хералдика во програмата за среден век на Институт за историја на уметноста. Во 2005 г. ќе се одржи првото предавање по хералдика во Музеј на Македонија каде ќе биде и промовиран првиот број на Македонски хералд.

Сепак најголемиот напредок ќе се случи во 2009 г., кога ќе се случат неколку многу важни моменти за развојот на хералдичката мисла во Македонија. Најнапред излегува од печат првиот современ хералдички учебник од Бобан Петровски по предметот, „Хералдика и инсигнии“ на Европскиот универзитет. Петровски предава Помошни историски науки на Институт за историја и го осовременува предавањето по хералдика.

Во музејот на Македонија ќе биде отворена поставка посветена на хералдиката на Македонија проследена со предавање за најновите истражувања.⁶⁸ Истата година ќе биде изработен и грб за Претседателот на Република Македонија и други грбови, со што хералдиката е подигната во четвртата фаза со теориска и практична работа.

Во следната деценија со објавување на статии од теориската хералдика, дефинирање на синтаксата на блазонирањето, како и постојаното зголемување на терминолошкиот речник, утврдување на македонскиот територијален хералдички систем и добивање хералдички грбови за општините, ја става македонската хералдика во четвртата фаза, особено со првата одбранета докторска дисертација по хералдика.

⁶⁸ Чиј автор е Јован Јоновски.

Литература:

Извори:

МАНУ, фонд Александар Матковски (АЕ 45/ 1-377; АЕ 46/II/1-12; АЕ 47/1-15; АЕ 49/1-15; АЕ 50/1-10; АЕ 52/1-9; АЕ 53/1-5; АЕ 63/I-III, АЕ 64/1-159; АЕ 68/1-103; АЕ 229/I)

Монографии, статии и енциклопедии:

Адамушко В.И. и М.М. Елинская, *Современная Геральдика Беларуси* (Минск: Беларуская Энцыклапедия імя Петруся Броўкі, 2012).

„Александар Василијевич Соловјев“ <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:alexandar-solovjev> посетено на 26.4.2019.

A New Dictionary of Heraldry, Stephen Frair Ed., (London: Alphabooks, 1987).

Антољак Стјепан, *Помошни историски науки* (Скопје: Универзитет во Скопје, 1966).

Арсеньев Юрий В., *Геральдика* (Москва: Терра - Книжный клуб, 2001).

Ацовић Драгомир, *Хералдика и Срби* (Београд: Завод за уџбенике, 2008).

Zmajić Bartol, *Heraldika, Sfragistika, Genealogija, Veksilologija, Rječnik Heraldickog Nazivlja* (Zagreb: Golden Marketing, 1996).

Znamierowski Alfred, *Insignia, Symbole i herbi Polskie* (Warszawa: Swiat Książki, 2003).

Јоновски Јован „Гробовите на Македонија“, Македонски хералд 3, 2009.

Јоновски Јован, „Грбот на град Скопје“, Македонски хералд 7, 2013.

Јоновски Јован, *Симболите на Македонија*, (Скопје: Силсон, 2015).

Јоновски Јован, *Сонцето и лавот како симболи во хералдиката и вексилологијата на Македонија* (Скопје: Македонско грбословно друштво, 2019).

Јоновски Јован, „Црковната хералдика во Македонија“, Македонски хералд 10, 2016.

Константинов Милош, „Мора да се почитува хералдиката“, *Нова Македонија*, 12.6.1992.

Константинов Милош, „Седум градски грбови“, *Македонски архивист*, 1, (1972).

Коробар Викторија Поповска, „Антољак Стјепан“, *Македонска Енциклопедија*, (Скопје: МАНУ, 2009).

Матковска Поликсена, „Александар Матковски“, Телевизија КИСС, Тетово, 2001., <https://www.youtube.com/watch?v=XHoACA4fTZc> посетено на 26.4.2019.

Матковски Александар, *Гробовите на Македонија – прилог кон македонската хералдика* (Скопје: Нова Македонија – ИНИ, 1970).

Matkovski, Aleksandar. "Stemat Shqiptare në të kaluarën", Gjurime Albanologjike. 2, (Prishtina: Insituti Albanologjik i Prishtinës, 1969).

- Матковски Александар. „Хералдичката традиција треба да се чува“, *Нова Македонија*, 9.9.1990.
- Младеновски Симо, „Георги Шоптрајанов“, *Македонска Енциклопедија* (Скопје: МАНУ, 2009).
- Младеновски Симо, „Матковски Александар“, *Македонска Енциклопедија*, (Скопје: МАНУ, 2009).
- Нацевски Иван, „Блазонот на лавот во припишаните грбови на Александар III Македонски“, *Македонски хералд* 10, 2016.
- Нацевски Иван, „Односот меѓу црвениот и златниот лав кај Матковски“, *Македонски хералд* 9, 2015.
- Neubecker Ottfried, *A Guide to Heraldry* (New York: Barns & Nobels, 1997).
- Pastoureau Michel, *Heraldry, its Origin and Meaning* (London: New Horizons, 1996).
- Петровски Бобан, *Хералдика и инсигни* (Скопје: де Гама, 2009).
- Филипова Снежана, *Студии за македонската хералдика* (Скопје: Маџедоника лтера, 2015).
- Fox-Davis A.C., *A Complete Guide to Heraldry* (New York: Bonanza books, 1909 reprint 1978).
- Шоптрајанов Георги, *Хералдика, сигилографија, екслибристика* (Врз примери од културата на Велес) (Скопје: Култура, 1999).
- Woodcock Thomas, John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry* (Oxford: Oxford University Press, 1988).

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 091=512.161:271.2(497.781)"1871"

Викторија АЛЕКСОСКА

Стојанка КЕНДЕРОВА

Софиски универзитет „Св. Климент Охридски“ – Софија, Р. Бугарија

СУЛТАНСКИ ФЕРМАН ОД 1871 ГОДИНА ЗА ЦРКВАТА „Св. НИКОЛА“ ВО СЕЛО БРЖДАНИ - КИЧЕВСКО

Селото Брждани е едно од најголемите села во Кичевско. Во османскиот период од историјата, тоа спаѓа административно кон *нахијата* (збирна селска општина) Кичево. Самиот град Кичево и Кичевијата паѓа под османска власт кон крајот на XIV век и тоа во 1385 година. Веднаш по освојувањето градот е претворен во воен и административен центар.¹ Кичевската нахија во XV и до втората половина на XVI век спаѓа во составот на Паша санџакот, додека пак по втората половина на XVI век, најдоцна до 1553 година, таа се наоѓа во составот на Скопскиот санџак.

Селата од Горно Кичево биле мали, а исто така и оние од Горна Копачка. Според патеписот на Васил К'нчов, Брждани е едно од поглавните села од Кичевско. Тоа се наоѓа на југозапад од градот, во долината на Долна Копачка, а во 1983 година имало околу 450 жители христијани. Мажите заминувале во туѓина како дограмации. Имало училиште и убава црква.²

Следниот автор, кој ни претставува подетални информации за селото, е Томе Смиљаниќ. Тој пишува за населбите и потеклото на на-

¹ Повеќе за Кичево низ османскиот период може да видите во: Душан Ристоски, *Кичево и Кичевско низ историјата*. ЕЛС – Општина Кичево. (Скопје: НИП „Ѓурѓа“, 1998); Викторија Алексоска, *Кичевската нахија според извори на османски јазик (XV-XVII век)* (престојно издание).

² Васил Кънчов, *Македония. Пътеписи*. Съставител Маргарите Василева. (София: Академично издавателство „Проф. Марин Денисов“, 2000), 488. Овој автор ги опишува накратко и селата Орланци, Бранештица, Карбуница и Попоец.

селението во Кичевијата во почетокот на XX век и забележува дека селото е на левата страна од Бржданска Река, на високата речна тераса. Нивите се по крчевините и во речните долини под селото. Називи на шумите се следниве: према Јудово Пресlop, а према Деборци и село Турје Горчмајнца, Свински Задел, Рамен Лаз и Манастир. Преку реката се Осој и Кремен, а спрема Видрани Мали Красје. Нивите се околу селата: Равен, Равни Врв, Селска Нива, Прзголи, Бешко'а, Ливада и Ву Двора; видите се: Горно и Долно Мало во селото и Манастирски Извор кај рушевината на манастирот.

Куќите се на стрмни падини. Во почетокот на XX век, имало 70 куќи на православни Брсјаци. Мислат дека се доселени од охридскиот крај, од селото Брежана, па името малку го преврtele.

Старото село било на Селце, каде се и т.н. „латински гробишта“. Кога го раскопале гробот, велат дека нашле покрај черепот на умрениот и стомна. Рувче Аврамович Милески нашол кај Горчмајница плоча со натпис и слика. Кажуваат дека водата од Горчмајница била „донасена“ со водоводот до манастирот. Кога манастирот бил под опсада, Турците пронаоѓаат вода со помош на една жедна мазга која ја осетила водата и со нозете копала.³

Главни родови во селото Брждани се следните: Шуниковци (5 куќи), Милевци (5 к.), и Василевци (5 к.), слават Св. Никола, а старите се – Ликовци (2 к.), Трпевци (3 к.), Грловци (Дојчиновци, 8 к.), Петковци (4 к.), Николовци (7 к.), Андревци (3 к.), Пауновци (2 к.), Љупевци (6 к.), Гутевци (3 к.), сите ја слават Св. Никола и старите се или од селото Брежани кај Охрид, или кај Дебар. Точно не го знаат потеклото. – Манчевци (13 к.), Св. Никола, од Свињишта. – Мијаковци (4 к., Св. Никола) се по потекло од мијаците.⁴

Црквата во село Брждани се вика „Св. Никола“ и се наоѓа во прекрасна природа. Во врска со оваа црква, зачуван е еден документ напишан на османски јазик.

Документот којшто го претставуваме е *ферман* (заповед) на султан Абдул Азиз (1861-1876) и е најраниот познат османски документ за селото. Тој е уплатен до управителот на *вилаетот* Солун (Селаник) и до други високи функционери, меѓу кои и *наиб* (заменик кадија) и *муфтијата* на Кичево. Со него се овозможува да се изгради разрушената црква во село

³ Томе Смиљанић, „Кичевија“, Насеља и порекло становиштва. Кљига 28, уредио д-р Јован Ердељановић (Београд : Српска краљевска академија, 1935), 453

⁴ Исто, 451- 452.

Брждани, каде точно се почитуваат досегашните нејзини димензии, претставени во лакти (зира),⁵ да не се пречи во овој процес и да не се врши насилиство над населението. Специјално е одбележано дека таа не се наоѓа во муслуманското маало, како и во границите на вакифот.

Слика 1. Црквата св. Никола во с. Брждани, Кичево.

Ферманот е издаден на 16 јули 1871 г. во Константинопол (Истанбул) по испратената молба до султанот од валијата на Солун, како и по дадена молба и извештај од страна на грчкиот патриарх . Во тој период во духовен однос, градот Кичево со казата спаѓал во Дебарската епархија која што била под грчка духовна власт.⁶

⁵ Лакот (зира) - мерна единица за димензии; во градежништвото = околу 75 см.

⁶ Во декември 1872 година, Дебарската епархија упатува молба за присоединување кон формираната во 1870 година Бугарска Егзархија. Во текот на летото на 1874 година од страна на епархијата се направени нови тврдења во кои е изразена желбата на мнозинството да се смета за дел од егзархиската канцеларија. Кон Егзархијата припаѓало целото население на Дебарската каза (околија; општина) и 54 села од Кичевската каза, додека останатите 25 села сакале да се задржи грчката духовна власт. Во почетокот на 1875 година овие 25 села останале до моментот верни на Патријаршијата, составуваат *мазхар* (колективна изложба) за пристапување кон Егзархијата. Фактички целата епархија, со исклучок на Кичевскиот манастир, заземен од грчкиот владика после заточението во Света Гора во септември 1874 година на отец Кузман - игумен на манастирот, се потчинува на егзархиската канцеларија. На 9 мај 1875 година егзарх Антим упатува владина наредба до управувањето на *вилаетот* за спроведување на анкети (*истилјам*) во Дебарска епархија, кои се одржуваат во текот на летото на истата година. Според резултатите само две села во

Султанските фермани претставуваат документи кои имаат најсложена структура. Исполнети се со многу шаблони изрази, епитети на арапски јазик, за кои при превод се налага да се бараат различни синоними. Потекнуваат од највисокото владејачко тело во империјата, *Диванот*, предводен од султанот. Тие се издаваат во негово име и се однесуваат на сите прашања на империјата - политички, административни, финансиски, воени, итн. Истите се одликуваат со целост и совершенство во композициски, лингвистички и калиграфски однос. Карактеристичен белег, кој им дава валидност е султанската *тугра* (монограмно вплетено име на владеачкиот султан), пишувана најпоследна, но поставена на почетокот на документот како почит кон султанската институција.⁷

Ферманот којшто го претставуваме е прилично оштетен. На некои места зборовите и изразите кои сме ги прочитале, бидејќи истите се дел од шаблони изрази, се поставени во прави загради ([]). Во прави загради со три точки [...] сме ги поставиле и случаите кога не сме успеале да го прочитаме зборот.

Во продолжение е прикажан оригиналниот документ, со превод на бугарски, а потоа и на македонски јазик. Преводот на ферманот од османски на бугарски јазик, како и белешките кон преводот, се направени од проф. д-р Стојанка Кендерова од Софија во јули 2018 година. Дополнително Викторија Алексоска направи превод од бугарски на македонски на нејзиниот превод во септември 2018 година. Ферманот е претставен и даден за разработка од страна на претставници од месната заедница на црковниот одбор на црквата „Св. Никола“ од село Брждани, на чело со Трајче Јанески на почетокот на 2018 година. Благодарност до нив за дозволата и правото да го објавиме истиот.

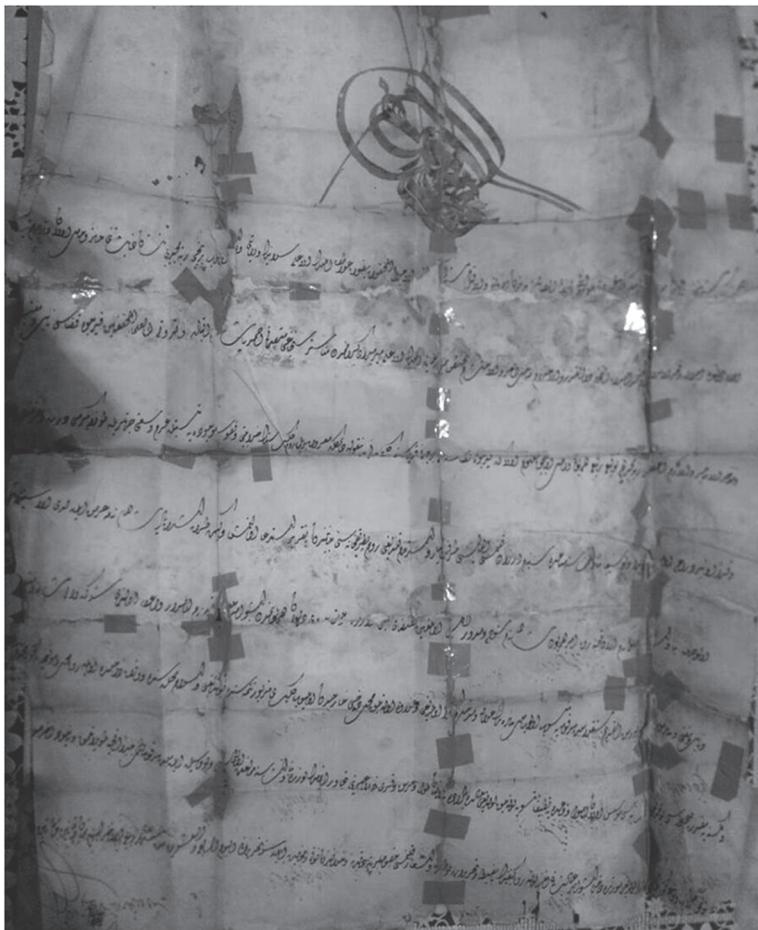
Интересен податок на кој наидов при посетата на црквата „Св. Никола“ во село Брждани, во септември 2018 година, е каменот кој се наоѓа на средина на подот во внатрешноста на црквата. На него пишува „Ц. Свети Никола 1872. Се. Бр“. Тоа всушност се совпаѓа со датумот на издавање на ферманот, напишан и испратен во 1871 година, со што наредната година веќе е поставен овој камен како белег на изградувањето на разрушената црква.

Дебарската каза и 20 куќи во градот се искажуваат за грчката црква. По ред причини, сепак до 1878 година Дебарската епархија не добива егзархиски митрополит. Повеќе за ова прашање и извори за него може да се види во Зина Маркова, *Българската екзархия 1870-1879*. (София: БАН, 1989), 96-97.

⁷ Борис Недков, *Османотурска дипломатика и палеография*. Т. I. (София: Наука и изкуство, 1966). 127-144.

Слика 2. Камен кој се наоѓа во црквата св. Никола во с. Брждани

Слика 3. Ферман од село Брждани, Кичевско – 1871 година.

عبد العزيز خان شاه بن محمود المضفر دائما

{1} دستور مکرم مشیر مفہم [نظام العالم] مد[بر][امور الجمهور بالفكر الثاقب متمم] مهام الانام بالرأى الصائب ممهد بنیان الدولت والاقبال مشیر [ارکان السعادت و] الاجلال المحفوف بصنوف عواطف الملك الاعلى سلانیک ولایتی والیسی اولوب برنجی رتبه مجیدی نشان ذیشانی حائز وحامل اولان وزیرم صبری پاشا {2} ادام الله تعالى اجلاله وفخر الامراء الكرام معتمد الكبراء الفخام ذو القرد والاحترام صاحب العز والاحتشام المختص بمزيد عنایت الملك الاعلى میر میران کرامدن مناسنر سنجاغی متصرف احمد پاشا [دام] اقباله وقدوت العلماء المحققین قیرچوہ قضائی نائب ومقتیسی {3} ومفاخر الاماجد والاکارم اعضای زید مجدهم توقيع رفیع همایونی واصل اولیجق معلوم اولا که قیرچوہ قضائیه [تابع] برجانی قریه سنه کائن آی نیقوله دیمکله معروف بر باب روم کلیسانسناخ خرابیتی ونفوس موجوده یه نسبتلہ عدم وسعتی جهتار یله طولاً یکرمی درت وعرضأ اون التي {4} وقدأ اونبر ذراع اولمق [...] وتوسيعاً بنا وانشائیه مساعدہ سنیه م ارزان فلنسی الوالیسی طرفدن نیاز واسترحام فلندیغی روم پطريقخانه سی جانبدن با تقریر استدعا اولنمش وکیفیت طرف اشرف پادشاهانه مه عرض ایله لدی الاستیدان {5} اولوجهلہ بنا وانشا[سنہ رخصت] ملوکانه م ارزان فلنہ رق امر همایون شاهانه م سنوح وصدور ایلسی اولمغین مقتضای [منیفی] اوزره رخصتی [حاوی] دیوان همایونمدن اشبو امر جلیل القدرم اصدار واعطا اولنڈی سز که والی مشار ومتصرف {6} ونائب ومقتی وسائل موئی [الیهم] مزبور من القديم مستقرأ ملت مرقومه یه منسوب اولوب ملل سائزه نک علاقه ودخل واشتراکی اولمدیغی و[...] اولنہ جق محل دخی خارجن اولمیوب کلیسائی مزبور تتمه سنه بولندیغی واسلام محله سنه ووقف داخلنده او لمیه رق محل وموقعجه یه کوره محذوری {7} وکمسنه یه مفتر صحیحه سی بولندیغی [...]. سانه سی مؤسس اولان اصول وفاعدہ یه تطبیقاً نسویه اولنہ جق اولدیغی حالده بالآخره با اقتضا طول وعرض وقى ذراعیسیرینی تجاوز ایتممک اوزره بنا وانشائیه ممانعت اولنمامسی وبو وسیله ایله ملت مرقومه دن جبراً اقچه طپلانلمق ویاخود اخر صورته هر {8} [...] اولنمق حالدن وقوعه کوتوریلمک [...]. اولدیغی صورتنه دخی اشبو امر عالیشانم اخذ اولنہ رق کیفیتک با مضبطه وتحریرات [...] وشعار فلنسی خصوصلرینه دقت وخلافتن توّقی ومجانتی ایلیه سز تحریراً فی اليوم السابع والعشرين من شهر ربیع الآخر لسنہ ثمان وثمانين ومائين والف

Превод на ферманот на български език:

**[СУЛТАНСКА ТУГРА]:
АБДУЛ АЗИЗ ХАН, ШАХ, СИН НА МАХМУД, ВИНАГИ ПОБЕДО-
НОСЕЦ**

Благороден министър, превъзходен съветник, уредник на света, ръководещ с проницателен ум народните дела, завършващ с правилно мнение работите на хората, строител на сградата на щастието и благополучието, съветник на стълбовете на щастието и величието, обкръжен с многото милости на всевишния владетел, *валия на вилаета Селяник*, притежател и носител на прославения орден „Меджидийе“ първа степен, мой *везир* – Сабри паша, нека Всевишният продължи неговото величие, и гордост на благородните и достойни за доверие управители, притежател на сила и уважение, честит и славен, удостоен с многото милост, височайши владетел, един от моите благородни *емири* – Ахмед паша, *мутасарръф* на *санджака* Битоля, нека продължи неговото благополучие, и пример за подражание сред правдивите учени-богослови, *наиб и мюфтия на казата Кърчова*, [както] и прославените и благородни членове, нека се увеличава тяхната слава, когато пристигне височайшият ми знак, да бъде известно следното:

Православната църква, известна под името „Свети Никола“, наричаща се в село Бръждани, [спадаща] към казата Кърчова, е разрушена. Предвид [на размерите ѝ]: дължина 24 лакти, широчина 16 лакти и височина 11 лакти, тя е недостатъчна като пространство за нариращото се [там] население. [Представена] е от страна на *валията* просбба, а от страна на Гръцкия патриарх е подадена молба с доклад за височайшето ми разрешение за нейното построяване и изграждане, като бъде разширена. На основание на доклада по [този] въпрос, пред моята височайша императорска особа се поисква разрешение за нейното построяване и изграждане, за [което е нужно] да се издаде височайшата ми султанска заповед. Съгласно изискването, от султанския ми Диван се издаде и връчи настоящата заповед от висок ранг.

Вие, които сте, споменатите *валия*, *мутасарръф*, *наиб*, *мюфтия* и другите, тъй като [редът], относящ се до споменатата народност, е установен още от някога, а останалите народности не проявяват участие и намеса, и тъй като [определеното] място не е извън пределите [на селото], а споменатата църква се намира в неговото продължение и не е в мюсюлманската *махала* [нито в границите] на *вакъфа*, а мястото и местоположението ѝ е ограничено и [...]. Като се спазват [установените]

правило и ред от страна на нейния строител, да не се превишават размерите ѝ на дължина, широчина и височина. Да не се пречи за нейното построяване и изграждане, като не се упражнява насилие над споменатата народност, не се събират пари или не се върши друг вид насилие. Когато се получи настоящата ми височайша заповед, да се оповести [заглавията] в нея въпрос чрез протокол и писмено изложение. Да се пазите и въздържате от действия, противни на тяхното съдържание.

Написано на 27-ия ден от месец *ребиюлахър* на 1288 [16 юли 1871] година.

В резиденцията на добре заститения Константинопол.

Превод на ферманот на македонски јазик:

[СУЛТАНСКА ТУГРА]:

АБДУЛ АЗИЗ ХАН, ШАХ, СИН НА МАХМУД, СЕКОГАШ ПОБЕДОНОСЕЦ

Благороден министер, врвен советник, уредник на светот, оној кој ги раководи со остроумен ум народните дела, кој ги завршува со правилно мислење работите на луѓето, градител на зградата на среќата и благосостојбата, советник на столбовите на среќата и величието, опкружен со многуте милости на Севишиот владетел, *валија⁸* на *вилааетот* Селаник⁹, носител на прославениот орден „Меџидие“ прв степен, мој *везир* - Сабри паша, нека Севишиот го продолжи неговото величие и гордост на благородните и достојни за доверба управители, сопственик на сила и почит, честит и славен, удостоен со многу милост, висок владетел, еден од моите благородни *емири* - Ахмед паша, *мутасариф¹⁰* на *санџакот* Битола, нека продолжи неговата благосостојба, и пример за подражавање меѓу праведните научници-богослови, *наиб* и *муфтија* на казата Крчова, [како] и прославените и благородни членови, нека се зголемува нивната слава, кога ќе пристигне високиот мој знак да се знае следново:

Православната црква, позната под името „Свети Никола“, која се наоѓа во село Брждани [кое спаѓа] кон казата Крчова, е разрушена. Предвид [на нејзините димензии]: дължина 24 лакти, широчина 16

⁸ Валија - управител на административно-територијална област *вилаает*.

⁹ Селаник - Солун

¹⁰ Мутасариф - управник на административно-територијална област *санџак* – подделба на *вилааетот*.

лакти и височина 11 лакти, таа е недоволна како простор за население-то кое се наоѓа [таму]. Од страна на *валијата* [претставена] е молба, а од страна на грчкиот патријарх е поднесена молба со извештај за мојата висока дозвола за нејзиното градење и изградба, како ќе биде прошириена. Врз основа на извештајот по [ова] прашање, пред мојата висока императорска особа се побара дозвола за нејзиното градење, за [што е потребно] да се издаде мојата висока султанска заповед. Според побараното, од мојот султански *Диван* се издаде и врачи следната заповед од висок ранг.

Вие, којшто сте, споменат *валија*, *мутасариф*, *наиб*, *муфтија* и другите, бидејќи [редот], кој се однесува до споменатата народност, е основан уште од некого, а останатите народности не пројавуваат учество и мешање, и бидејќи [определеното] место не е надвор од границите на [селото], а споменатата црква се наоѓа во неговото продолжение и не е во муслиманската *махала* [ниту во границите] на *вакифот*, а местото и локацијата е ограничено и [...]. Да се запазат [утврдените] правила и ред од страна на нејзиниот градител, да не се надминуваат димензиите на нејзината должина, широчина и височина. Да не се попречува на нејзиното градење и изградба, да не се извршува насилиство над споменатата народност, не се собираат пари или не се прави друг вид на насилиство. Кога ќе се добие оваа моја висока заповед, да се објави во неа прашање преку протокол и писмена изјава. Да се пазите и воздржувате од акции што се спротивни на нивната содржина.

Напишано на 27-тиот ден од месец ребијулахир на 1288 [16 јули 1871] година.

Во резиденцијата на добро заштитениот Константинопол.

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 323.15(497.2:=163.3)(093.2)

Марјан ИВАНОСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ДОКУМЕНТ ЗА МАКЕДОНСКОТО НАЦИОНАЛНО МАЛЦИНСТВО ВО БУГАРИЈА ОД 1958 ГОДИНА

Македонското национално малцинство во Бугарија најмногу е концентрирано во пиринскиот дел на Македонија. По Втората светска војна, со затоплувањето на односите меѓу Југославија и Бугарија, Македонците во овој дел од Бугарија извесен период уживале културна автономија. Во 1946 година во пиринскиот дел на Македонија живееле 206.814 жители од кои 187.680 или 90.73% по националност биле Македонци.¹ Врз основа на овие бројки Македонците биле признати како национално малцинство во Бугарија и паралелно со преговорите помеѓу Јосип Броз - Тито и Георги Димитров за една јужнословенска федерација се унапредуваа правата на Македонците во пиринскиот дел на Македонија. Па така во училиштата почнало да се изведува настава и на македонски јазик, се отворале македонски книжарници, а во Благоевград започнал со работа Обласниот македонски народен театар. Но, со Резолуцијата на Информбирото (1948), југословенско-бугарските односи се нарушиле, а процесот на културна автономија на Македонците во пиринскиот дел беше блокиран и правата што ги уживаа Македонците укинати. По оваа година започнала старата реторика за непризнавање на македонската националност и груба асимилација на Македонците. Следниот попис во Бугарија се одржал во 1956 година, според кој во пиринскиот дел на Македонија живееле вкупно 281.015 лица, од кои официјално како Македонци по националност се изјасниле 178.862 или 63% од населението.² И покрај овие резултати офици-

¹ Васил Јотевски, *Националната афирмација на Македонците во пиринскиот дел на Македонија 1944-1948*, (Скопје: ИНИ, 1996), 111.

² Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, Том Втори, (Скопје: УКИМ, 1981), 698.

јална Софија ја продолжила политиката на асимилација и денационализација над Македонците третирајќи ги како Бугари.

Документов што го објавуваме е анализа на Комисијата за Меѓународни врски на Централниот Комитет на Сојузот на комунистите на Југославија (ЦК СКЈ) и Сојузниот одбор на Социјалистичкиот сојуз на работниот народ на Југославија (СО ССРНЈ) за состојбата на македонското национално малцинство во Бугарија и е настанат во февруари 1958 година, односно повеќе од една година од пописот на населението во Бугарија одржан во декември 1956 година. Иако во насловот стои „југословенско национално малцинство“, сепак единствено се зборува само за македонското малцинство. Документот се наоѓа во Архивот на Југославија во Белград, во фондот на ЦК СКЈ³ и го пренесуваме во целост.

ЈУГОСЛОВЕНСКО НАЦИОНАЛНО МАЛЦИНСТВО ВО БУГАРИЈА

1. Според податоците на Планската комисија на НР Бугарија, кои се работени врз основа на пописот на населението од 31.XII.1956 година, во Бугарија денес живеат 188.068 Македонци, кои се 2.47% од вкупното население на Бугарија.

Меѓутоа, овие податоци во никој случај не можат да се сметаат за веродостојни, затоа што пред самиот попис бил вршен организиран и систематски притисок, имало и апсења и судири со милицијата, преку партиската организација, државниот апарат, милицијата итн., на македонското население со цел што поголем број Македонци да се запишат како Бугари.

Според нашата проценка, бројот на Македонците во Бугарија мора да е значително поголем. Ако се земе предвид фактот дека во Пиринска Македонија, таканаречениот Благоевградски окрут, според пописот од 1956 година живеат вкупно 281.636 жители, а сигурно најмалку 90% од жителите во тој крај се Македонци, тогаш само во Пиринска Македонија живеат околу 250-260.000 Македонци, не земајќи ја предвид економската емиграција, околу 120.000 лица, која живее во разни места на Бугарија, најмногу во Софија, Варна, Пловдив, Плевен и други.

Населението во Пиринска Македонија, претежно се занимава со земјоделство, најмногу со производство на тутун, преработка на шумските производи и сточарство.

Во изминативе 13 години во Пиринска Македонија не е изграден ниту еден поголем стопански објект, па дури ни фабрика за тутун,

³ Архив на Југославија во Белград, ЦК СКЈ, XVIII – K.1/14

иако овој крај е главен производител на тутун; освен еден рудник и неколку пилани, нема други значајни индустриски објекти.

2. Основните правни обврски на НР Бугарија спрема националните малцинства, па спрема тоа и на македонското, се заснова на одредбите од Мировниот договор и Уставот на НР Бугарија.

Во Мировниот договор сите обврски се содржани во „Политичките одредби“ на тој Договор кои гласат:

„Бугарија се задолжува да ги преземе неопходните мерки и на сите лица кои се наоѓаат под нејзина јурисдикција да им обезбеди без разлика на раса, пол, јазик или вера користење на човечките права и слободи, вклучувајќи ја и слободата на говорот, печатот и изданијата од религиозните култови, политичките сфаќања и јавни собири“, Мировен договор, дел II, Политички одредби, I, член 2.

Во Уставот на НР Бугарија оваа материја е опфатена во глава VIII, член 71:

„Сите граѓани на НР Бугарија се рамноправни пред законот. Не се признаваат никакви привилегии засновани на народноста, потеклото, верата и имотната состојба.

Секакво проповедање на расна, национална или верска омраза се казнува со закон...“

Член 79:

„Граѓаните имаат право на образование. Образоването е светско, демократско и од прогресивен дух. Националните малцинства имаат право да учат на свој мајчин јазик и да ја развиваат својата култура, со тоа што учењето на бугарскиот јазик е обврзувачко...“

Овие обврски во однос на македонското национално малцинство подоцна се конкретизирани и потврдени со Бледскиот договор од 1947 година кој требало да ги регулира прашањата на политичката и културна автономија на македонското национално малцинство како и нејзиното евентуално припојување кон НР Македонија.

Меѓутоа во октомври 1947 година, Владата на НР Бугарија се откажала од тој договор, па според тоа и законските прописи и донесените законски прописи кои го обезбедуваат неговото применување, Специјалниот закон од 1947 година врз чија што основа е воведена настава на македонски јазик во училиштата.

Во пракса, не земајќи го предвид краткото време непосредно по потпишувањето на Бледскиот договор и непосредно пред објавувањето на Резолуцијата на ИБ /1947-1948/, кога на македонското население му

е дадена извесна политичка и културна рамноправност, учење на мајчин јазик, издаваштво на мајчин јазик и сл., одредбите на Мировниот договор како и Упатствата на НР Бугарија во однос на македонското национално малцинство не биле спроведувани, а ни денес не се спроведуваат во живот, така што припадниците на македонското национално малцинство не можеле до сега да ги остваруваат своите национални права.

3. Во член 79 од Уставот на НР Бугарија се говори дека „националните малцинства имаат право да учат на својот мајчин јазик и да ја развиваат својата национална култура, со тоа што учењето на бугарскиот јазик е обврзувачки...“

Со специјалниот закон од август 1947 година, кој владата на НР Бугарија го донела непосредно по потпишувањето на Бледскиот договор, на територијата на Пиринска Македонија била воведена редовна настава на македонскиот литературен јазик и македонската национална историја.

Во тоа време, за потребите на наставата, од Македонија, на основа на договорот помеѓу Владата на НР Македонија и Владата на НР Бугарија, биле испратени 93 учители и организирани се курсеви за учителски кадар, преку кои поминале 135 учители. Исто така од НР Македонија биле увезени одреден број на учебници на македонски јазик.

После Резолуцијата на ИБ забранета е наставата на македонскиот јазик во училиштата, запалени се сите учебници и пртерани се сите учители.

И денес, без разлика на подобрувањето на односите помеѓу ФНРЈ и НР Бугарија, состојбата во училиштата во Пиринска Македонија е иста.

Мрежата на училишта главно ги задоволува потребите, 374 училишта за општо образование, 9 средни училишта и 6 средни стручни училишта, но овие училишта, такви какви што се, служат кон тежнењијата за асимилација на македонското население.

Спротивно на македонското национално малцинство, турското национално малцинство во Бугарија ги ужива сите малцински права; употребата на јазикот во администрацијата, училишта на турски јазик, малцински народен театар, печат, издавачка дејност, културно-просветни друштва и сл.

Од страна на Владата на НР Бугарија и ЦК БКП се спроведува интензивна и далекусежна денационализаторска политика спрема македонското население со цел негова брза и потполна асимилација.

Така систематски се негира постоењето на македонскиот јазик, бидејќи наводно македонскиот јазик бил една варијанта на бугарскиот јазик кој настанал со „србизирање“ на бугарскиот јазик, додека „македонски јазик нема“. Кога емигрантот Паскал Паскаловски, бивш член на агитпроп на ЕАМ, оваа година и предложил на Бугарската академија на науките печатење збирка од 250 македонски народни песни кои тој сам ги собрал, од страна на научниот совет, чиј претседател е Тодор Павлов, член на ЦК БКП, одговорено му е дека таа збирка може да се печати само на бугарски јазик, затоа што „македонски јазик нема“.

Дали е тоа официјален став на Партијата и Владата на НР Бугарија потврдува и фактот дека до денес ниту еден било каков материјал не е објавен на македонски јазик, а исто така единствениот лист кој излегува во Пиринска Македонија, „Пиринско дело“, се печати само на бугарски јазик.

Државниот театар и театралните групи во Пиринска Македонија одржуваат претстави само на бугарски јазик.

Само привидно и формално, во склад со Резолуцијата на XVI пленум на ЦК БКП, спроведена е политика на именување на културни друштва, производни објекти, училишта и други институции со имињата на истакнати македонски револуционери, додека од друга страна на сите можни начини се настојува Пиринска Македонија да се претвори во еден од административните бугарски окрузи, без никакви обележја дека во него живеат Македонци

4. Практично секој обид на пројавување на македонска национална свест, во било каква форма, обележуван е како негативен.

Во тој поглед карактеристичен е случајот од окружната партиска конференција во Благоевград од минатата година, на која секретарот на Срескиот комитет се жалел дека во неговиот срез се ширела во негативна смисла македонска национална свест, особено кај младината, па дури и кај комунистите. Веднаш потоа следеле промени во партискиот и државниот апарат на срезот: за секретар на Срескиот комитет поставен е поранешниот секретар на Окружниот комитет, а за претседател на Срескиот народен одбор поранешниот претседател на Окружниот совет. Очигледно е дека сите овие промени биле извршени со цел да се поправи „нездравата“ ситуација во тој срез и да им се оне-возможи на Македонците ширењето на својата национална свест.

Припадниците на македонското национално малцинство, како оние од Пиринска Македонија така и оние од редовите на економската емиграција, учествуваат во органите на властта: во Народното Собрание на НР Бугарија има седум пратеници, до денес не покренале ниту едно

прашање кое од животен интерес за Пиринска Македонија, а од редовите на македонските емигранти има повеќе раководители, меѓу нив и самиот претседател на Владата Југов, потпретседател на Владата Трајков и други. Во локалните организации исто така има доста Македонци.

Меѓутоа, тута станува збор за тотално денационализирани елементи, кои во редовите на малцинствата ја спроведуваат познатата големобугарска антималцинска политика.

Македонците немаат свои посебни малцински организации, туку членуваат во постоечките бугарски организации, во БКП има околу 15.000 Македонци од Пиринска Македонија.

ЗАКЛУЧОК

1. Бугарија е многу чувствителна во поглед на покренување на малцинските прашања и енергична во спротиставувањето на јакнењето на чувството на национална свест.

Националното оформување на Македонците во Пиринска Македонија е завршено дури во текот на оваа војна, така што таму националното чувство е силно.

2. Моментално контактите со Бугарија во целина се недоволни, но има услови да се зајакнат и прошират во форма на соработка, кои посредно би влијаеле и на регулирање на малцинските проблеми.

Во проектот е, на пример, конференција за друмски сообраќај која во себе ќе ги вклучува и прашањата за граничните премини.

Постоечките „собири“ на границите можат да се прошират и на реони во кои од двете страни на границата живеат Македонци.

Белград, 7. II. 1958 година

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 351.746.1(497.1)(093.2)“1966”

Александар СИМОНОВСКИ
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ДОКУМЕНТ ЗА РЕВИЗИЈАТА НА ДОКУМЕНТАЦИЈАТА НА СЛУЖБАТА ЗА ДРЖАВНА БЕЗБЕДНОСТ ПО БРИОНСКИОТ ПЛЕНУМ ВО 1966 ГОДИНА

Одделението за заштита на народот (ОЗН) при Поверенството за народна одбрана на Националниот комитет на ослободувањето на Југославија (НКОЈ) е основано на 13 мај 1944 година по наредба на Јосип Броз-Тито, претседател на НКОЈ и врховен командант на Народно-ослободителната војска и Партизанските одреди на Југославија.¹

Од настанувањето ОЗН е водено од еден центар и организациски единствено поставено за цела Југославија. Директно му било подредено на Поверенството за народна одбрана на НКОЈ. Началник на ОЗН за цела Југославија бил Александар Ранковиќ.²

Основањето на ОЗН е клучен момент во процесот на создавањето и развитокот на безбедносно-разузнавачкиот систем на Демократска Федеративна Југославија.³ По донесувањето на Уставот на Федеративна Народна Република Југославија на 31 јануари 1946 година се реорганизирани безбедносно-разузнавачките служби. Реорганизацијата

¹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Dalmacija*, Priredili: Mate Rupić, dr. sc. Vladimir Geiger (Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski institut za povijest, 2011), 41; Јосип Броз Тито, *Собрани дела*, Том дваесетти: 16 април – 30 јуни 1944 (Скопје: Комунист, Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, 1984), 94 – 98.

² Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacija ‘narodnih neprijatelja’ 1944“, *Istorijski vekovi* 20. god. XXVIII, br. 2, Beograd (2010), 10.

³ Милан Милошевић, „Порекло и еволуција органа државне безбедности социјалистичке Југославије (1944-1966)“, *Гласник*, бр. 41, Ваљево (2007), 110.

на ОЗН почнала во февруари 1946 година и завршила во текот на следните месеци.⁴ На 13 март 1946 година од Првиот и од Вториот отсек на ОЗН е формирана Управата за државна безбедност (УДБ) која на сојузно ниво почнала да делува на истиот датум.⁵

Во јуни 1966 година Ранковиќ бил обвинет за илегално прислушување на телефонскиот разговор на Тито и на неговата сопруга Јованка. Ова претставувало изговор за понатамошните обвиненија за неговиот конзервативен политички став, што потоа послужило за подигнување на пошироки обвиненија презентирани на IV пленум на Централниот комитет на Сојузот на комунистите на Југославија (Брионскиот пленум), одржан на 1 јули 1966 година. Прислушување немало, туку обвиненијата биле политички и биле поставени на платформата за потполна дискредитација на Ранковиќ, на УДБ и со намера да се изврши политички пресврт во внатрешната политика на Југославија. Ранковиќ и некои од неговите блиски соработници од југословенските и од српските служби за безбедност се отстранети од политичкиот живот.⁶

Интенциите на Брионскиот пленум наложиле целосна реорганизација на органите за внатрешни работи.⁷ По Пленумот бранот реформи ја зафатил службата за внатрешни работи, посебно Државната безбедност.⁸ Една од првите последици на одлуките на Пленумот било пристапувањето кон реорганизација во Сојузниот секретаријат за внатрешни работи (ССВР).⁹ Дошло до значајни промени во службите за безбедност, посебно во УДБ, и тоа на сојузно ниво. Управата за државна безбедност го променила називот во Служба за државна безбедност (СДБ). Се случиле значајни промени: слабеење на функциите на сојузната СДБ и засилување на републичките служби за државна безбедност, драстично намалување на бројот на вработените и персонални

⁴ Светко Ковач, Бојан Димитријевић, Ирена Поповић Григоров, *Случај Ранковић: из архива КОС-а*, Друго издање (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015), 34.

⁵ Zdenko Radelić, „Ozna/Udba: popisi neprijatelja i njihova kategorizacija (1940-ih i 1950-ih)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 49, No. 1, Zagreb (2017), 64; Коста Николић, *Мач револуције – ОЗНА у Југославији 1944–1946* (Београд: Јавно предузеће Службени гласник, Српски код, 2013), 211.

⁶ Svetko Kovač, Bojan B. Dimitrijević, „Slučaj Aleksandra Rankovića prema dokumentima KOS-a: da li je bilo prisluškivanja?“, *Istorija 20. veka*, god. XXXIII, br. 1, Beograd (2015), 9 – 22.

⁷ Државен архив на Република Македонија, Скопје, 1.427.200.23/368.

⁸ Bojan B. Dimitrijević, „Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966 – 1970.“, *Istorija 20. veka*, god. XIX, br. 2, Beograd (2001), 75.

⁹ Ковач, Димитријевић, Поповић Григоров, *Случај Ранковић*, 390.

промени во сојузната СДБ и др. По реформата и формално бил официјализиран називот СДБ.¹⁰

Една од битните последици на реорганизацијата на Државната безбедност по Брионскиот пленум била одлуката да се изврши преглед на архивата на УДБ за Југославија, да се намали – да се уништи непотребната документација на Службата и количината на документацијата да се сведе на законскиот одреден делокруг на реорганизираната СДБ.¹¹ Во периодот по Пленумот е вршена ревизија на комплетниот архивски фонд на СДБ со цел тој да се доведе во согласност со новата ориентација на работата, со задачите и со потребите на Службата. За обемната ревизија детално ни сведочи еден интерен документ на СДБ од кој се предочуваат најважните факти.¹²

Во оваа пригода го објавуваме споменатиот интерен документ. Тој се наоѓа во Архивот на Југославија во Белград, фонд 130: Сојузен извршен совет, фасцикла број 558.

¹⁰ Исто, 389–394.

¹¹ Исто, 397.

¹² Срђан Цветковић, „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966.“, *Архив*, год. IX, бр. 1 – 2, Београд (2008), 71 – 84.

СОЈУЗЕН ИЗВРШЕН СОВЕТ

Стр. дов. 01 Бр. 42

3.IV.1969 год.

Б Е Л Г Р А Д

Примено на 3.IV.[19]69 година

СОЈУЗЕН СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА ВНАТРЕШНИ

РАБОТИ

Служба за државна безбедност

Строго доверливо

РЕВИЗИЈА НА ДОКУМЕНТАЦИЈАТА
НА СЛУЖБАТА ЗА ДРЖАВНА БЕЗБЕДНОСТ

Белград, 5 февруари 1969 година

Примерок бр. 9

РЕВИЗИЈА НА ДОКУМЕНТАЦИЈАТА НА СЛУЖБАТА ЗА ДРЖАВНА БЕЗБЕДНОСТ

Истовремено со реорганизацијата на Службата за државна безбедност по IV пленум на ЦК¹³ на СКЈ¹⁴ во Сојузниот и во републичките секретаријати за внатрешни работи се пристапи на ревизија на постоечката документација на СДБ и на нејзиното сведување на законски одредениот делокруг на Службата. Во јули и во август 1966 година се утврдени основните критериуми за извршувањето на оваа работа во целата СДБ. Одлучено е дека покрај оживувањето на работата на Службата, тоа да биде една од приоритетните тековни задачи.

За нешто повеќе од 20 години работа, во архивите на СДБ се собраа огромни фондови на материјали од разни видови и значења. Пред сè тоа се материјали добиени врз основа на законското овластено делување на Службата /полицискиот и државниот апарат на поранешната Југославија; странските разузнавачки служби пред, за време и по војната; квислиншките воени и други организации за време на војната; Гестапо;¹⁵ непријателската емиграција; групи и поединци на линијата на ИБ;¹⁶ непријателски ориентираниот дел на клерот итн./. Се насобраа и бројни материјали за прашањата и за проблемите кои не спаѓаат во делокругот на нејзината работа: т.н. антисоцијалистички појави; анализите за состојбата во одделни општествени средини и во јавното мнение; податоците за кандидатите за ...;¹⁷ податоците за нашите граѓани кои бараа пасош /на пример, СДБ за Белград располагаше со 100 000 досиеја образувани по оваа основа/; нашите граѓани кои по било која основа, па и службено, контактираа со странци; нашите граѓани за кои од разни установи се барани проверки од СДБ со цел нивно вработување; граѓаните кои не ги извршија обврските во периодот на задолжителниот откуп итн. На ова треба да се додадат и бројните податоци и материјали кои Службата ги добиваше од другите сродни институции /во СДБ во РСВР¹⁸ на Хрватска имаше околу 120 000 досиеја при-

¹³ ЦК – Централен комитет.

¹⁴ СКЈ – Сојуз на комунисти на Југославија.

¹⁵ Гестапо – Тајна германска државна полиција.

¹⁶ ИБ – Информбиро.

¹⁷ Не го расчистивме текстот.

¹⁸ РСВР – Републички секретаријат за внатрешни работи.

мени од Службата за безбедност во ЈНА¹⁹ за резервниот кадар, а во СДБ во РСВР на Србија се наоѓаат бројни материјали за демобилизирањи и за пензионираниот старешински кадар на ЈНА/. Сите материјали кои се однесуваат на лица, па и на управни предмети, беа нарекувани досиеја.

На денот 1 јули 1966 година, во архивите на СДБ, покрај другите материјали се наоѓаат и 2 754 923 т.н. досиеја за лица:

- СДБ во РСВР на Босна и Херцеговина	316 445
- СДБ во РСВР на Црна Гора	40 885
- СДБ во РСВР на Хрватска	826 965
- СДБ во РСВР на Македонија	243 374
- СДБ во РСВР на Словенија	270 678
- СДБ во РСВР на Србија	692 250
- СДБ во ССВР	364 326

Некои републики и пред IV пленум на ЦК на СКЈ преземаат одредени /парцијални/ мерки со цел ревизија на постоечката документација. Така, во 1964 година во СДБ во РСВР на Хрватска е донесена програма за ревизија на документацијата и врз база на неа во периодот до 1 јули 1966 година се уништени 231 640 т.н. досиеја за лица. Истата година во СДБ во РСВР на БиХ²⁰ е одлучено во РСВР да се повлечат сите материјали на СДБ кои имаат вредност на историска граѓа или оперативно не беа користени.

Покрај личните досиеја, во архивите на СДБ се наоѓаше и голема маса на други материјали: досиеја на објекти /странски мисии, институции и организации кои оперативно ги обработуваше СДБ/; проблемски досиеја; историска и трофејна граѓа итн. Вкупниот обем на документацијата /вклучувајќи ги и личните досиеја/ во СДБ на ден 1 јули 1966 година, не сметајќи ја СДБ на СР²¹ Хрватска за која немаме податоци, изнесуваше 9 620 должински метри и тоа:

- СДБ во РСВР на Босна и Херцеговина	1 585 дм ²²
- СДБ во РСВР на Црна Гора	500 "
- СДБ во РСВР на Хрватска	/нема податоци/

¹⁹ ЈНА – Југословенска народна армија.

²⁰ БиХ – Босна и Херцеговина.

²¹ СР – Социјалистичка Република.

²² дм – должностни метри.

- СДБ во РСБР на Македонија	1 434 дм
- СДБ во РСБР на Словенија	1 068 "
- СДБ во РСБР на Србија	2 536 "
- СДБ во ССБР	2 497 "

Треба да се има предвид и фактот дека во СДБ во целиот повоен период не се вршени, освен ретки исклучоци, систематски и постојани ревизии и шкартирање на непотребниот материјал. /Голем процент на граѓата отпаѓаше на дупликати и на други излишни копии, концепти и на разни верзии кои му претходеа на конечниот документ, пропратни акти и сл./. Од друга страна, во документацијата се задржуваше и граѓата настаната при вршењето на оние работи кои веќе не се во надлежност на СДБ /некои веќе одамна/, како на пример: пасошката служба, граничните инциденти, следењето на целокупната странска пропаганда по пат на радио, печатот итн. Покрај тоа, во СДБ во одделни органи за внатрешни работи постоеја тенденции за собирање и за истражување на историската граѓа и надвор од доменот на разузнавачките и на контраразузнавачките служби /активноста на квислиншките организации на воен, политички, управен и на друг план итн./.

По IV пленум на ЦК на СКЈ се преземени конкретни мерки што побргу и што постручно да се изврши ревизија на постоечката документација. Во сите републички секретаријати за внатрешни работи и во ССБР се формирани комисии со задача да ја организираат, а работните групи составени од активни и од пензионирани работници на СДБ, да ја извршат оваа работа /во ССБР едно време тоа го вршеше посебна привремена организациона единица/. До крајот на 1966 година се извршени работи на груба класификација на постоечките материјали и за уништување е издвоен повеќето материјал кој беше предмет на осуда на IV пленум. По тоа е продолжена систематската активност на ревизија на целокупната документација.

Од 2 754 923 досиеја на лица, колку што се наоѓаа во документацијата на СДБ на 1 јули 1966 година, до крајот на 1968 година се уништени 2 141 155 досиеја, 153 598 се предадени /на Службата за јавна безбедност, Службата за безбедност во ЈНА и на научно-историските институти и на архивите/, додека 460 170 досиеја се задржани во документацијата на СДБ. Поголемиот дел од досиејата кои се задржани во СДБ, вкупно, исто така припаѓаат на историско-архивскиот фонд /на пример, во СДБ во РСБР на СР Србија, од 188 450 задржани досиеја, во историскиот фонд спаѓаат 126 700 досиеја, односно повеќе од две третини/.

При ревизијата се уништени сите лични досиеја кои не содржат податоци за непријателската активност која сообразно Законот за служба за внатрешни работи и која сообразно Правилата на СДБ треба да ја следи СДБ. Поголемиот број уништени лични досиеја содржат позитивни податоци за лицата /проверки вршени на барање на ЈНА, на СКЈ, на управните органи или за потребите на самата СДБ/, како и молби, проверки и др. списи во пасошките предмети. Извесен број уништени досиеја содржат податоци за непријателските ставови, јавните непријателски истапи и за другите манифестации и појави кои немаат карактер на тајна и на организирана непријателска активност. Меѓутоа, истовремено се уништени и предмети, односно списи кои содржат недоволно проверени, односно непотврдени индиции и податоци за постоењето на тајното непријателско дејствување на одделени лица /особено лица кои заземаа било какво одговорно место или положба во општествениот живот/.

Од вкупниот обем на граѓа во СДБ во сите органи за внатрешни работи /со исклучок на РСВР на СР Хрватска/, кој на денот 1 јули 1966 година изнесуваше 9 620 должински метри, при ревизијата се уништени 5 452 дм, 1 115 дм се предадени на другите служби, органи и институции, а се задржани 3 053 дм граѓа, со тоа што ревизијата, особено на историските фондови, како и на списите внатре во оние досиеја кои остануваат во СДБ, се врши и понатаму. Според ориентационите процени, по завршувањето на целокупната работа во СДБ ќе останат сè на сè 30 – 40% од сегашниот обем на граѓата.

Во продолжение даваме краток осврт на ревизијата на документацијата на СДБ во одделните органи за внатрешни работи.

СДБ во РСВР на Босна и Херцеговина. На крајот на 1964 година е донесено Упатство за повлекување од теренот во РСВР на материјалите кои не беа во употреба или пак претставуваа историска граѓа. Таа работа е завршена пред 1 јули 1966 година. Во фондовите пред IV пленум се наоѓаат 141 445 досиеја за лица, 4 245 збирни досиеја со податоци за 175 000 лица /евидентирани по антисоцијалистичките појави, по контролите на патувањата во странство, по податоците за лицата во специјалните воени единици/, што значи вкупно 316 445 досиеја и предмети за лица, како и поголема количина разна историска и друга граѓа /годишни и други извештаи, анализи, елаборати, информации, разни билтени, нормативни и директивни акти итн./. На 1 јули 1966 година вкупниот обем на граѓата изнесуваше 1 585 должински метри.

Во текот на 1967 година е извршена ревизија на личните досиеја и на другите предмети за лица и за уништување се издвоени 247 305, а

во СДБ се задржани 69 140 досиеја. Покрај тоа се прегледани предмети од проблемската и од општата архива, како и деловодници, регистри и други книги. Вкупно се уништени околу 1 189 долж[ински] метри различен материјал, надвор од СДБ е предаден 1 долж[ински] метар граѓа, а се задржани околу 395 дм.

СДБ во РСВР на Црна Гора. До 1 јули 1966 година се водени 40 885 досиеја за лица и 478 други досиеја /објекти, проблемски итн./. Вкупниот обем на граѓата изнесуваше околу 500 долж[ински] метри.

По IV пленум е извршена поделба на материјалот на основни фондови, а потоа селекција и одвојување за уништување. Досега се уништени 29 207, а се задржани 11 673 досиеја за лица. Исто така се уништени 448 други досиеја /објекти, проблемски итн./, над 50 илјади разни извештаи, анализи, информации, забелешки итн. Вкупно се уништени 369 долж[ински] метри граѓа, надвор од РСВР е предаден околу 1 долж[ински] метар, а засега се задржани 130 дм, со тоа што значителен дел од оваа граѓа дополнително ќе се предаде на вонресорските институции.

СДБ во РСВР на Хрватска. На денот 1 јули 1966 година во СДБ во РСВР на Хрватска беа евидентирани 826 965 лица во активна и во пасивна документација, од кои секое без отглед на вредноста и на тежината на податоците имаше свој предмет, односно т.н. досие. /Веќе пред IV пленум, врз основа на одлуката на РСВР од 1964 година се почна со ревизијата и во периодот до 1 јули 1966 година се прегледани 496 100 досиеја од кои се уништени 231 640/. Ревизијата на личните досиеја е завршена до крајот на 1966 година, а мал број на досиеја е уништуван и во текот на подоцнажната обработка. Вкупно се уништени 724 265 досиеја, а засега се задржани 102 700, со тоа што тој број и понатаму ќе се намалува.

Покрај личните досиеја, во архивата во времето на IV пленум имаше многу историска, трофејна и друга граѓа. На вонресорските институции /пред сè на Институтот за проучување на работничкото движење во Архивот на Хрватска/ се предадени обемни фондови на Земската комисија за утврдување на злосторствата на окупаторот, на Савската бановина и др., потоа фонд на книги, на весници итн. Сега, обемот на историската граѓа во СДБ изнесува 27 долж[ински] метри, со тоа што подоцна значително ќе се намали.

СДБ во РСВР на Македонија. Во сите единици на СДБ пред IV пленум се водеа 243 374 разни лични досиеја и предмети /од тоа 70 064 молби и проверки на наши граѓани за патување во странство/, како и околу 4 милиони страници разни други материјали. Вкупниот обем на граѓата изнесуваше 1 434 долж[ински] метри.

По извршената ревизија се уништени 195 374 лични досиеја, 12 119 се отстапени надвор од СДБ, а е задржано 35 881 досие. Од вкупниот обем на граѓата /1 434 дм/ се уништени околу 920 дм, отстапени се 16 дм, а во Службата сега се наоѓаат уште околу 498 дм документација.

СДБ во РСБР на Словенија. До IV пленум во сите единици на СДБ се водеа 270 678 досиеја за лица. Заедно со другата граѓа вкупниот обем на материјалот на денот 1 јули 1966 година изнесуваше околу 1 068 долж[ински] метри. При ревизијата, овој материјал е поделен на неколку групи: материјал кој останува во архивата на СДБ; материјал за предавање на Службата за јавна безбедност или на другите институции и материјал за уништување.

Со извршената ревизија се уништени 155 034 досиеја, на Службата за јавна безбедност се предадени 81 235, а во СДБ се задржани 34 409 досиеја, со тоа што тој број уште ќе се намали. Од вкупниот обем на граѓата /1 068 дм/ се уништени 428 дм, предадени се 286 дм, а во СДБ се задржани 354 дм граѓа. Според ориентационите процени, по завршената работа вкупниот обем на граѓата ќе изнесува околу 100 дм.

СДБ во РСБР на Србија. На денот 1 јули 1966 година во СДБ на оваа република имаше регистрирано 692 250 досиеја за лица /Белград – 270 000, потесното подрачје на Србија – 225 175, АПВ²³ – 144 475 и АПКМ²⁴ – 52 400/. Со досегашната ревизија се уништени 503 800 досиеја за лица, а се задржани 188 450 досиеја, од кои 61 750 за оперативно-актуелниот, а 126 700 за историскиот фонд. Материјалите се концентрирани во републичкиот, односно во покраинските центри.

На денот 1 јули 1966 година вкупниот обем на граѓата изнесуваше /сметајќи ја и граѓата дополнително отстапена од СДБ во ССБР/ 2 536 дм. Од тоа досега се уништени 1 236 дм, надвор од ресорот се отстапени 80 дм, додека во СДБ се наоѓаат уште 1 220 дм граѓа. /Оваа количина е релативно голема поради обемноста на трофејните и на историските фондови, од кои, меѓутоа, некои се подготвуваат за предавање вон СДБ/.

СДБ во ССБР. На денот 1 јули 1966 година во СДБ во ССБР имаше 364 326 досиеја и други предмети за лица. Од тоа, со досегашната ревизија се уништени 286 170 досиеја, 60 239 се отстапени надвор од СДБ во ССБР /на Службата за јавна безбедност во ССБР – 1 193, на Службата за ДБ²⁵ во РСБР и на Службата за безбедност во ЈНА – 24 167, на науч-

²³ АПВ – Автономна Покраина Војводина.

²⁴ АПКМ – Автономна Покраина Косово и Метохија.

²⁵ ДБ – Државна безбедност.

ните институти и на архивите – 34 879/, а засега се задржани 17 917 досиеја. Во текот на понатамошната обработка тој број ќе се намали на 6 – 8 илјади. Ваквиот мал број лични досиеја кои остануваат во СДБ во ССВР резултира и од функцијата и од надлежноста на СДБ во ССВР, која првенствено е координативно-насочувачка /а документацијата се базира на аналитичките материјали на РСВР/. Поголемиот дел од документацијата на СДБ во ССВР ќе се води во облик на досиеја на објекти /странски разузнавачки служби, странски мисии, екстремни емигрантски организации итн./ и на досиеја по видовите и по облиците на непријателското делување, а во облик на лични досиеја, главно за службеници и за одредени врски на странските мисии.

Во времето на IV пленум вкупниот обем на граѓа во СДБ во ССВР изнесуваше /сметајќи ја и граѓата за емиграцијата и за странските служби, која ССВР мораше да ја преземе од ДСНР²⁶ по тој датум/ 2 497 долж[ински] метри /според непрецизните процени околу 12 – 16 милиони страници А4 формат/, како и околу 275 илјади метри филмска лента, 28 илјади фотографии и 500 грамофонски плочи и магнетофонски ленти. Од тоа, до сега се уништени 1 310 дм граѓа, надвор од СДБ во ССВР е отстапен 731 дм /на Службата за јавна безбедност и на заедничките служби на ССВР – 275 дм, на СДБ во РСВР и на СБ²⁷ во ЈНА – 226 дм, на вонресорските институции – 230 дм/, а за сега во СДБ во ССВР се задржани, не сметајќи околу 65 дм документација во тековната работа, околу 456 дм, од кои, меѓутоа, околу 200 дм веќе се подготвени за отстапување надвор од СДБ во ССВР и за уништување. Според процените, тој обем на крај ќе се намали на околу 120 – 160 дм.

x
x x

Набљудувајќи ја и оценувајќи ја во целина досегашната работа на ревизијата и на средувањето на документацијата на СДБ, можеме да констатираме дека е отстранета, т.е. е уништена или е предадена надвор од СДБ граѓа за која од политичко или од стручно становиште нема оправдување да остане во нашите архиви, и дека документацијата фактички е сведена на рамките кои произлегуваат од делокруготот и од надлежноста на СДБ.

Во натамошната перспектива на вонресорските установи /на институтите и на архивите/ ќе се отстапат уште некои фондови на граѓа. Меѓутоа, поради сè уште големата чувствителност на подато-

²⁶ ДСНР – Државен секретаријат за надворешни работи.

²⁷ СБ – Служба за безбедност.

ците, одделни долго време ќе останат во нашите архиви /на пр. фондовите на разните установи на поранешната германска служба и сл./.

Во текот на работата на ревизијата на документацијата на СДБ требаше да се решат низа проблеми /организациони, кадровски, финансиски, методолошки, технички/ со цел оваа работа на време и стручно да се изрши. Финансиските средства претставуваа еден од факторите кој донекаде ја успоруваше работата на ревизијата на документацијата / некои републики не можеа благовремено да ги обезбедат/. И стручниот пристап на оваа работа бараше одредени напори. Требаше детално, така да се каже страница по страница да се прегледа секој документ и да се отстрани сето она што е надвор од делокругот на СДБ, а притоа ниту еден спис и ниту еден податок кој е од интерес на Службата за ДБ, на другите органи, на институциите или на историјата да не се уништи неповратно.

Меѓутоа, со оглед на сè уште големата количина материјал и нееднаквиот степен на нејзината селективност во одделни органи, ќе треба да се вложат уште значајни напори за дефинитивното завршување на таа работа за да биде документацијата што пооперативна и што попогодна за работата на Службата и за нејзините обврски кон другите фактори. За таа цел ќе бидат потребни и соодветни средства и обезбедување на некои други услови.

Треба да се има предвид дека досегашната работа во најголем дел е извршена низ форма на договор за дело /претежно со пензионираниите работници/, а што ќе мора да се применува и понатаму, зашто активниот состав на Службата со оглед на сложените и на бројните работи не може да ја изврши и оваа задача. Меѓутоа, интенциите за сè поголемото ограничување на овој облик на работа /било низ неговата изречна забрана или низ политиката на оданочување/ наметнуваат сериозни потешкотии. Исто така се наметнува и потребата за што побрзо завршување на оваа работа. Во таа смисла ќе мораме да бараме соодветни сопствени решенија како и помош од надлежните фактори. /Овие прашања сега се проучуваат/.

Со цел порационално и со цел посигурно чување и користење на документацијата на СДБ, како во тековната работа така и во вонредните /воени/ услови, подготвен е проект за нејзино микрофилмување кон чие реализација треба да се пристапи оваа година /додека микрофилмувањето во СДБ во РСВР на СР Хрватска почна порано/. Освен тоа, системот на документалистичката обработка кој токму сега се воведува, ќе овозможи сукцесивно прочистување и ослободување на документацијата од баластот.

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

УДК: 339.174(497.2)"18"(049.3)

ЕМИЛИЈА СИЛЈАНОВА, ПАНАГУРИТЕ ПО БУГАРСКИТЕ ЗЕМИ ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК: МЕСТА ЗА НАДВОРЕШНА И ВНАТРЕШНА ТРГОВИЈА (София: Национална библиотека „Св. Кирил и Методиј, 2013), 314

Во текот на 2013 година во издание на Национална библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија на бугарски јазик на вкупно 314 страници излезе од печат книгата *Панаирите по българските земи през втората половина на XIX век: средища на външина и вътрешна търговия* од авторката Емилија Емилова Силјанова.

Емилија Силјанова во 1977 година дипломира турска филологија на универзитетот „Св. Климент Охридски“ во Софија. Веднаш по дипломирањето, во 1978 година се вработува како соработник во Ориенталниот оддел на Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија. Автор и ко-автор е на значаен број на публикации, преводи и анотации на османотурски документи на различни теми. Во текот на работниот век се специјализира на османотурските документи поврзани со панаирите, при што во 2013 ја објавува првата книга *Панаирите по българските земи през втората половина на XIX век: средища на външина и вътрешна търговия* на која работела цели 9 години.

Книгата претставува прв обемен научен труд специјализиран за панаирите и нивната улога во економскиот и стопанскиот живот во Бугарија во втората половина на XIX век. Во посочениот период започнува процесот на натрупвање на првобитниот капитал, при што панаирите претставуваат еден од факторите за тговско и стопанско издигнување на населението. Во посочениот период тговците и занаетчиите претставуваат водечки општествен слој во балканскиот град.

За потребите на книгата се истражени и анотирани над 160 архивски единици од архивот на одделот „Ориентални збирки“, над 40 фонда на значајни бугарски тговци, бугарскиот печат, како и патепи-

си спроведени на Балканот кои се сочувани во Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија.

Трудот започнува со краток историски преглед на панаѓурите во светот. Во првата глава се систематизирани информациите од различни историографски проучувања на темата. Потоа следува кус преглед на историското развивање на панаѓурите во бугарските краеви. Во овој дел се дадени јасни дефиниции и разлики помеѓу термините пазар и панаѓур во условите на Османската империја. Направено е обемно истражување за класификацијата на панаѓурите. Тие се разгледуваат од гледна точка на трговскиот обем и територијата во која се наоѓаат.

Во вториот дел детално е описана организацијата на самиот панаѓур. Во овој дел врз база на османотурскиот документиран материјал се објаснуваат следните сегменти: редоследот на откривање на панаѓурот; изборот на место за поставување на панаѓурот; конструкцијата на ановите, дуќаните, сергиите, складовите, кафеаните, помошници згради, стражата; финансово-даночниот отдел; даноците и таксите; документацијата и правилниците; стоките продавани на панаѓурот; како и присуството и евиденцијата на домашните и туѓите трговци на панаѓурот, доколку доаѓаат вон границите на Бугарија.

Во третата глава е претставено учеството на бугарските занаетчиски производи на меѓународните панаѓури во Париз, Виена, Англија и Филаделфија (САД).

Истражувањето завршува со богат фонд на прилози и тоа: календар на панаѓурите во бугарските земји, анотации на османски документи со факсимили од истите, извадоци од салнаме (годишен календар) на селиштата и датумите на спроведување на панаѓурите, карта на селиштата каде панаѓурите се спроведени, како и користена библиографија.

Делото на Емилија Силјанова е уникатно и единствено заради научниот пристап кон темата која ја обработува. Обемниот број на обработени османотурски документи се најзначајната придобивка од овој научен труд. Според документите може да се забележи дека панаѓурите во Бугарија во XIX век биле средиште за трговија и за занаетчиите и трговците кои доаѓале од македонските краеви. Токму затоа, овој труд претставува значајно дело кое ги поставува зачетоците на оваа широка тема и дава значаен придонес како за бугарската, така и за македонска-та и балканска историографија.

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

УДК: 94:341.121(049.3)

Мајкл Д. Калахан, *Лигата на народите, меѓународниот тероризам и британската надворешна политика, 1934-1938* (САД: Пелгрев Мекмилан, 2018), 317

Во текот на 2018 година во издание на Palgrave Macmillan на английски јазик излезе од печат книгата *The League of Nations, International Terrorism, and British Foreign Policy, 1934-1938* од авторот Д-р Мајкл Д. Калахан, професор по историја на универзитетот Мичиген во Флинт, САД. Делото претставува вкупно трета книга на авторот поврзана со Лигата на народите, организација која постоела од 1920 – 1946 година, како претходница на формирањето на Обединетите нации. Првите две книги на авторот се насловени: *Mandates and Empire: The League of Nations and Africa, 1914-1931* (Sussex Academic Press, 1999/2008) и *A Sacred Trust: The League of Nations and Africa, 1929-1946* (Sussex Academic Press, 2004/2018).

Најнова книга на авторот произлегува од неговите интереси за историјата на меѓународните организации, влијанието на надворешната политика и дипломатијата, како и полезноста на меѓународното право за промовирање на мирот и соработката помеѓу државите.

Книгата е посветена на Лигата на народите, постојана организација на светска безбедност составена од 54 земји членки, основана по Првата светска војна. Меѓу многуте други достигнувања Лигата на народите го направи едниот од првите обиди да го разбере и контролира сериозниот проблем на тероризам поддржан од државите, и истовремено успеа да спречи актите на тероризам да прераснат во глобална војна.

Делото содржи 317 страници и е поделено на вкупно десет поглавја со следните наслови: Вовед (*Introduction*); Најголемата опасност во Европа во денешницата (*The Chief Danger in Europe at Present*); Најглупа-виот политички криминал (*The Most Stupid of Political Crimes*); Војна пред војната (*A War Before the War*); Можеме ли да направиме нешто за да ја разубедиме Југославија? (*Can We Do Something to Dissuade Yugoslavia*).

via?); Постоењето и ефективната употреба на Лигата на народите (The Existence and Effective Use of the League of Nations); Дејствува конкретно, „терорист“ во карактер (Acts Specifically ‘Terrorist’ in Character); Доколку Еден дава насока ние сме изгубени (If Eden Gives Way We Are Lost); Бегање од еден вид на центлментски договор (A Running-Away from a Sort of Gentleman’s Understanding); и Заклучок (Conclusion).

Воведниот дел ги опишува околностите при убиството на кралот Александар I Карагорѓевиќ и понатамошните постапки на Лигата на народите по атентатот. Во второто поглавје *Најголемата опасност во Европа во денешницата* детално се описаны сите можни закани по безбедноста на стариот континент, конфликтите помеѓу различни земји, како и терористичките организации на тлото на Европа меѓу кои е вброена и ВМРО како сепаратистичка организација во Југославија. Поглавјето *Најглупавиот политички криминал* започнува со извештаите на дневните весници во Европа за атентатот во Марсеј. Во продолжение се наведени ставовите и поставеноста на големите земји и нивната осуда на атентатот. Во преден план доминира Велика Британија која за цел имаше ниту да бара правда, ниту пак да ги одбрани правата на Југославија, туку пред се својата политичка моќ ја насочи да го одржи мирот во услови кога над Европа се издигнуваат темни облаци. Во поглавјето *Војна пред војната* е описана тензијата и неизвесноста во втората половина на 1934 година и реакциите и тактизирањето на големите сили. Во поглавјето се прави споредба на атентатот во 1914 со атентатот во 1934 и реакциите на големите сили во двата случаи. Во петтиот дел насловен *Можеме ли да направиме нешто за да ја разубедиме Југославија?* е описана дипломатската реакција и барањата на Југославија кон Лигата на народите како реакција на атентатот. Барајќи правда Југословенските власти посочија дека доколку не се задржи мирот и не се соочат со правдата во справувањето со опасниот проблем до кој се дојдени, тогаш Европа ја очекува анархија и меѓународен варваризам. Реакциите на големите сили варираа и истите беа насочени зависно од нивните интереси и сојузништвото во кое се наоѓаа со одредени земји за време на атентатот. Во поглавјето *Постоењето и ефективната употреба на Лигата на народите* се наведени чекорите и постигнувањата на Лигата на крајот на 1934 и почетокот на 1935 во справувањето со тековните проблеми. Во седмиот дел насловен *Дејствува конкретно, „терорист“ во карактер* е описано залагањето и работата на Лигата на народите во 1935 година во справувањето со тероризмот, донесувањето на анти-терористички конвенции и работата на Комитетот за меѓународна репресија од тероризам. Во поглавјето *Доколку Еден дава насока ние сме изгубени* се описаны активностите на Лигата на народите во 1936 и

1937 година. Во тој период беа подготвени двете конвенции за борба против тероризмот. Во преден план беше описана улогата на Велика Британија и нејзиниот министер за надворешни работи Антони Еден. Во деветтата глава *Бегање од еден вид на центалментски договор* се описаны активностите на Лигата во 1937 и 1938 година и непостигнувањето на договорите помеѓу земјите членки. Голем дел на земјите ја игнорираа Лигата, дел официјално, друг дел неофицијално и својата заштита ја бараа на друго место, пред се во градењето на сојузништво со други држави. Во Заклучокот се описаны активностите на Лигата од 1938 до почетокот на војната. Со оставката на Антони Еден во февруари 1938 и говорот на премиерот Чемберлен во парламентот дека не верува дека Лигата на Народи може да донесе колективна сигурност за никого започна и официјалниот почеток на крајот на организацијата.

Иако многу научници често ја сметаат Лигата на народите за „неуспех“, бидејќи Втората светска војна избувна во 1939 година, сепак авторот во оваа книга тврди дека Лигата на народите успеа да помогне да се спречи повторувањето на конфликт како Првата светска војна. Организацијата воедно се заложи за зачувување на мирот во Европа по убиството на кралот на Југославија во 1934 година. Според авторот Втората светска војна беше сосема поинаков вид на конфликт, додека Лигата на народите во текот на своето постоење докажа дека државите можат да соработуваат заедно со цел да придонесат кон мирот, како и да се соочат со глобалните проблеми во триесетите години на XX век.

Покрај успехот во мировните операции во 1934 година, авторот во книгата наведува дека Лигата на народите овозможи да се подготват две меѓународни конвенции за борба против тероризмот поддржан од државите. Првата конвенција ги класифицираше различните видови на терористички акти, како и заговорите за нивно извршување, како еден вид на меѓународни злосторства. Втората конвенција предвидуваше формирање на првиот постојан меѓународен суд во светот за казнување на терористите. Иако двете конвенциите никогаш не биле ратификувани, и двете служеле како причина за мир преку промоција на медијацијата и поттикнувањето на меѓународната соработка.

Лигата на народите имаше трајно влијание на меѓународните односи и беше претходник на создавањето на Обединетите нации. И покрај своите недостатоци, во книгата е јасно предложен фактот дека Лигата на народите докажа дека светот има потреба од глобално тело кое трајно ќе придонесува кон глобалниот мир и меѓународната соработка.

Книгата *Лигата на народите, меѓународниот тероризам и британската надворешна политика, 1934-1938* е наменета за професори, студенти во напредни години на студирање, како и општа читателска публика заинтересирани за историјата, меѓународни односи и тероризмот. Овој труд може да има многу важна улога во подоброто разбирање на улогата на Лигата на народите, како и на историските случувања во еден турбулентен период помеѓу двете светски војни.

Фатима САЛИФОСКА

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

УДК: 930.2:303.686(049.3)

ДРАГИЦА ПОПОВСКА, УСНА ИСТОРИЈА: МИНАТОТО НИЗ НАРАЦИЈА (Скопје: Институт за национална историја, 2019), 200

Велат „не постои историја без усна историја. Всушност тоа е најстарата форма, или поконкретно „пред форма“ на постоење на историјата, уште повеќе што човекот по дефиниција претставува homo narrans со вродена и примарна предиспозиција за наративна трансмисија.

Почнувајќи од втората половина на XX век пред сè за потребите на историската реконструкција во научно-истражувачкиот дискурс сè повеќе доаѓа до израз тенденцијата за имплементирање на усната историја како посебна дисциплина, која без друго има свој импакт во развојот на современите историграфии. Општ е впечатокот дека интервјуата, особено со припадниците на општествените и политичките елити, на глобално ниво и во една поширока хронолошка рамка отсекогаш биле соодветно документирани, а во зависност од потребите и медиумски афирмирани. Но, од друга страна, пак, евидентен е фактот дека искуствата и воопшто личната перцепција на определена група на луѓе поради некаков сплет на околности, без употребната вредност на усната историја би можеле да останат во доменот на тајната историја, без претензија да се споделат со пошироката јавност. Во таа смисла со посредство на интервјуата како научно-методолошки супстрат на усната историја припадниците со различен општествен и социјален статус, малцинствата, маргинализираните групи, дисидентите и многу други категории преку личниот рецептивитет и искуство имале можност да го изнесат своето видување и интерпретација за определен настан. Суштината, како и придобивките од користењето на усната историја како релевантен изворен материјал во историскиот курикулум мошне автентично се претставени во монографскиот труд „Усна Историја. Минатото низ нарација“ од колешката проф. д-р Драгица Поповска.

Во рамките на воведните експликации, авторката укажува на значењето на усната историја со јасна диференцијација на општиот преглед на третирање на проблематиката, а потоа и со осврт на уникатните предности кои усната историја ги нуди при историската реконструкција на определени личности и настани.

Во фокусот на вниманието на претстојната монографија се два периоди од постоењето на Македонија како држава и тоа периодот, кога суштествува во рамките на Југословенската федерација и од осамостојувањето во 1991 година, кога функционира како Република Македонија. Во таа смисла еден од приоритетите во оваа студија е преку анализа на релевантните податоци од двата периоди да ја утврди состојбата и интересот на државата и научниците за усните сеќавања, како и да ги открие причините за нотираната состојба. Секако во рамките на трудот земени се предвид стандардите и искуствата на повеќе практичари на усната историја, на интернационално ниво, што без друго резултира со објективен дискурс во поширокиот контекст на историјата на еден настан, личност или воопшто на една епоха.

Авторката Драгица Поповска посебно се осврнува на начинот на кој усната историја се развивала и дефинирала во различни историски периоди, сè до денешните нејзини поимања и тенденции. Преку соодветните поднаслови, посебно внимание е посветено на прашањата на *валидност* и *објективност* поврзани со усните сведоштва низ времето, кои предизвикувале и сè уште предизвикуваат *скептицизам* кај дел од конвенционалните историчари, како и идеите и дебатите кои се одвивале во овој контекст, а кои без друго влијаеле на критичкото обликување на современите пристапи на усната историја..

Една од придобивките на монографијата е и идентификацијата на позитивните и негативните страни на усната историја во контекст на историските истражувања. Преку презентирање на генерален преглед на начинот на кој историјата и меморијата интерактирале низ времето, материјалот овозможува да се согледаат уникатните предности на усната историја, но секако да се идентификуваат и клучните проблеми кои таа ги создава во интерпретативните процеси. Во таа смисла земени се предвид и методите и начините на собирање на усните нарации, како и пристапите кон индивидуалните сеќавања, со цел истите да генерираат употреблив и вреден ресурс за историските истражувања и академски пишувања. Сè повеќе историчари се на мислење дека токму тој плурализам и различие на меморијата резултираат со демистификација на историјата, но истовремено отвараат нови потенцијални те-

ми за истражување, за кои досега малку или воопшто не било пишувано.

Еден од приоритетните проблеми кои се во фокусот на вниманието на овој монографски труд се однесува токму на состојбите во македонското општество, поврзани со работата на усните сеќавања, во различни општествено-политички контексти на постојување на општеството.

Презентираниот материјал овозможува објективно да се проследи интересот за усните сеќавања во даденото време и простор, вклучително и анализата на начинот на кој усната историја може да придонесе во откривањето на општествените модели на конфликт, но и за начините на нивно надминување, што секако има позитивни импикации за државата. Минатото, како што констатира авторката претставува централна референтна точка на политиката, подложно на митологизација, манипулација и пропаганда, што секако негативно се рефлектира врз колективната меморија во различни општества. Тоа впрочем мошне експлицитно се демонстрира во Македонија, каде што „визијата за минатото, како тесно зависна од правецот, длабочината и начинот на промените во општеството како и од карактерот на кризата и политичката култура од прогласувањето на независноста па сè до денес е предмет на постојана реорганизација, што овозможува спектарот на селективни погледи на минатото постојано да се продлабочува“. Во такви услови на општествена дихотомија потенцијалната улога на усната историја лежи токму во документирањето на промените, кои настануваат во општеството и во конфликтите и тензиите, како предизвик на новото време.

Импонира фактот, што во контекст на главната тематска преокупација се споменува и Институтот за национална историја. Имено, во почетокот на 1959 година Извршниот комитет на ЦК на Сојузот на комунистите на Македонија одлучил постојното историско одделение да го одвои од својот состав и да го адоптира во рамките на Институтот за национална историја, кое понатаму како мемоарско одделение функционирало сè до средината на 80-тите години на минатиот век. Во таа смисла реално се наметнува констатацијата дека Институтот независно од својата научно-истражувачка дејност со различна хронолошка детерминираност, претставува релевантен субјект и основа за понатамошниот развој и поконкретно научно и методолошко еtabлирање на усната историја, особено ако се има предвид расположливиот фонд на документи, мемоари, хроники, автобиографии итн..

Колективната меморија, изразена низ нарација е дел од биолошкиот и интелектуалниот егзистенционализам на човекот и како таква не подлежи лесно на контаминацији, кои водат во правец на менување на нејзината суштина и веродостојност. Оттука задоволство ми е да констатирам дека монографијата „Усна историја: Минатото низ нарација“ претставува основа, но и своевидна иницијатива за поширока академска дебата за релевантноста на усната историја како автентичен ресурс во современата историографија со што ќе се овозможи паралелен увид не само во емпириските податоци, кои произлегуваат од документите, туку и во евентуалните фракции, дубиози или, пак алтернативни нарации, поврзани со конкретен историски настан. И сосема на крајот, сè додека има сведоци ќе има и усна историја, а историографијата сè повеќе ќе се наметнува како нејзин главен консумер, независно дали историската оценка ќе се сподели во актуелното современие или по определена временска дистанца. Во таа смисла монографскиот труд на Драгица Поповска ќе претставува задолжително четиво, особено во услови кога сведоштвата од нашето современие ќе бидат исто толку значајни колку и официјалните документи и записи и кога она што денес е реалност во некоја блиска иднина ќе се изучува и реконструира како историско минато.

Мая АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА